

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2023, №3

JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
JOURNALS

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu
share research

calaméo

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2023 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio-economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2023 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini

Müşfiq Atakişiyev – iqtisad elmləri doktoru, professor

Məsul katib

Yunus Sadıqov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Güləliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhong – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbaldin A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.f.d., dos. Yunus Sadıqov

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.com.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Mushfig Atakishiyev – doctor of economic sciences, professor

Executive Secretary

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine) Satibaldin

A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Yunus Sadiqov

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com <http://www.economics.com.az>

MÜNDƏRİCAT / № 3, 2023

Tusi Alkərəmov

Xarici ölkələrin təcrübəsində köhnə
sənaye rayonlarının dirçəldilməsi

10

Asif Mustafayev

Dünyamalıyev İslam

Mobil ticarətdə müştəri itkisinin təxmin edilməsi:
Qərar ağacı-maşın öyrənmə alqoritminin tətbiqi

17

Leyla Serttaş

Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının
ixracının qiymətləndirilməsi

26

Nigar Talıbova

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında və iqtisadi
təhlükəsizliyinin təminatında gömrük orqanlarının rolunun qiymətləndirilməsi

35

Ədalət Əzizov

Azərbaycanda kommunal-məişət xidmətinin durumu və inkişaf yolu

44

Emin Məmmədzadə

Azərbaycanda rəqəmsallaşma və innovativ
inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri

54

Fəxrəddin Babazadə

Dünya ölkələrində mehmanxana fəaliyyətinə dövlət tənzimləməsinin
təsiri mexanizmləri və yoxsulluğun azaldılması yolları

61

Firdovsi Şahbazov

Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur
dəyişikliklərinin əsas istiqamətləri

69

Natiq Hüseynov

Süni İntellekt Texnologiyalarının Araşdırılması

77

Jalə Mirzəbəyova

Müasir dövrdə elm və təhsilin integrasiyası məsələləri

90

Kəmalə Rzayeva

Sahibkarlıq subyektlərində əsas vəsaitlərin
amortizasiyasının müqayisəli təhlili

96

Ləman Ələkbərova

Beynəlxalq təcrübə əsasında kənd təsərrüfatı
üzrə dövlət maliyyə müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi 105

Bəşir Hacıyev

Azərbaycanda ekoturizmin inkişafına
təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi 112

Təranə Nəcəfova

Azərbaycanda məşğulluq sahəsində gender
bərabərsizliyinin əsas xüsusiyyətləri 117

Qafar Bağırov

Post-konflikt dövründə ərazilərdə iqtisadiyyatın
bərpaşının və inkişafının bəzi istiqamətləri 126

Rəmzi Abdullayev

Azərbaycanda aqrar sahədə innovativ infrastrukturun
mövcüd vəziyyəti və inkişaf perspektivləri 134

Orxan Rüstəmov

Statistical advantage trading strategy
of gap analysis in financial markets 141

CONTENTS / №3, 2023

Tusi Alkaramov

Revival of old industrial districts in the
experience of foreign countries 10

Mustafayev Asif

Dunyamaliyev Islam

Estimating customer churn in mobile commerce:
an application of a decision tree-machine learning algorithm 17

Serttash Leyla

Evaluation of the export of agricultural products in Azerbaijan 26

Talibova Nigar

Assessment of the role of customs authorities in the
development of foreign trade relations and economic security of the country 35

Adalat Azizov

Conditions and ways of development of communal
services for the population of Azerbaijan 44

Emin Mammadzadeh

Directions of stimulation of digitization and
innovative development in Azerbaijan 54

Fakhraddin Babazade

Mechanisms of influence of state regulation on hotel activity
in the countries of the world and ways to reduce poverty 61

Firdovsi Shahbazov

The main directions of structural changes in the economy of Azerbaijan 69

Natiq Huseynov

Research on Artificial Intelligence Technologies 77

Jala Mirzabekova

Integration issues of science and education in the modern era 90

Kamala Rzayeva

Comparative analysis of wear of fixed assets in business entities 96

Laman Alakbarova

Improving public financial protection of agriculture
based on international experience 105

Bashir Hajiye

Assessment of factors affecting the development
of ecotourism in Azerbaijan

112

Tarana Najafova

Main features of gender inequality in employment in Azerbaijan

117

Gafar Baghirov

Some directions of economic recovery and development
in the territories during the post-conflict

126

Ramzi Abdullayev

Innovative infrastructure in agricultural field in Azerbaijan
current situation and development perspectives

134

Orkhan Rustamov

Statistical advantage trading strategy of
gap analysis in financial markets

141

Revival of old industrial districts in the experience of foreign countries

Alkaramov Tusi Vugar

Doctoral student of Baku State University
Central Bank of the Republic of Azerbaijan

Lead analyst

E-mail: *tusi.alkaramov@gmail.com*

Phone: (+994) 55-216-52-72

Abstract. Old industrial districts are areas with unstable institutional structure and products that are gradually leaving the market. Reconstruction of the structure of leading industries of industrial complexes of old industrial districts is a long-term process. In the article, the issues of revitalization of old industrial districts in the experience of foreign countries are discussed.

The process of reconstruction of old industrial areas should be viewed from the point of view of a systematic approach. Part of the problems of the development of old industrial cities is due to the fact that some of them are mono cities focused on the activity of a single industrial enterprise. Old industrial cities, on the one hand, are a specific phenomenon, on the other hand, most modern cities were once old industrial cities, but managed to adapt themselves to the realities of the modern economy.

Keywords: *"old industrial district", traditional structures, development of the region, industrialization, "revitalization" of the economy.*

JEL: O25 UOT: 332

Xarici ölkələrin təcrübəsində köhnə sənaye rayonlarının dirçəldilməsi

Alkəramov Tusi Vüqar

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
Aparıcı analitik

E-mail: tusi.alkaramov@gmail.com

Tel.: (+994) 55-216-52-72

<https://orcid.org/0009-0006-9512-6758>

Xülasə: Köhnə sənaye rayonları qeyri-sabit institusional struktura və bazarı tədricən tərk edən məhsullara malik ərazilərdir. Köhnə sənaye rayonlarının sənaye komplekslərinin aparıcı sənaye sahələrinin strukturunun yenidən qurulması uzunmüddətli bir prosesdir. Məqalədə xarici ölkələrin təcrübəsində köhnə sənaye rayonlarının dirçəldilməsi məsələləri müzakirə obyektinə çıxarılmışdır.

Köhnə sənaye ərazilərinin yenidən qurulması prosesinə sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır. Köhnə sənaye şəhərlərinin inkişafı problemlərinin bir qismi, onların bir hissəsinin vahid sənaye müəssisəsinin fəaliyyətinə yönəlmiş monoşəhərlər olması ilə əlaqədardır. Köhnə sənaye şəhərləri, bir tərəfdən, spesifik bir fenomendir, digər tərəfdən, müasir şəhərlərin əksəriyyəti bir vaxtlar köhnə sənaye şəhərləri idi, lakin özlərini müasir iqtisadiyyatın reallıqlarına uyğunlaşdırma bildilər.

Açar sözlər: *“köhnə sənaye rayonu”, ənənəvi strukturlar, regionun inkişafı, sənayeləşmə, iqtisadiyyatın “canlandırması”.*

JEL: O25 UOT: 332

GİRİŞ

“Köhnə sənaye rayonu” (SPR) termini 1970-ci illərin ortalarında elmi dövrüyyəyə daxil edilmişdir [9]. Ümumiyyətlə, sənaye şəhərçiyi müəyyən bir ərazidə tikilən və fəaliyyət göstərən sənaye bölmələrinin məcmusudur. Əsasən məhsul istehsalı və satışı ilə məşğul olan sənaye şəhərləri ölkənin iqtisadi vəziyyətinin inkişafına mühüm töhfə verir. Zaman ərzində sənaye rayonları müxtəlif səbəblərdən tərk edilmiş və bu ərazilər köhnə sənaye rayonuna çevrilir. Bu baxımdan da köhnə sənaye rayonları qeyri-sabit institusional struktura və bazarı tədricən tərk edən məhsullara malik ərazilərdir. Köhnə sənaye rayonlarında perspektivsiz və təhlükəli binalar sökülməli, sənaye binaları müasir üslubda yenidən qurulmalıdır. Köhnəlmiş və əlverişsiz kimi qəbul edilən sənaye kompleksinin geniş şəkildə dəyişdirilməsi müasir dövrün aktual problemlərindən biridir.

İqtisadi ədəbiyyatda “köhnə sənaye rayonu” termininin tərifinə geniş yanaşmalar təqdim olunur. Məsələn, müvafiq sahə üzrə ciddi araşdırma aparmış məşhur tədqiqatçı Maykl Ştayner “köhnə sənaye rayonu”nun yaranması, inkişafı və sənayesizləşdirilməsinin xronoloji mərhələlərinə diqqət yetirərək, “köhnə sənaye rayonu”nun iqtisadi əsasının XIX əsrdə formalaşdığını qeyd edir [4, 1984]. Digər tədqiqatçılar köhnə sənaye rayonunun hazırkı depressiya vəziyyətini əsas xüsusiyyət kimi qeyd edərək, onları “əsas sənayeləri elmi-texniki tərəqqi və tələbatın dəyişməsi səbəbindən satış bazarını itirmiş, gəlirsiz hala düşmüş, fəaliyyətini tamamilə dayanmış ərazilər və ya sahələr kimi müəyyən edirlər” [6].

Ədəbiyyatların təhlili

Köhnə sənaye sahələrinin meydana gəlmə tarixi. XIX əsrdə və XX-ci əsrin əvvəllərində sənayeləşmə zamanı yaranan məhəllələr 1970-1980-ci illərdən ciddi tənəzzülə uğradı. Həqiqətən də, 1960-cı illərdən etibarən istehlak mallarının müəyyən markaları digərlərindən daha etibarlı görünürdü: bəzi sənaye məhsulları rəqibləri ilə müqayisədə artıq keyfiyyətsiz görünürdü. Bu baxımdan da rəqabətə davam gətirməyən sənaye müəssisələri öz fəaliyyətini dayandırır. Bütün bu faktlar köhnə sənaye şəhərlərinin yaranmasına səbəb oldu. Sənayenin köhnəlməsi dayanıqlığı az olan materiallardan istifadə edilməsi ilə də bağlı ola bilər.

Köhnə sənaye sahələrinin tarixində aşağıdakı mərhələləri fərqləndirmək olar: 1) yaranma və rayonlaşma; 2) çiçəklənmə; 3) depressiya. Köhnə sənaye rayonlarının depressiv vəziyyəti sürətli inkişaf nəticəsində əldə edilmiş texnoloji üstünlüklərin tədricən itirilməsi və mövcud istehsalın köhnəlməsi ilə özünü biruzə verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan köhnə sənaye rayonları 1930-cu illərin Böyük Depressiya və İkinci Dünya müharibəsindən sonra sənaye məhsullarına tələbatın artırdığı dövrdən etibarən yaranmağa başladı. 1950-ci illərin ortalarından sonra ikinci dərəcəli olan inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında “yüksək texnologiyalı” sənayelər yaranmağa başlayanda köhnə sənaye rayonları onların texniki üstünlükləri ilə mübarizə apara bilmədi.

Köhnə sənaye rayonlarının sənaye komplekslərinin aparıcı sənaye sahələrinin strukturunun yenidən qurulması uzunmüddətli bir prosesdir. İlk sənaye bölgələri (Orta İngiltərə, Rur, Sileziya, Mərkəzi Rusiya, Ural) kömür yataqları və metallurgiya, toxuculuq istehsalı əsasında formalaşmışdı. İlk sənaye bölgələrində artıq fəaliyyətini başa vurmuş müəssisələr köhnə sənaye rayonlarının yaranması vasilə olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə köhnə sənaye məhəllələrinin əmək ehtiyatları və inkişaf etmiş infrastrukturunu əsasında yeni rayonların formalaşması müşahidə edilir. Paytaxt və iri şəhərlər yaxınlığında sənayenin cəmləşməsindən yeni sənaye məhəllələri yaranır.

Avropa Birliyi daxilində integrasiya prosesləri regionun sənayesinin ərazi strukturuna artan təsir göstərir. Köhnə sənaye ərazilərinin yaşayış məntəqələrinin genişmiqyaslı yenidən sənayeləşməni həyata keçirmək üçün həmişə kifayət qədər resursları olmadığından, yaşayış məntəqələrində xüsusi inkişaf modellərinin, canlandırma modellərinin inkişaf etdirilməsi lazım olduğunu düşünürük. Canlandırma modeli – mövcud sahə strukturunu daxilində ənənəvi idarəetmə formaları üçün onların müasir funksiyalarını (sosial, innovativ, integrasiya) nəzərə almaqla yeni imkanlar açmaqla iqtisadiyyatın “canlandırması” prosesi ilə bağlıdır [10].

Köhnə sənaye şəhərlərinin inkişafı. Bir çox tədqiqatçılar köhnə sənaye şəhərlərinin inkişafını bu tərəqqinin yaratdığı sosial və iqtisadi problemlərlə əlaqələndirirlər: əhalinin qocalması, yüksək ölüm halları, miqrasiya və əmək qabiliyyətli əhalinin sosial yükünün artması. Yaranan bu problemlər öz növbəsində nə şəhərlərin, nə də regionların innovativ inkişafına səbəb olmur. Köhnə sənaye şəhərlərinin inkişafı problemlərinin bir qismi, onların bir hissəsinin vahid sənaye müəssisəsinin fəaliyyətinə yönəlmiş monoşəhərlər olması ilə əlaqədardır. Köhnə sənaye şəhərləri, bir tərəfdən, spesifik bir fenomendir, digər tərəfdən, müasir şəhərlərin əksəriyyəti bir vaxtlar köhnə sənaye şəhərləri idi, lakin özlərini müasir iqtisadiyyatın reallıqlarına uyğunlaşdırma bildilər.

Hər hansı bir regionun inkişafının uğuru onun gələcəkdə inkişaf perspektivlərinin nədən ibarət olması və cəlbədiciliyin yaradılması və ərazinin məhdud resurslarından səmərəli istifadə baxımından regionun imkanlarının hazırda necə reallaşdırılması ilə müəyyən edilir.

İqtisadi tərəqqinin məntiqi və bununla bağlı struktur dəyişiklikləri ona gətirib çıxardı ki, bir vaxtlar dövlətin onurğa sütunu - köhnə sənaye rayonları əksər hallarda problemli, depressiv ərazilərə çevriliblər, hazırda bu ərazilərdə innovativ inkişafa, müvafiq transformasiyaya ehtiyacı var. [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın bütün digər köhnə sənaye rayonları: Lankəşir, Yorkşir, Qərbi Midlendlər, Böyük Britaniyada Cənubi Uels, Şimal regionu, Fransada Elzas və Lotaringiya, “kiçik Rur” adlandırılan Saarland, Almaniyada, Şimali İspaniyada, Polşada Yuxarı Sileziya bölgəsində, Çexiyada Ostravada köhnə sənayenin izləri qalsa da, onların bir çoxunda sosial-iqtisadi problemlər uğurla həll olunub, əsas sənayelər daha yüksək texnologiyalı sənaye sahələri, eləcə də xidmət sektorunun və maliyyə sektorunun intensiv inkişafı ilə əvəz olunur.

Atlantik Okeanından Missisipiye qədər 1,5 min km uzanan və bir neçə köhnə sənaye bölgəsini özündə birləşdirən ABŞ-ın Şimali Sənaye Kəməri hələ də dünyanın ən böyük sənaye bölgəsidir, lakin ölkədə ümumi sənaye istehsalında onun payı getdikcə azalır. Ötən əsrin 70-ci illərində bu rayonun bir çox müəssisələri bağlandı. Zaman keçdikcə ağır sənayenin sahələri texnoloji cəhətdən yenidən quruldu, lakin əhalinin məşğulluğunda onların rolu hələ də elm tutumlu sənaye və qeyri-istehsal sahələrinin xeyrinə azalmaqdadır.

Çində iki min ildən çox əvvəl kömür hasil edilməyə başlansa da, onun sənaye inkişafı yalnız XIX

əsrin ikinci yarısında başlamışdır, buna görə də ölkə sənayesinin ərazi strukturu hazırda formalaşmağa davam edir, lakin Çinin şimal-şərqində köhnə sənaye bölgələri var, bəzilərinə artıq depressiya əlamətləri özünü biruzə verir. **Şəhər ərazilərində köhnə sənaye sahələrinin köçürülməsinin və transformasiyasının təşviqi məsələsi müasir dövrdə Çində geniş müzakirə olunur.** Şəhər yerlərində köhnə sənaye ərazilərində olan müəssisələr vəziyyətdən asılı olaraq qanunla müəyyən edilmiş qaydada ya yenidən qurulur, ya da müxtəlif yerlərə köçürülür. Başqa yerlərə köçürülmüş müəssisələr üçün sənayenin planlaşdırılması və sənaye siyasətinin rəhbər roluna diqqət yetirmək, eyni vaxtda texnologiyaya transformasiya və restrukturizasiyanı həyata keçirmək üçün müəssisələri dəstəkləmək və məhsul texnologiyasının təkmilləşdirilməsi lazımdır. Fəaliyyəti dayandırılmış sənaye müəssisələrin yerində torpaq və istehsalat sahələrinin canlandırılmasına diqqət yetirmək, sonrakı işlərin düzgün aparılması lazımdır. **Ümumiyyətlə, mühüm bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, köhnə sənaye rayonları ərazilərin innovativ inkişafına mane olur [5].**

Ölkəmizdə “köhnə sənaye rayonları”nın meydana gəlməsinin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri var. “Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə baş vermiş böhran, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənayedə də tənəzzülə səbəb olmuş, sənaye istehsalının həcmi və çeşidi azalmışdır” [2, s. 140]. XX əsrin ikinci yarısında fabrik və zavodların sayının çoxluğu ucbatından Sumqayıt “sənaye şəhəri” kimi tanınırdı. Keçən əsrin sonlarında yaranan iqtisadi problem Sumqayıt şəhərindən də yan keçmədi. Sənayenin tənəzzülü nəticəsində bir çox müəssisələr öz fəaliyyətini dayandırdı [1, s. 175].

Tədqiqatçılar inkişaf etmiş ölkələrin üçüncü və dördüncü sektorların üstünlük təşkil etdiyi postindustrial dövrə qədəm qoyduğuna inanırlar. Beləliklə, S. Kohen və J. Zisman postindustrial sənaye dövrünün mif olduğunu iddia edirlər [3]. M. Kastells sənayenin müasir inkişafın iki modelini fərqləndirir. Birinci model Anqlo-Sakson ölkələri (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya) üçün xarakterikdir - sənayenin sürətlə yerdəyişməsi, maliyyə sektorunun inkişafı və sosial xidmətlərin genişlənməsi zamanı "xidmət iqtisadiyyatı modeli". İkinci model Yaponiyaya və qismən də Almaniyaya xas olan “sənaye istehsalı modeli”dir. Əksər ölkələrdə qarışıq modellər mövcuddur [7].

Metodologiya.

Məqalədə əsasən tarixi və iqtisadi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində tarixi mənbələr əsasında iqtisadi proseslərin müəyyən edilməsi və tənqidi təhlili aparılmışdır. Bu təhlil obyektivlik, tarixilik və ardıcılıq prinsiplərinə əsaslanır. Köhnə sənaye sahələrinin yenidən qurulması problemi obyektiv və subyektiv amillərin dialektik qarşılıqlı təsiri çərçivəsində nəzərdən keçirilmişdir. Obyektivlik prinsipi sayəsində mövcud problem hərtərəfli xarakterizə edilmişdir. Köhnə sənaye rayonları ilə yeni sənaye rayonları arasındakı fərqi göstərmək üçün müqayisə metodundan bəhrələnilmişdir.

Tədqiqat işində xronoloji, tarixi və müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadəyə üstünlük verilmişdir. Köhnə sənaye rayonlarının meydana gəlməsi, problem kimi mövcud olması və bu problemin həlli zamanı ölçmə metoduna da önəm verilmişdir. Bununla yanaşı məqalədə makroiqtisadi təhlil və mikroiqtisadi təhlil metodlarından da istifadə edilmişdir. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə makroiqtisadi təhlil və mikroiqtisadi təhlil metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, hər iki metod iqtisadi sferada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Köhnə sənaye rayonlarının inkişaf tarixini elmi cəhədən araşdırarkən induksiya (ümumiləşdirilmə), deduksiya (xüsusiləşdirilmə) və analogiya (bənzətmə) metodlarına da müraciət edilmişdir.

Nəticələr və müzakirə

Köhnə sənaye sahələrinin yenidən qurulması. Avropada Köhnə Sənaye Bölgələrinin Dəyişdirilməsi Agentliyi (ACORE) əsas diqqəti köhnə sənaye bölgələrinə verir. Bu olduqca vacibdir, çünki Avropanın bir çox köhnə sənaye bölgələri “geridə qalıb” və əhəlinin narazı olduğu məkanlara çevrilib. Bu problemləri həll etmək üçün regional inkişafı, yeni inkişaf yollarının formalaşmasını və inkişaf yolunun yaradılmasında insan amilinin rolunu daha yaxşı başa düşməliyik. Bu problemlər Avropada regional müxtəliflik şəklində özünü biruzə verir. Bu cür müxtəlifliyə baxmayaraq, bu hallarda

ortaq bir şey var. Bütün tədqiq edilmiş yerlər gələcəyə yeni bir yol yaratmaq problemi ilə üz-üzədir.

ACORE Avropanın köhnə sənaye bölgələrini çiçəkləndirmək üçün çalışır, eyni zamanda AI-nin uzunmüddətli sabitliyini və sosial-iqtisadi birliyini gücləndirməyə aparan yeni inkişaf yollarını araşdırır.

Köhnə sənaye rayonları uzunmüddətli restrukturizasiya problemlərindən və sənayesizləşmədən əziyyət çəkən geridə qalmış regionların spesifik növüdür. Şimali Amerika və Avropanın bu regionlarının bir çoxunda populist partiyaların yüksəlişi səbəbindən onlar bir çox tədqiqatçıların, eləcə də media müşahidəçilərinin diqqət mərkəzindədirlər. Bölgədəki endogen potensiala diqqət yetirdiyi üçün köhnə sənaye rayonlarında şəxsi maraqlar zəruri restrukturizasiyaya mane ola bilər.

Sənaye tullantıları, sənayesizləşdirmənin nəticələri köhnə sənaye zonalarının imicinin dəyərdən düşməsinə və onların cəlbəedici gücünün məhdudlaşdırılmasına kömək edir. Böhranla qarşılaşdıqda, ilk baxışda əsas iqtisadi modellərdən ilhamlanan bütün klassik həllər qeyri-kafi görünür. Sənayeləşmə balansı vacibdirsə, sənayesizləşdirmə də bir o qədər vacibdir.

Qərbi Avropa dövlətlərinin regional siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri tipik köhnə sənaye rayonlarında sənayenin və məskunlaşmanın yenidən qurulmasına yardım etməkdir. Sənayenin, şəhərlərin və əhalinin paylanmasının gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması ilə bağlı bir çox məsələlər mübahisəlidir.

Əmək ehtiyatlarının sayı, təkrar istehsalı, yeri və məşğulluq səviyyəsi sənaye istehsalı sahəsində mərkəzi və regional formalaşma proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Avropada yerləşən Reyn-Rur ərazisində sənayenin inkişafı və yerləşdirilməsinin təbii əsasını daş kömür, dəmir filizi, əlvan metallar, kalium və xörək duzu, qaz kimi sənaye əhəmiyyətli təbii xammal təşkil edir. Onların ərazi quruluşuna təsir dərəcəsi çox yüksəkdir və mürəkkəb regional xüsusiyyətlərə malikdir.

Regionlarda sənaye istehsalının inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi onlarda sənaye sahələrinin sürətli inkişafı üçün məqsədyönlü tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına imkan verir. Məsələn, birinci qrupa daxil olan rayonlarda ərazi-istehsal klasterlərinin yaradılması, ikinci qrup üzrə iqtisadi artımın aparıcı amillərinin aktivləşdirilməsi, üçüncü və dördüncü qruplar üzrə inkişaf etmiş və orta inkişaf etmiş regionların potensialından istifadə etməklə regionlararası layihələrin təşkili imkanları mövcuddur.

Sovet dövründə sənaye müəssisələri əsasən şəhərin kənarında tikilir, tədricən bu müəssisələrin yaxınlığına yaşayış massivləri inşa edilirdi. Bu gün onlar memarlıq-bədii görkəminə və abadlıq səviyyəsinə görə sənaye zonalarına aid olmayan, öz rəngarəng quruluşuna, obyekt-məkan mühitinə malik olan yaşayış binaları ilə tamamilə əhatə olunublar.

Köhnə sənaye sahələrinin yenidən qurulması üçün layihələrin idarə edilməsi məsələlərini öyrənərkən, bu fəaliyyət növünü təsvir etmək, xarakterizə etmək və müəyyən etmək üçün istifadə olunan fundamental anlayışların başa düşülməsinə vahid yanaşmanın olmaması probleminə xüsusi diqqət yetirilməlidir. "Sənaye ərazilərinin şəhər transformasiyası üzrə uyğunlaşdırılması zamanı mədəni landşaftın formalaşdırılması, yəni əlverişli şəhər mühitinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir" [12]. Böyük şəhərlərin sənaye ərazilərinin inkişafının aktuallığına baxmayaraq, köhnə sənaye ərazilərinin yenidən qurulması sahəsində praktiki olaraq vahid konseptual aparat yoxdur. Tədqiqatçılar bu sahədə çoxsaylı tədqiqat və dizayn modelləri yaradırlar, lakin vahid konseptual aparatdan istifadə etmədən şəhər məkanında sənaye ərazilərinin inkişafının idarə edilməsinin xüsusiyyətlərini tam aşkar etmək çox çətinidir. Bu problemi həll etmək üçün sistemli və kompleks yanaşma lazımdır. Köhnə sənaye zonalarının yenidən təşkili aşağıdakı prinsiplərdən ibarətdir:

- rahat şəhər mühitinin yaradılması, daşınmaz əmlakın keyfiyyətinin dəyişdirilməsi;
- şəhərin inkişaf strategiyası əsasında sənayenin müasirləşdirilməsi;
- ərazidə nəqliyyat axınının intensivləşməsinə nail olmaq;
- şəhərsalma prosesinə dövlət əmlakının cəlb edilməsi nəticəsində büdcəyə gəlirlərin daxil olması

[11].

Son nəticə

Sənaye müəssisələri və onların ərazisindəki nəqliyyat şəbəkəsi şəhərsalma nöqteyi-nəzərindən ənənəvi olaraq dayanıqlı strukturlardır. İndi onlar tədricən deqradasiya və tənəzzüldən qaçmaq üçün daha

dinamik olmağa və ümumi şəhər infrastrukturunda yer tutmağa məcburdurlar. Nəhəng fabriklər və onların böyük sənaye əraziləri, bütün bitişik inzibati binaları, istehsal müəssisələri, anbarları və yaxşı qurulmuş nəqliyyat infrastrukturunu yerli şəhərlərin coğrafi mərkəzində geniş bir ərazini tutur. Bütün bu faktlar bu sahəni tədqiqatçılar üçün son dərəcə cəlbedici edir.

Köhnə sənaye ərazilərinin yenidən qurulması prosesinə sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən baxılmalı və üç əsas parametrlə müəyyən edilməlidir: sənaye ərazisinin problemlərinin diaqnostikası və təhlili; ərazinin yeni dövlət imicinin formalaşdırılması; sistemin keyfiyyətə yeni vəziyyətinə keçid modeli. Köhnə sənaye ərazilərinin yenidən qurulması - sənaye ərazisinin yeni tikinti, abadlıq, yenidənqurma və ya kompleks inkişaf yolu ilə inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yolu ilə xarici və daxili amillərin təsiri altında fəaliyyət göstərən sistemlərinin optimallaşdırılması və inkişafıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Məmmədova Ş. (2006). Azərbaycanın sənaye şəhərləriatmoserinin ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. No 3, s. 172-179.
2. Mustafayev Ş. (2014). Azərbaycan sənayesi: tarixi yolun uğurlu davamı. “Dövlət idarəçiliyi”. No 4 (48).-S.139-144.

İngilis dilində

3. Cohen S. and Zysman J. (1987) Manufacturing Matters: The Myth of the post-industrial economic. - NY: Basic Books, – 297 p.
4. Steiner M. (1984). Old Industrial Areas: A Theoretical Approach. Urban Studies. No. 46. Pp. 387—398.

Rus dilində

5. Глонти К.М. (2008). Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития Проблемы федерализма // Регионология. - №4. - С. 27-39.
6. Гранберг А.Г., Артоболевский С.С., Ковалева Г.А. (1998) Реструктуризация старопромышленных регионов: опыт России и мира // Региональное развитие и сотрудничество. № 1-2. С. 4—23.
7. Кастельс М. (2000). Информационная эпоха: экономика, общество и культура. - М.: ГУ ВШЭ, 2000.– 608
8. Кушлин В.И. (2004). Траектории экономических трансформаций. М., С. 12.
9. Литовченко С.В. (2014). Анализ современных подходов к определению сущности старопромышленных регионов // Экономічний проспр. № 92. С. 138-150.
10. Шеншинов В.Ю. (2010). Ревитализация промышленных предприятий как инновационное направление развития современной экономики // Вестник Алтайской Академии экономики и права. № 4. С. 26-28.

İnternet materialları

11. Велесевич С. (2014). Проблему реорганизации промзон в России решит новый закон. РБК-Недвижимость, [http:// mosday.ru/ news/item.php7329432](http://mosday.ru/news/item.php7329432)
12. Марченкова И. Ю. Современные тенденции преобразования территорий промышленных зон в культурные ландшафты. <https://cyberleninka.ru/article/n/>

Возрождение старопромышленных районов в опыте зарубежных стран

Алкарамов Туси Вугар оглу

Докторант Бакинского Государственного Университета

Центральный банк Азербайджанской Республики

Ведущий аналитик

Электронная почта: *tusi.alkaramov@gmail.com*

Телефон: (+994) 55-216-52-72

Аннотация: Старопромышленные районы – это районы с нестабильной институциональной структурой и постепенно уходящей с рынка продукцией. Реконструкция структуры ведущих производств промышленных комплексов старопромышленных районов – процесс длительный. В статье рассматриваются вопросы ревитализации старопромышленных районов в опыте зарубежных стран.

Процесс реконструкции старых промышленных территорий следует рассматривать с точки зрения системного подхода. Часть проблем развития старопромышленных городов связана с тем, что часть из них представляет собой моногорода, ориентированные на деятельность одного промышленного предприятия. Старопромышленные города, с одной стороны, явление специфическое, с другой стороны, большинство современных городов когда-то были старопромышленными городами, но успели приспособиться к реалиям современной экономики.

Ключевые слова: *«старопромышленный район», традиционные структуры, развитие региона, индустриализация, «оживление» экономики.*

Estimating customer churn in mobile commerce: an application of a decision tree-machine learning algorithm

Dunyamaliyev Islam Elshan oghlu

Baku Business University

teacher, doctoral student

E-mail: islam.dunyamaliyev98@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0701-4697>

Mustafayev Asif Mirlazim oğlu

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Institute of Economics, leading researcher, PhD, docent

E-mail: asif5252@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3989-1598>

Abstract: Technological development and the use of the Internet have affected all areas of our lives, as well as the field of commerce. The increase in Internet accessibility has had a significant impact on buyer behavior and has increased the role of Internet use in the shopping process. In addition, during the pandemic, people staying at home, social distancing, contactless payment and delivery requirements have dramatically increased the role of e-commerce. The advantages of e-commerce over traditional commerce have increased the number of e-commerce users. The increase in the interest of buyers in e-commerce has encouraged sellers to open online stores, and due to this, a sharp increase in the number of online stores has been observed. The increase in the number of online stores has strengthened the competition between them and created conditions for the development of online stores.

The main purpose of this article is to estimate customer churn in mobile commerce. Mobile commerce is a type of e-commerce where all the buying and selling processes between buyers and sellers over the internet are done with mobile phones and tablets. In this article, the estimation of customer loss in mobile commerce was carried out using the "Decision tree - machine learning" algorithm.

The purpose of the study - is to establish a model for predicting customer loss in the e-commerce environment and to identify and eliminate potential causes.

Research methodology - during the research, the research conducted by various researchers was referred to, observation and analysis analysis methods were used.

The application importance of the research - in our modern era, the digitalization of the world is becoming popular every day and is applied in various fields. The trading environment has already been largely digitized and transformed into e-commerce. In an e-commerce environment, the presence of a large number of e-business options often causes customers to change their minds. An e-business that builds a customer loss prediction model will prevent customer loss in time.

The results of the research – mobile commerce users are the core of e-commerce, and building a customer churn prediction model for mobile commerce system will greatly benefit e-commerce entrepreneurs.

The originality and scientific novelty of the research – it is possible to build a number of different models using machine learning algorithms, and a number of models for the e-commerce domain have been presented in the literature. Since there is binary classification in predicting customer churn for mobile commerce, the model using decision tree machine learning algorithm will be the most suitable and original model.

Keywords: *e-commerce, customer churn, e-business, online, internet, machine learning algorithms.*

Mobil ticarətdə müştəri itkisinin təxmin edilməsi: qərar ağacı-maşın öyrənmə alqoritminin tətbiqi

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat institutu, aparıcı elmi işçi, i.f.d., dosent

E-mail: asif5252@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3989-1598>

Dünyamaliyev İslam Elşən oğlu

Bakı Biznes Universiteti

müəllim, doktorant

E-mail: islam.dunyamaliyev98@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0701-4697>

Xülasə: Texnoloji inkişaf və internet istifadəsi həyatımızın bütün sahələrinə təsir etdiyi kimi ticarət sahəsindən də yan keçməmişdir. İnternet əlçatanlığının artması alıcıların davranışlarına ciddi təsir göstərmiş və alış-veriş proseslərində internetdən istifadənin rolunu artırmışdır. Buna əlavə olaraq pandemiya dövründə insanların evdə qalması, sosial məsafə, təməssiz ödəniş və çatdırılma tələbləri elektron ticarətin rolunu kəskin şəkildə artırmışdır. Elektron ticarətin ənənəvi ticarətə nisbətə gətirdiyi üstünlüklər elektron ticarət istifadəçilərinin sayını artırmışdır. Alıcıların elektron ticarətə marağının artması satıcıları da internet mağazalar açmağa təşviq etmiş və bu sayədə internet mağazalarının da sayında kəskin artım müşahidə olunmuşdur. İnternet mağazalarının sayının artması onlar arasındakı rəqabəti gücləndirmiş və internet mağazalarının inkişafına şərait yaratmışdır. Bu məqalənin əsas məqsədi mobil ticarətdə müştəri itkisinin təxmin edilməsidir. Mobil ticarət elektron ticarətin bir növüdür və burada alıcılar və satıcılar arasında internet vasitəsilə baş verən bütün alış-satış prosesləri mobil telefon və planşetlərlə həyata keçirilir. Bu məqalədə mobil ticarətdə müştəri itkisinin təxmini “Qərar ağacı – maşın öyrənmə” alqoritmi vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi – E-ticarət mühitində müştəri itkisinin təxmin edilməsi modelinin qurulması və potensial səbəblərin üzə çıxarılaraq aradan qaldırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat zamanı müxtəlif tədqiqatçıların apardığı araşdırmala istinad olunmuş, müşahidə və analiz təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – müasir dövrümüzdə dünyanın rəqəmsallaşması hər gün populyarlaşır və müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur. Ticarət mühiti artıq böyük ölçüdə rəqəmsallaşmış və e-ticarətə transformasiya etmişdir. E-ticarət mühitində çoxlu sayda e-biznes seçiminin olması müştərilərin tez-tez fikir dəyişmələrinə səbəb olur. Müştəri itkisinin təxmin edilməsi modelini quran e-biznes vaxtında müştəri itkisinin qarşısını alacaqdır.

Tədqiqatın nəticələri – mobil ticarət istifadəçiləri e-ticarətin özəyini təşkil edir və müştəri itkisinin təxmin edilməsi modelinin mobil ticarət sistemi üçün qurulması e-ticarət sahibkarlarına böyük üstünlük verəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək bir sıra müxtəlif modellər qurmaq mümkündür və e-ticarət sahəsi üçün bir sıra modellər ədəbiyyata təqdim edilmişdir. Mobil ticarət sahəsi üçün müştəri itkisinin təxmin edilməsində ikili sinifləndirmə olduğu üçün qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmindən istifadə edilən model ən uyğun və orijinal model olacaqdır.

Açar sözlər: *elektron ticarət, müştəri itkisi, elektron biznes, onlayn, internet, maşın öyrənmə alqoritmləri.*

UOT 339.13

GİRİŞ

Dünyanın aparıcı data analitikası şirkətlərindən biri olan Statistanın son hesabatına görə hazırda dünyada 4.6 milyardan çox smartfon istifadəçisi var. [2] Smartfonların ölçüsünün kiçikliyi, rahat istifadə oluna bilməsi, internet vasitəsilə müxtəlif veb saytlara və applikasiyalara əlçatanlığı təmin etməsi bunun əsas səbəblərindəndir. Elektron ticarətin 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayan sürətli inkişafı 2015-ci ildən başlayaraq elektron ticarətin yeni bir qolunun - mobil ticarət növünün yaranmasına və inkişafına şərait yaratmışdır. 2019-2022-ci illərdə pik həddini yaşayan Koronavirus pandemiyası isə elektron ticarətin və onunla paralel olaraq mobil ticarətin inkişafına çox böyük töhfə vermişdir. Statista veb saytının təqdim etdiyi statistikaya görə 2023-cü ilin iyul ayında mobil ticarət satışları 2.2 trilyon dollar təşkil etmiş və elektron ticarətin təqribən 60%-ni formalaşdırmışdır. [5] Bu statistika və faktları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müasir dövrdə elektron biznes sahibkarları üçün mobil ticarət və mobil ticarətdə müştəri loyallığının qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Biznesmenlərə görə onların şirkətlərinin ən vacib və mühüm “aktiv” onların müştəriləridir. [3] Belə ki, bir müştərinin loyallığının qazanılması və ya müştərinin itirilməsinin qarşısının alınması şirkətə yeni müştəri cəlb etməkdən 6 dəfə ucuz başa gələn bir prosesdir. [4] Bu məqalədə təqdim olunan “Mobil ticarətdə müştəri itkisinin təxmini” modeli biznesmenlərin marketing qərarlarında və itkilərin minimallaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Loyal müştərilər qazanmağın üstünlük hesab edildiyi bəzi sahələrdə - elektron ticarət, onlayn oyunlar, banklar, aviaşirkətlərdə - müştəri itkisinin təxmin edilməsi və qarşısının alınması ən mühüm strateji amillərdən biri hesab olunur.

Ədəbiyyat icmalı

Son illərin ədəbiyyat icmalına baxdıqda müştəri itkisinin təxmin edilməsi və qarşısının alınması modellərinin qurulmasında bir sıra maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə olunduğu nəzərə çarpır.

2017-ci ildə Yanfang və Chen tədqiqatlarında elektron ticarətdə logistik reqressiya modelindən istifadə edərək müştəri itkisinin təxmin edilməsi modelinin qurmuşlar. Lakin müştəri itkisinin təxmin edilməsi modelində logistik reqressiya modeli əlverişli deyildir. Çünki maşın öyrənmə alqoritmləri arasında dəqiqlik və AUC hesablamalarında ən aşağı nəticə göstərən model logistik reqressiya modelidir. [9]

2016-cı ildə Meng və Wu tədqiqatlarında itirilmiş müştərilərin təxmin modellərində adətən balanssızlıq (imbalance situation) problemini həll etmək üçün SMOTE və ya AdaBoost alqoritmlərindən istifadə etmiş və datanı daha dəqiq və düzgün hala gətirmişlər. Balanssızlıq problemi həll olunduqdan sonra maşın öyrənmə alqoritmlərinin əvvəlki tədqiqatlara nisbətən daha düzgün təxmin modelləri qurduğu ortaya çıxmışdır. [8]

İstifadə olunan bəzi maşın öyrənmə alqoritmlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- ✓ Qərar ağacı – maşın öyrənmə alqritmi;
- ✓ Logistik reqressiya;
- ✓ K ən yaxın qonşu;
- ✓ “Random Forest” və s.

Maşın-öyrənmə alqoritmləri müştəri itkisinin qarşısının alınması modellərinin qurulması üçün uyğun metod hesab olunur. Lakin dəqiqlik meyarının 90%-dən yüksək olduğu hallarda alınan nəticələrə etibar etmək mümkündür. Buna əlavə olaraq hər bir ölçünün aparılmasında və modelin qurulmasında ən mühüm məqam düzgün və dəqiq datanın toplanması hesab olunur.

Metodologiya

Bu məqalənin əsas məqsədi mobil ticarətdə müştəri itkisinin qarşısı alınması modelinin qurulmasıdır. Modelin qurulması üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən biri – “qərar ağacı maşın öyrənmə” alqoritmindən istifadə olunmuşdur. Qərar ağacı maşın öyrənmə alqritmi asan hesablanması və yüksək dəqiqlik göstəriciləri təmin etməsi ilə populyarlaşmışdır və bir çox modellərin qurulmasında istifadə olunur. Proqnozlaşdırılan dəyər ikili olduğundan qərar ağacı maşın öyrənmə alqritmi bu modelin qurulması üçün effektiv hesab olunur. Çünki bu maşın öyrənmə alqritmi ikili sinifləndirmə üçün ən

uyğun model hesab olunur.

Müştəri itkilərinin qarşısının alınması modelinin qurulmasında “itki nöqtəsi” alış sifarişlərinin sayı ilə hesablanmışdır. Yəni əgər bir müştəri mobil ticarət vasitəsilə cəmi bir dəfə sifariş etmişdirsə, bu müştəri “itirilmiş müştəri” hesab olunacaqdır. Əksinə iki və daha çox sifariş edən müştərilər “loyallığı qazanılmış müştəri” kimi hesablanmışdır.

Qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi bir çox hallarda ehtimal, proqnoz və klassifikasiya məqsədləri üçün istifadə olunur. Qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmının işləmə prinsipi ən sona qalan nəticələrdən ən uyğun sinfi seçməkdir.

Müştəri itkisinin təxmin olunması hesablamasını aparmaq üçün “Python” proqramlaşdırma dili və bu dildə mövcud olan kitabxanalardan istifadə olunmuşdur.

Müştəri itkisinin təxmin olunması aşağıdakı kriteriyalardan istifadə edilərək öyrənilmişdir:

- DP (Düzgün Pozitiv) – verilmiş datada “itirilmiş” hesab olunmalı olan müştərilərin sayı və alqoritm tərəfindən “itirilmiş müştəri” kimi hesab olunan verilənlər;
- DN (Düzgün Neqativ) – verilmiş datada “itirilməmiş” hesab olunmalı olan müştərilərin sayı və alqoritm tərəfindən yanlışlıqla “itirilməmiş müştəri” kimi hesab olunan verilənlər;
- YP (Yanlış Pozitiv) – verilmiş datada “itirilməmiş” hesab olunmalı olan müştərilərin sayı və alqoritm tərəfindən yanlışlıqla “itirilmiş müştəri” kimi hesab olunan verilənlər;
- YN (Yanlış Neqativ) – verilmiş datada “itirilmiş” hesab olunmalı olan müştərilərin sayı və alqoritm tərəfindən yanlışlıqla “itirilməmiş müştəri” kimi hesab olunan verilənlər;

Qərar ağacı maşın öyrənmə alqortmində istifadə olunan ən əlverişli performans

göstəriciləri

dəqiqlik (accuracy) və “AUC” (ROC əyrisinin altındakı hissə) dəyərləri hesab olunur. Bu göstəricilər haqqında qısa izahat verək:

- ✓ Dəqiqlik - ən əlverişli performans meyarlarından biri olub verilmiş datadakı dəyişkən siniflərin balanslı olduğu halda istifadə olunur. Dəqiqlik meyarı verilmiş datadakı düzgün təxmin sayının ümumi təxmin sayına nisbəti kimi hesablanır. Dəqiqlik əmsalının hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur: [7]

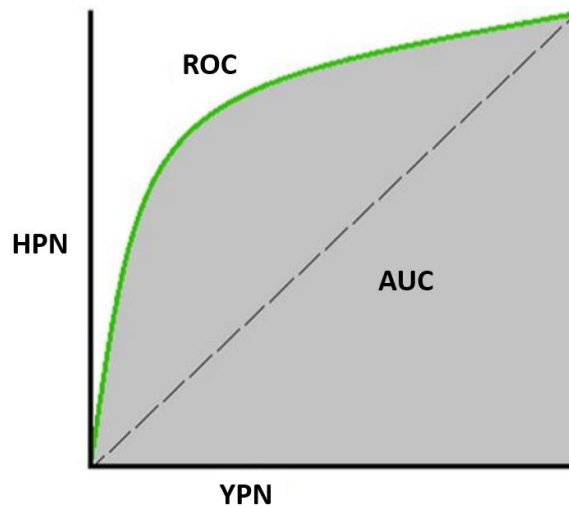
$$\text{Dəqiqlik} = \frac{\text{Düzgün Pozitiv} + \text{Düzgün Neqativ}}{\text{Düzgün Pozitiv} + \text{Düzgün Neqativ} + \text{Yanlış Pozitiv} + \text{Yanlış Neqativ}}$$

- ✓ AUC dəyəri – toplanmış datanın qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi ilə hesablanmasında əyrinin aşağısında qalan hissə - yəni AUC dəyərindən istifadə olunur. Sinifləndirmə modelini qrafik şəklində göstərmək ehtiyacı yarandıqda istifadə olunan AUC əyrisi həmçinin “AUC-ROC” əyrisi də adlandırılır. ROC hissəsi isə AUC əyrisi və koordinat müstəvisi tərəfindən əhatə olunmuş hissədir. AUC özü ayrılabilmə imkanının ölçüsünü təmsil edir. Həmçinin, AUC əyrisi ROC əyrisinin altındakı iki ölçülü hissəni hesabladığına görə ROC mümkünat əyrisidir. AUC hesabını tapmaq üçün ROC hissəsi mütləq koordinat müstəvisində çəkilməlidir. ROC müxtəlif həddlərdə sinifləndirmə modelinin performansını göstərən bir qrafikdir. Buna görə də ROC əyrisi iki parametrdən istifadə olunaraq çəkilir. Bu parametrlər “həqiqi və yanlış pozitiv” nisbətləridir. Onların hesablanması üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

$$\text{Həqiqi pozitiv nisbət} = \frac{\text{Doğru Pozitiv}}{\text{Doğru Pozitiv} + \text{Doğru Neqativ}}$$

$$\text{Yanlış pozitiv nisbət} = \frac{\text{Yanlış Pozitiv}}{\text{Yanlış Pozitiv} + \text{Yanlış Neqativ}}$$

Aşağıdakı şəkildə ROC-AUC əyrisinin illustrativ forması göstərilmişdir: [6]

Şəkil 1.ROC-AUC əyrisinin illustrativ forması

Yuxarıdakı şəkildə göstərilmiş grafikdə koordinat müstəvisinin x oxu Yalnız Pozitiv Nisbətini, y oxu isə Həqiqi Pozitiv Nisbətini göstərir. ROC əyrisinin altındakı hissəni hesabmaq üçün koordinat müstəvisində AUC düz xətti çəkilməlidir. AUC -un ala biləcəyi qiymətlər 0 və 1 arasında dəyişir və 0 qiyməti “100% yanlış təxmin”, 1 qiyməti isə “100% doğru təxmin” kimi qəbul edilir. Əldə edilən cavab 1-ə nə qədər yaxın olarsa, qurulmuş modelin göstəricisi o qədər yaxşı qiymətləndirilir.

İstifadə olunan data

Bu məqalədə aparılan araşdırmada istifadə olunan data “Kaggle” adlı onlayn platformadan götürülmüşdür. Platforma araşdırmalar aparmaq məqsədi ilə tədqiqatçıları pulsuz data setlərlə təmin edir. Saytdan götürülmüş data E-ticarət bizneslərindən birinə aiddir və müştərilərin e-ticarət biznesindəki davranışlarını və datalarını təqdim edir. Tədqiqatın məqsədi müştəri itkisinin təxmin olunması olduğuna görə bu data setində ikili sinifləndirmə “itirilmiş” və “itirilməmiş müştəri” olaraq nəzərə alınacaqdır. “İtirilmiş müştəri” sinfi “1” rəqəmini, “itirilməmiş müştəri” isə “0” rəqəmini təmsil edəcəkdir. Bu data setində 5630 müştəri haqqında məlumatlar göstərilmişdir. Onlar arasında elektron ticarət prosesini yalnız smartfonlarla həyata keçirən müştəri sayı 3996 olmuşdur. Bunlar arasında 3372 müştəri e-ticarət biznesinə qarşı loyallığını qoruduğu halda, 624 müştəri “itirilmiş müştəri” kimi qeydə alınmışdır. İkili sinifləndirmədə bu qədər böyük fərqin olması yalnız hesablamalara gətirib çıxara bilər. Buna görə də əldə olunmuş dataya SMOTE metodu tətbiq edilməlidir. Maşın öyrənmə alqoritmlərində SMOTE metodunun tətbiqi ikili sinifləndirmədə verilənlər arasında böyük fərq olarkən istifadə edilir. SMOTE metodunun əsas məqsədi maşın öyrənmə alqoritmının sinifləndirmədəki balanssızlıq (imbalance situation) səbəbi ilə baş verə biləcək yanlış hesablamaların qarşısını almaqdır. Bu araşdırmada SMOTE metodunun tətbiqi “Python” proqramlaşdırma dili vasitəsilə həyata keçirilmişdir. [1]

Datanın qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi vasitəsilə hesablanması

Verilmiş data qərar ağacı maşın öyrənmə modeli vasitəsilə modelləşdirilmişdir və performans meyarının ölçülməsi üçün AUC əyrisi və dəqiqlik (accuracy) hesablamaları aparılmışdır. Bu hesablamaları aparmaq üçün Python proqramlaşdırma dili vasitəsilə modelin matrixi qurulmuşdur. Aşağıdakı şəkildə modelin matrixi göstərilmişdir:

Həqiqi dəyər	0	1322	93
	1	70	204
		0	1
		Təxmin edilən dəyər	

Şəkil 2. Müştəri itkisinin qarşısının alınması modelinin matrixi

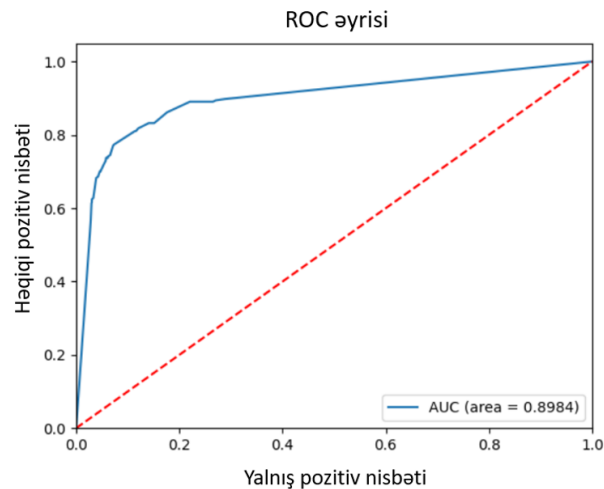
Verilmiş matrixin izahı:

- Verilmiş datanın həqiqi dəyərinin və təxmin edilən dəyərinin də doğru olduğu müştəri sayı 204-ə bərabər olmuşdur. Bu halda DP – Düzgün Pozitiv dəyəri alınır. Çünki həmin 204 müştəri həm həqiqi dəyərdə, həm də təxmin edilən data setində itirilmiş müştərilərdir.
- Verilmiş datanın həqiqi dəyərinin və təxmin edilən dəyərinin də yanlış olduğu müştəri sayı 1322-ə bərabər olmuşdur. Bu halda DN – Düzgün Neqativ dəyəri alınır. Çünki həmin 1322 müştəri həm həqiqi dəyərdə, həm də təxmin edilən data setində itirilməmiş müştərilərdir.
- Verilmiş datanın həqiqi dəyərinin yanlış və təxmin edilən dəyərinin isə doğru olduğu müştəri sayı 93-ə bərabər olmuşdur. Bu halda YP – Yanlış Pozitiv dəyəri alınır. Çünki həmin 93 müştəri əslində həqiqi dəyərdə itirilmiş müştəri deyillər, lakin təxmin edilən data setində maşın öyrənmə alqoritmi tərəfindən itirilmiş müştəri kimi qeydə alınıblar.
- Verilmiş datanın həqiqi dəyərinin doğru və təxmin edilən dəyərinin isə yanlış olduğu müştəri sayı isə 70-ə bərabər olmuşdur. Bu halda YN – Yanlış Neqativ dəyəri alınır. Çünki həmin 70 müştəri əslində həqiqi dəyərdə itirilmiş müştəridirlər, lakin təxmin edilən data setində maşın öyrənmə alqoritmi tərəfindən itirilməmiş müştəri kimi qeydə alınıblar.

Qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi vasitəsilə hesablanmış datanın dəqiqlik(accuracy) meyarı yuxarıda qeyd olunmuş düsturla hesablanmışdır:

$$\text{Dəqiqlik} = \frac{204 + 1322}{1322 + 93 + 70 + 204} = 0.90349 = 90.35\%$$

Dəqiqlik meyarı nəzərə alınarsa, verilmiş data setini qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi vasitəsilə hesablayarkən alınan nəticələrin 90.35% ehtimalla doğru və dəqiq olacağı görünür. Həmçinin, verilmiş data seti üçün AUC-ROC əyrisi çəkilmiş və AUC əyrisinin ərazisi 0.8984 hesablanmışdır. 0-1 arasında bir dəyər alan AUC-ROC əyrisi hər nə qədər 1 rəqəminə yaxınlaşarsa, data setinin o qədər düzgün analiz olunduğunu ehtimal olunur. Verilmiş data üçün AUC-ROC əyrisi təxminən 0.9-dur. Aşağıda AUC-ROC əyrisinin qrafiki göstərilmişdir.

Şəkil 3. Model üçün hesablanmış ROC-AUC əyrisinin qrafiki

Son olaraq verilmiş datada mövcud olan xüsusiyyətlərin vacibliyi ölçülmüşdür və müştəri itkisinə səbəb ola biləcək iki mühüm məqam aşağıdakılar olmuşdur:

- Anbarla ev arasındakı məsafə
- Keşbek məbləği

İstifadə olunmuş data e-ticarət biznesinə aiddir və datanın götürüldüyü mənbə “Ədəbiyyat” bölümündə qeyd edilmişdir.

Yekun

E-ticarət biznesləri arasındakı rəqabət yeni müştərilərin və sahibkarların bazara daxil olması səbəbilə hər keçən gün artmaqdadır. E-ticarət biznes sahibkarları öz bizneslərinin datalarından istifadə edərək müxtəlif maşın öyrənmə alqoritmi vasitəsilə modellər qura və gələcək riskləri, ehtimalları, proqnozları hesablaya bilirlər. Müştəri itkisi hər bir E-ticarət biznesi üçün diqqətə alınması vacib olan bir məfhumdur.

Qərar ağacı maşın öyrənmə alqoritmi vasitəsilə yuxarıdakı e-ticarət biznesinin müştəri itkisinin sayı təxmin edildi və bu itkiyə səbəb ola biləcək iki ən vacib xüsusiyyət müəyyən edildi. E-ticarət biznesi bu xüsusiyyətləri analiz edərək müəyyən çatışmazlıqları aradan qaldırırsa, müştəri itkisini minimuma endirmək olar.

Daha böyük bir data seti üçün bir neçə müxtəlif maşın öyrənmə alqoritmləri qurmaq və daha geniş analiz aparmaq olar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Kaggle” veb saytı tərəfindən təqdim olunan e-ticarət biznesinin datası: <https://www.kaggle.com/datasets/ankitverma2010/ecommerce-customer-churn-analysis-and-prediction>
2. 2013-2028-ci illərdə dünya üzrə smartfon istifadəçilərinin sayı (Statista) - <https://www.statista.com/forecasts/1143723/smartphone-users-in-the-world>
3. Amin, A., F., Shah, B., Adnan, Al-Obeidat, A., J., Loo, and Anwar, S. 2019. - "Customer Churn Prediction in Telecommunication Industry Using Data Certainty," Journal of Business Research, p. 290-301.

4. Amin, A., Khattak, A. M., Shah, B., G., Rocha, Lopes Moreira, F. J., Ali, A., and Anwar, S. 2019. "CrossCompany Customer Churn Prediction in Telecommunication: A Comparison of Data Transformation Methods," International Journal of Information Management, p. 304-319.
5. Qlobal mobil e-ticarətin 2018-2027-ci illər üzrə statistikası və proqnozu (Statista) - <https://www.statista.com/chart/13139/estimated-worldwide-mobile-e-commerce-sales/#:~:text=According%20to%20Statista's%20Market%20Insights,expected%2062%20percent%20in%202027.>
6. Narkhede, S. 2018. - Understanding AUC-ROC curve. Towards Data Science, 26(1), p. 220-227.
7. Vafeiadis, T., Diamantaras, K. I., Sarigiannidis, G., & Chatzisavvas, K. C. 2015. - A comparison of machine learning techniques for customer churn prediction. Simulation Modelling Practice and Theory, p. 1- 9.
8. Wu, X., & Meng, S. 2016. - E-commerce customer churn prediction based on improved SMOTE and AdaBoost. 13th International conference on service systems and service management, p. 1-5. Shanghai, China.
9. Yanfang, Q., & Chen, L. 2017. - Research on E-commerce user churn prediction based on logistic regression. IEEE 2nd Information Technology, Networking, Electronic and Automation Control Conference, p. 87-91.

Оценка оттока клиентов в мобильной коммерции: применение алгоритма машинного обучения дерева решений

Мустафаев Асиф Мирлазим оглы

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики
Институт экономики, ведущий научный сотрудник,
кандидат экономических наук, доцент
Электронная почта: asif5252@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3989-1598>

Дуньямалиев Ислам Эльшан оглы

Бакинский Бизнес Университет
преподаватель, докторант
Электронная почта: islam.dunyamaliiev98@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0701-4697>

Резюме: Развитие технологий и использование Интернета повлияли на все сферы нашей жизни, в том числе и на сферу коммерции. Увеличение доступности Интернета оказало существенное влияние на поведение покупателей и повысило роль использования Интернета в процессе покупок. Кроме того, во время пандемии люди остаются дома, социальное дистанцирование, требования к бесконтактной оплате и доставке резко повысили роль электронной коммерции. Преимущества электронной коммерции перед традиционной коммерцией привели к увеличению числа пользователей электронной коммерции. Возрастающий интерес покупателей к электронной коммерции побудил продавцов открывать интернет-магазины, благодаря этому наблюдается резкий рост количества интернет-магазинов. Увеличение количества интернет-магазинов усилило конкуренцию между ними и создало условия для развития интернет-магазинов. Основная цель этой статьи — оценить отток клиентов в сфере мобильной коммерции. Мобильная коммерция — это тип электронной коммерции, в котором все процессы покупки и продажи между покупателями и продавцами через Интернет выполняются с помощью мобильных телефонов и планшетов. В данной статье оценка потерь клиентов в мобильной коммерции была проведена с использованием алгоритма «Дерево решений — машинное обучение».

Целью исследования - создать модель прогнозирования потери клиентов в среде электронной коммерции, а также выявить и устранить потенциальные причины.

Методология исследования - в ходе исследования упоминались исследования, проведенные различными исследователями, использовались методы наблюдения и анализа.

Практическая значимость исследования – в нашу современную эпоху цифровизация мира становится популярной с каждым днем и применяется в различных областях. Торговая среда уже в значительной степени оцифрована и преобразована в электронную коммерцию. В среде электронной коммерции наличие большого количества вариантов электронного бизнеса часто заставляет клиентов менять свое мнение. Электронный бизнес, создающий модель прогнозирования потерь клиентов, вовремя предотвратит потерю клиентов.

Результатам исследования - пользователи мобильной коммерции составляют основу электронной коммерции, и создание модели прогнозирования оттока клиентов для системы мобильной коммерции принесет большую пользу предпринимателям, занимающимся электронной коммерцией.

Оригинальность и научная новизна исследования - с помощью алгоритмов машинного обучения можно построить множество различных моделей, в литературе представлен ряд моделей для области электронной коммерции. Поскольку при прогнозировании оттока клиентов в мобильной коммерции существует бинарная классификация, наиболее подходящей и оригинальной моделью будет модель с использованием алгоритма машинного обучения дерева решений.

Ключевые слова: *электронная коммерция, отток клиентов, электронный бизнес, онлайн, Интернет, алгоритмы машинного обучения.*

Evaluation of the export of agricultural products in Azerbaijan

Serttash Leyla

Senior e.i., Institute of Economics

"Economics of the agricultural sector problems" department

E-mail: serttash.leyla@bk.ru

https://orchid.org/0009-0000-1736-7931

Summary: The article examines the foreign trade turnover of agricultural sector products. It is noted that despite some progress in recent years, there are certain problems in the production and export of agricultural products, which are one of the priority areas of economic growth. Current problems and solutions are indicated.

Keywords: agriculture, foreign trade, export, import, production.

UDK 338.1; JEL Q17

Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının ixracının qiymətləndirilməsi

Serttaş Leyla

böyük e.i., İqtisadiyyat İnstitutu
"Aqrar sektorun iqtisadi problemləri" şöbəsi
E-mail: serttash.leyla@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0000-1736-7931>

Xülasə: Məqalədə kənd təsərrüfatı sektoru məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsi araşdırılır. Qeyd edilir ki, son illər müəyyən inkişaf olmasına baxmayaraq iqtisadi artımın prioritet istiqamətlərdən biri olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında və ixracında müəyyən problemlər mövcuddur. Mövcud problemlər və həlli yolları göstərilir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, xarici ticarət, ixrac, idxal, istehsal

UDK 338.1; JEL Q17,

Giriş

Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı dünya ölkələrinin iqtisadi siyasətlərinin əsas hədəflərindən biridir. Kənd təsərrüfatı sahəsi ilk növbədə əhalinin qida ehtiyacını qarşılamaq, qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrini xammalla təmin etmək və eləcə də iqtisadi inkişafın maliyyələşməsi kimi ciddi məsələləri özündə ehtiva edir. Bu sektor bir tərəfdən ölkə əhalisinin qida ehtiyaclarının ödənilməsində xüsusi rolə malik olmaqla yanaşı, məşğulluğun təmin olunmasında da, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son illər dünyada ölkələr arasında konfliktlərin artması, əsas ərzaq məhsulları üzrə qiymətlərin kəskin yüksəlməsi, iqlim dəyişikliyi və s. amillər ölkələrin iqtisadi siyasətlərində ərzaq təhlükəsizliyi problemi ön plana çıxır. Buna baxmayaraq dünya ölkələrində texnoloji inkişafın kənd təsərrüfatı sektoruna tətbiqi nəticəsində məhsuldarlıq yüksəlmiş və məhsul istehsalı artmışdır. Statistik məlumatlara görə, dünyada kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyər 2000-2020-ci illərdə 78% artaraq 3,6 trl USD təşkil edib. Bu illər ərzində kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyər dünya ÜDM-nin 4%-i ətrafında olub.¹ Texnoloji inkişaf nəticəsində kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin ümumi məşğulluqda xüsusi çəkisi 2020-ci ildəki 40%-dən 2021-ci ildə 27%-ə qədər azalmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə dünyada kənd təsərrüfatı sektorunda 1043 mln nəfər əhali çalışırdısa 2021-ci ildə bu rəqəm 866 mln nəfər olmuşdur. Dünya xarici ticarətində də kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları xüsusi yer tutur. Belə ki, 2000-2020-ci illərdə qlobal ərzaq ixracının məbləği 3.7 dəfə artaraq 1.42 trl USD olmuşdur. Qlobal ərzaq ixracının 20%-i meyvə və tərəvəz, 14%-i dənli bitkilər, 11%-i ət və ət məhsulları, 10%-i balıq məhsulları və s. təşkil etmişdir.

Azərbaycanda isə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etməsi üçün böyük potensial imkanlar olduğu halda hazırda Azərbaycanda iqtisadi artımın prioritet istiqamətlərdən biri olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında və ixracında müəyyən problemlər mövcuddur. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının inkişafı iqtisadi artımın təmin edilməsinə, regionların inkişafına, şəhərlə kənd arasında iqtisadi mühitin tarazlaşmasına, miqrasiyanın qarşısının alınmasına, həmçinin ərzaq idxalının azalmasına stimül yarada bilər. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici ticarətinin təhlili göstərir ki, bu sahənin inkişaf etməsi üçün potensial imkanlar digər sahələrlə müqayisədə daha çox olmasına baxmayaraq, hələ də ölkəmiz bu məhsulların əsas idxalçısıdır.

Metodologiya. Kənd təsərrüfatı sektorunun ixracının qiymətləndirilməsi üçün Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə bu sektora aid məhsulların müəyyən edilməsi vacibdir. Məqalədə statistik məlumatlar trademap mənbəsindən istifadə edildiyindən Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə HS4 sisteminin 100 sıralaması üzrə aşağıdakılar kənd təsərrüfatı və qida məhsullarına aid edilmişdir:

¹ <https://www.fao.org/3/CC2211EN/online/CC2211EN.html#chapter-1>

Cədvəl 1.

HS-kodu üzrə kənd təsərrüfatı və qida məhsulları			
HS-kodu	Mal qrupları	HS-kodu	Mal qrupları
	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar		Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar
1	Diri heyvanlar	15	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar
2	Ət və qidaya yararlı əlavə ət məhsulları		Hazır ərzaq məhsulları, Alkoqollu və ya alkoqolsuz içkilər, sirkə, tütün
3	Balıqlar və xərçəngkimilər, digər su onurğasızları	16	Ətdən və balıqdan və ya xərçəngkimilərdən alınan hazır məhsullar
4	Süd məhsulları, quş yumurtası, təbii bal və heyvan mənşəli digər ərzaq məhsulları	17	Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları
5	Heyvan mənşəli sair məhsullar	18	Kakao və ondan hazırlanan məhsullar
	Bitki mənşəli məhsullar	19	Taxıldan, undan və ya süddən alınan hazır məhsullar, unlu qənnadı məmulatları
6	Canlı ağaclar və sair bitkilər, kəsilmiş çiçəklər və dekorativ bitkilər	20	Tərəvəz, meyvə, qoz-fındıq və bitkilərin digər hissələrinin emal məhsulları
7	Tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları	21	Müxtəlif ərzaq məhsulları
8	Yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus bitkiləri	22	Alkoqollu və ya alkoqolsuz içkilər, sirkə
9	Qəhvə, çay, maté və ədviyyatlar	23	Yeyinti sənayesinin qalıqları və tullantıları
10	Dənli bitkilər	24	Tütün və tütünün sənaye əvəzediciləri
11	Unüytmə və yarma sənayesi məhsulları, maya, nişasta	50	İpək
12	Yağlı toxum və bar, digər toxum, dərman bitkiləri, saman və yem	51	Yun, zərif və ya qaba heyvan tükü
13	Təbii şəkərlər, kitrə, qatran, digər bitki şirələri və ekstraktlar	52	Pambıq
14	Hörmə məmulatlarının hazırlanması üçün bitki mənşəli materiallar		

Mənbə: UN Comtrade database

Bu qruplaşma əsasında kənd təsərrüfatına aid statistik məlumatlar toplanaraq məqalədə istifadə edilmişdir. Məqalədə həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilib. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İxtisaslaşma indeksi

$$\text{İxtisaslaşma indeksi} = \text{İSTA}_i / \text{İSKA}_i$$

Bu göstərici Azərbaycanın i sektoru üzrə istehsalın daxili istehlaka nisbətini göstərir.

İSTA_i = i sektoru üzrə istehsalın həcmi, İSKA_i -isə i məhsulu üzrə daxili istehlakın həcmi göstərir.

2. İxracın İdxala nisbəti indeksi

$$\text{İxracın İdxala nisbəti indeksi} = \text{İxr}_i / \text{İdx}_i$$

İxr_i - i sektoru üzrə ixracın həcmi

İdx_i - i sektoru üzrə idxalın həcmi göstərir.

Bu göstərici ixracın idxalı qarşılama səviyyəsini göstərir.

3. Daxili tələbi qarşılama indeksi

$$\text{Daxili tələbi qarşılama indeksi} = \frac{\text{cəmi idxal}}{\text{Cəmi istehsal} + \text{ixrac} - \text{idxal}} * 100$$

– göstəricinin 100-ə yaxın olması daxili tələbin daha çox idxal hesabına ödənilməsini göstərir.
(7)

Təhlil və qiymətləndirmə. Azərbaycanda bitkiçilik üzrə ixracın təhlili üçün ilk növbədə daxili istehsalın səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Statistik məlumatlara görə, 2022-ci ildə Azərbaycanda ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 10.98 mlrd manat olmuşdur ki, bunun da 5.44 mlrd manatı heyvandarlığın 5.54 mlrd manat isə bitkiçiliyin payına düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 4.8% təşkil etmişdir. 2022-ci ildə ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əvvəki illə

müqayisədə 19.8%, bitkiçilik məhsullarının istehsalı 22.8%, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı isə 17.1% artmışdır. Ən mühüm amillərdən biri də son illər kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artması olmuşdur. Belə ki, 2022-ci ildə dənli və dənli paxlalı bitkilər üzrə məsuldarlıq 31.3 sent/ha (2013-cü ildə 27.6 sent/ha), pambıq 30.9 sent/ha (2013-cü ildə 19.3 sent/ha), kartof 190 sent/ha (2013-cü ildə 152 sent/ha), tərəvəz 154 sent/ha (2013-cü ildə 196 sent/ha), bostan məhsulları 151 sent/ha (2013-cü ildə 233 sent/ha) və.s olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə 2012-2022-ci illərdə auri-ayrı bitkiçilik məhsullarının miqdar üzrə istehsalın həcmi verilmişdir.

Cədvəl 2.

Kənd-təsərrüfatı bitkilərinin istehsalı

İllər	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2022
Dənli-dənli paxlalı bitkilərin istehsalı (min ton)	2802.2	2383	3065.1	3309.2	3257.1	363.0	3161.3
Tütün	4.3	2.9	3.6	6.3	6.9	6.4	5.1
Kartof	968.5	919.3	902.4	898.9	1037.6	1062.0	1074.3
Tərəvəzin ümumi yığımı	1216.2	1187.7	1270.6	1521.9	1738.9	1815.5	1823.3
Bostan bitkiləri	428.0	44.9	464.8	401.9	448.1	459.9	464.3
Meyvə gilə meyvə	810.0	850.8	882.8	1010.8	1138.1	1204.9	1253.1
Üzüm	151.0	147.7	136.5	167.6	208.0	209.8	212.6
Şəkər çugunduru	173.8	173.3	312.6	277.2	233.8	177.3	210.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəldən 2-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsullarının istehsalının təhlili göstərir ki, bu məhsulların istehsalı son illər xeyli artmışdır. Statistik məlumatlara əsasən, 2022-ci ildə 2012-ci ilə müqayisədə dənli paxlalı bitkilərin istehsalı 1.1 dəfə, tütün 1.1 dəfə, kartof 1.1 dəfə, tərəvəz 1.4 dəfə, bostan bitkiləri 1 dəfə, meyvə və giləmeyvə 1.5 dəfə, üzüm 1.4 dəfə, şəkər çugunduru 1.2 dəfə artıb.

Kənd təsərrüfatı sektoru xüsusilə də, bitkiçilik Azərbaycanda qeyri neft sektorunun ixracında mühüm yer tutur. Statistik məlumatlara görə, 2021-ci ildə ölkədən 1134 mln. ABŞ dolları məbləğində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac olunub ki, bu da 2010-ci ilə nisbətən 1.77 dəfə çoxdur. Bitkiçilik məhsullarının ixracı isə 976.9 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 4.13 dəfə çoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının 86.1 %-ni bitkiçilik məhsulları təşkil edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı isə 2021-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 1.7 dəfə artaraq 709.8. mln. ABŞ dolları təşkil edib. Bu mallar üzrə xarici ticarət dövriyyəsində mənfi saldo 176.9 mln. ABŞ dolları olub.

Aşağıdakı cədvəldə isə ayrı ayrı bitkiçilik məhsulları üzrə ixrac və idxalın həcmi verilmişdir.

Cədvəl 3.

Bitkiçilik məhsulları üzrə ixracın həcmi

İllər	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Malların adı:							
Kartof, ton	16,237.5	20167.6	31968.5	15,789.1	29,627.5	33,786.2	40,077.7
Təzə tərəvəz, ton	25,657.1	35620.2	66847.8	113,186.6	202,811.9	219,912.7	179,786.5
Təzə meyvə, ton	112,272.6	207735.3	191952.5	243,434.9	324,780.7	349,886.2	403,550.6
Çay, ton	32,987.4	37431.1	31245.1	6,178.8	9,373.9	9,461.4	8,491.7
Şəkər, min ton	145,947.9	214163.8	221205.2	62,030.0	24,974.7	26,904.3	32,093.1
Tütün, ton	5,893.9	7912.9	12415.2	7,982.7	12,730.2	12,081.3	14,319.6
Pambıq lifi, ton	5,091.9	8155	343.6	6,039.6	79,529.9	131,930.2	207,980.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə kartof ixracı 2.4 dəfə, təzə tərəvəz 7 dəfə, təzə meyvə 3.5 dəfə, tütün 2.4 dəfə, pambıq ixracı isə 40.8 dəfə artıb. Lakin bu illər ərzində çayın ixracı 3.8 dəfə, şəkər ixracı isə 4.5 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 4.

Bitkiçilik məhsulları üzrə idxalın həcmi

İllər	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Malların adı							
Kartof, ton	4,027.9	5,531.4	8,641.8	33,792.8	38,642.1	49,517.4	55,799.4
Təzə tərəvəz, ton	14,986.2	13,453.1	2,390.5	18,268.2	9,162.6	18,906.3	20,549.1
Təzə meyvə, ton	46,993.4	19,734.2	10,000.5	63,572.1	96,660.2	112,444.6	117,402
Çay, ton	18,100.0	16,444.0	18,992.0	44,730.5	49,807.3	56,187.2	61,858.2
Buğda, min ton	285,384.9	339,828.5	293,942.8	295,017.5	205,968.1	296,905.2	331,946
Qarğıdalı, ton	14,947.9	20,222.6	26,024.4	17,198.3	12,142.9	14,158.2	11,852.2
Düyü, ton	7,051.9	6,302.0	2,661.0	31,794.9	36,431.2	38,948.8	33,922.9
Xam şəkər və şəkər, min ton	180,135.0	175,590.0	205,275.4	152,756.4	86,528.4	103,104.6	155,678.1
Tütün, ton	6,846.9	5,127.9	9,230.6	6,223.4	13,190.3	59,770.9	75,957.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə kartofun idxalı 13.9 dəfə, təzə tərəvəz 1.3 dəfə, təzə meyvə 2.5 dəfə, çay 3.4 dəfə, buğda 1.2 dəfə, düyü 4.8 dəfə, tütün isə 11 dəfə artıb. Qarğıdalı 1.2 dəfə, xam şəkərin idxalı isə 1.2 dəfə azalıb.

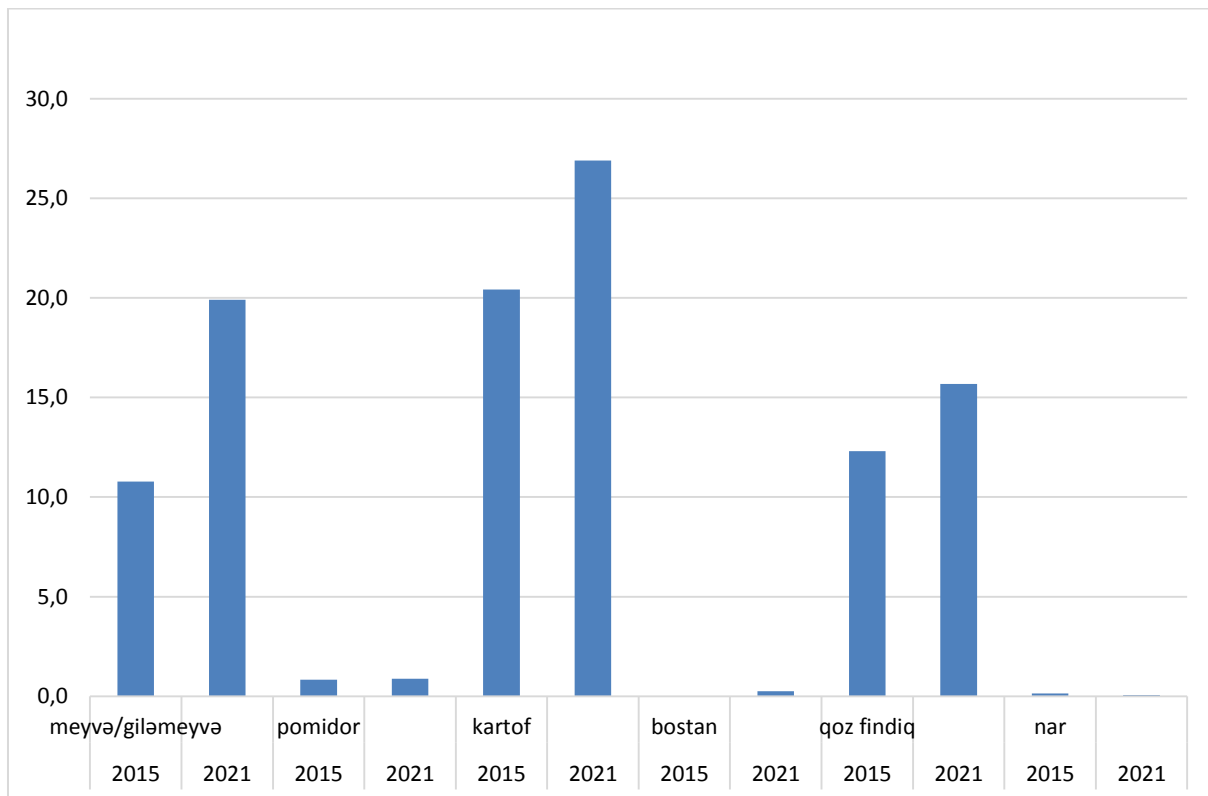
Yuxarıda cədvəl məlumatları əsasında yuxarıda qeyd edilən metodologiya üzrə altı növ bitkiçilik məhsullarında (meyvə və giləmeyvə, pomidor, kartof, bostan bitkiləri, qoz fındıq və nar) 2015 və 2021-ci illər üçün daxili tələbin qarşılama indeksini müəyyən etmişik.

Daxili tələbin qarşılama indeksi 2015 = 7.7

Daxili tələbin qarşılama indeksi 2021 = 11.7

Hesablamalar göstərir ki, meyvə və giləmeyvə, pomidor, kartof, bostan bitkiləri, qoz fındıq və narın 2015-ci ildə iç tələbi idxal tərəfindən qarşılama əmsali 7.7 olsa da, 2021-ci ildə isə bu göstərici 11.7 olmuşdur. Bu bitkiçilik məhsullarının 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə həm istehsalında həm də ixracında artım olmasına baxmayaraq iç tələbin idxal tərəfindən qarşılama 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə 1.5 dəfə artmışdır. Bu bir tərəfdən bəzi məhsullar üzrə istehsalın azalması və idxalın artması ilə əlaqədar olmuşdur.

İdxalın daxili istehlakda xüsusi çəkisini əks etdirən göstərici də idxalın qiymətləndərilməsi üçün vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsullarının idxalın istehlaka nisbəti göstəricisi aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

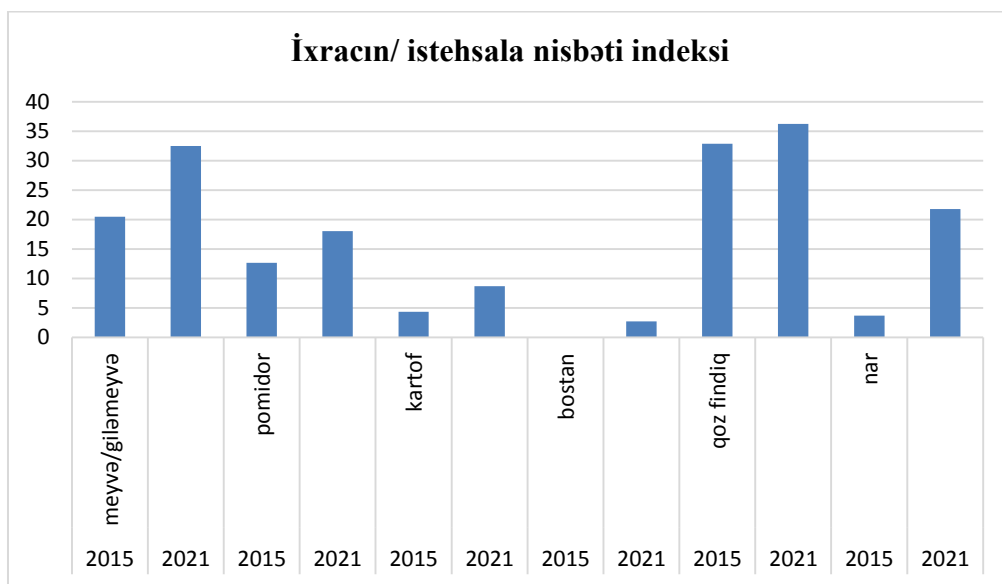
Qrafik 1. Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsullarının itxalın istehlaka nisbəti.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının ən mühüm əhəmiyyəti ölkə əhalisinin ərzaqla təmin edilməsidir. Hər bir ölkənin daxili istehlakında idxal məhsullarının xüsusi çəkisinin azaldılması iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən biridir. Bu qrafikdə Azərbaycanda bəzi məhsullar üzrə idxalın istehlaka nisbəti göstəriciləri verilmişdir. Qrafikdən göründüyü kimi meyvə giləmeyvə istehlakının 2015-ci ildə

11%-i, 2021-ci ildə isə 19%-i idxal hesabına təmin olunur. Meyvəgiləmeyvə istehlakı 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.2 dəfə artmışdır. Meyvə giləmeyvənin adambaşına düşən istehlakı bu illər ərzində 1.14 dəfə artmışdır. 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə əhali 0.4% artması müşahidə olunur. Pomidor istehlakı 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.5 artmasına baxmayaraq, biz demək olar ki, pomidor idxal etmirik. 2015-ci illə müqayisədə kartof istehlakı 1.2 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində adambaşına düşən kartof istehlakı 1.16 dəfə artmışdır. Kartof istehlakının 2015-ci ildə 20% 2021-ci ildə 30%-i idxal tərəfindən təmin olunur. Qoz fındıq istehlakı 2015-ci ildə 13% 2021-ci ildə isə 16% idxal tərəfindən təmin olunur. Bu məhsulun istehlakı bu illər ərzində 1.6 dəfə artmışdır. Nar məhsulu idxal edilmir.

İxracın qiymətləndirilməsi üçün digər bir göstərici ixracın həcmnin istehsal nisbəti göstəricisidir. Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsulları üzrə statistik məlumatlar əsasında bu göstərici aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

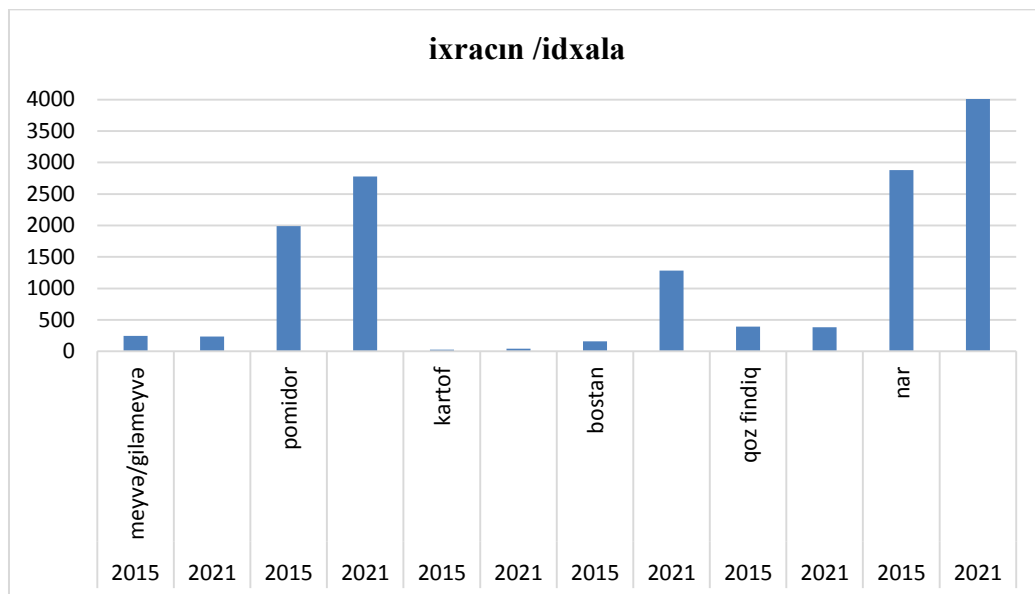
Qrafik 2. Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsullarının ixracının istehsal nisbəti.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafikdən 2-dən görsənir ki, meyvə və giləmeyvə istehsalının 2015-ci ildə 20%-i 2021-ci ildə isə 33%-i ixrac olunub. Meyvə giləmeyvə ixracındakı bu artım ilk növbədə məhsulun istehsalı ilə bağlıdır. Belə ki, 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə meyvə giləmeyvə istehsalının həcmi 1.4 dəfə artıb. Həmçinin əkin sahələrinin genişlənməsi də, istehsal artımında əsas rol oynayıb. Statistik məlumata görə, meyvə və giləmeyvə məhsullarının əkin sahəsi 2015-ci ildə 144.1 min ha-dan 2021-ci ildə 218.7 min ha qədər yüksəlib ki, bu da öz növbəsində istehsalın artımına münbit şərait yaradıb. Həmçinin bu dövrdə meyvə-giləmeyvə ixracı da artmışdır. Bu məhsulların ixracı 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə 1.8 dəfə artaraq, 2021-ci ildə isə 403550.6 min dollar təşkil edib. Bu məhsulların əsas alıcıları Rusiya, İtaliya və Almaniya. İxracın artımı bu məhsulun yeni bazarlarda tanması ilə bağlıdır. Pomidor istehsalının 2015-ci ildə 11% -i, 2021-ci ildə isə 18%-i ixrac olunub. Buda əsasən istehsalın və məhsuldarlığın artımı ilə əlaqədardır. Pomidor üçün ayrılan əkin sahələri 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.3 dəfə azalaraq 20214 ha təşkil etməsinə baxmayaraq, istehsal həcmi 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə 1.6 dəfə artmış, məhsuldarlıq isə 1.1 dəfə artmışdır. Bu məhsulun əsas alıcıları Rusiya, Gürcüstan və Ukraynadır. Kartof istehsalının 2015-ci ildə 4%-i 2021-ci ildə isə 9%-i ixrac olunub. Bu məhsulun istehsalı 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə 1.3 dəfə artıb. Kartofun məhsuldarlığı 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.4 dəfə artıb. Kartofun əkin sahəsi 2015-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə 1.1 dəfə azalaraq 144576 ha təşkil edib. Bu məhsulun əsas alıcısı Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstandır. Bostan bitkilərinin istehsalı 2015-ci illə

müqayisədə 2021-ci ildə 1.0 dəfə azalıb. Buna baxmayaraq bostan bitkiləri 2015-ci ildə demək olar ki, ixrac olunmadıqları halda 2021-ci ildə isə 4% ixrac olunub. Bu isə bostan bitkilərinin məhsuldarlığının 1.3 dəfə artımı ilə əlaqəlidir. Bostan bitkilərinin əsas alıcısı Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstandır. Qoz fındıq istehsalının 2015-ci ildə 33%-i 2021-ci ildə isə 42% ixrac olunur. Qoz bağlarının sahələri 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.8 dəfə artmasına baxmayaraq məhsuldarlığı 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 0.9 dəfə azalıb. Fındıq bağlarının sahəsi bu illər ərzində 2.5 dəfə artmışdır. Fındığın məhsuldarlığı isə bu illər ərzində 1.2 dəfə artıb. Eyni zamanda məhsulun istehsalında 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.9 dəfə artıb. Nar istehsalının 2015 –ci ildə 4%-i 2021-ci ildə isə 23% -i ixrac olunub. Bu məhsulun əkin sahəsi 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.0dəfə artmışdır. Nar istehsalı 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 1.2 dəfə artmışdır. Narın məhsuldarlığında da artım bu illər ərzində 1.0 olmuşdur. Narın ixracındakı əsas artım bu məhsulun yeni bazarlarda tanınması ilə bağlıdır.

Hər bir ölkənin əsas iqtisadi siyasi hədəflərindən biri ixracın genişlənməsidir. Bu xarici valyutanın ölkəyə axının artmasını, məhsulların müxtəlif bazarlarda tanınmasını, sahibkarlığın inkişafı və s. üçün çox vacibdir. Xarici ticarət əməliyyatlarının təhlilində ixracın idxalı qarşılama əmsalının hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Statistik məlumatlar əsasin yuxarıda qeyd edilən metodeologiya ilə bəzi bitkiçilik məhsulları üzrə ixracın idxalı qarşılama əmsalı hesablanmışdır. Aşağıdakı qrafikdə xarici ticarətin səmərəliyinin əsas göstəricilərindən biri olan ixracın idxalı qarşılama əmsalı ayrı –ayrı kənd təsərrüfatı malları üzrə verilmişdir..

Qrafik 3. Azərbaycanda bəzi bitkiçilik məhsullarının ixracının idxala nisbəti.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2022. əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafikdən 3-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın ixrac etdiyi əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə yalnız pomidor və nar üzrə ixrac idxaldan dəfələrlə yüksəkdir. Bu bir tərəfdən yerli istehsalı daxili tələbatın əsas hissəsini ödəməklə yanaşı ixracın yüksək olması ilə əlaqədardır. Son illər bostan məhsullarının ixracının artması ilə 2021-ci ildə bu göstərici üzrə yaxşılaşma baş vermişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda ümumi ixracın idxalı qarşılama əmsalı 1.53, qeyri-neft sektoru üzrə 0.22, kənd-təsərrüfatı üzrə 0.86, bitkiçilik məhsulları üzrə 0.96, heyvandarlıq məhsulları üzrə 0.05 təşkil edir. Bu göstəricilərdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı sahələri, xüsusi ilə bitkiçilik qeyri-neft sektorunun digər sahələrinə nisbətən daha çox daxili tələbin ödənilməsi və ixraca yönəlib. Məsələn Bostan məhsullarının ixracın artması və daxili istehsalın artması hesabına ixracın idxalı qarşılama əmsalında 2021-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən irəliləyişlər izlənməmişdir. Ancaq qeyd edək ki, kartof və giləmeyvə üzrə bu göstərici çox aşağıdır ki, bu da həmin məhsulların idxalının yüksək olması ilə əlaqədardır.

Nəticə:

Yuxarıdakı təhlil və qiymətləndirmə göstərir ki, Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının ixrac göstəricilərində müsbət dinamika müşahidə olunur və qeyri neft sektorunun ixracında əsas rol bitkiçilik məhsullarına məxsusdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bitkiçilik məhsulları üzrə bu illər ərzində ixracın artım dinamikası idaxalın artımından 1.5 dəfə çox olmasına baxmayaraq, bitkiçilik məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsi hələ də mənfi saldo olaraq qalır. Belə ki, 2010-2021-ci illərdə bitkiçilik məhsullarının ixracı 4.1 dəfə artmasına baxmayaraq, idxalın 1.79 dəfə artması hesabına mənfi saldo 1.24 dəfə artmışdır. Müsbət hal odur ki, bitkiçilik məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin mənfi saldosunun ümumi dövriyyədə xüsusi çəkisi 2010-cu ildəki 67.8%-dən 38.9%-ə düşmüşdür. Araşdırmalar göstərir ki, bitkiçilik məhsullarının istehsalı və ixracının genişləndirilməsi üçün potensial imkanlar mövcuddur. Bunun üçün ixracın stimullaşdırılması çox önəmlidir. İlk növbədə ixracıla məşğul olan firmalar üçün ucuz maliyyə vəsaitinin əlçatan olması və sığorta fəaliyyətinin aparılması önəmlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qənbərov F.Ə.Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım.Elm 2012 s 65
2. Экономическая теория: Учебник Г.П.Журавлевой.4-е изд 2008 640с
3. Qənbərov F.Ə.Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım.Elm 2012 s 65
4. Michaely/ Michael (1977) Export and Growth:An Empirical investigation.Journey of Development Economics Vol.4 P.49-58
5. Jung.Woo and P.J.Marshall (1985) Exports.Growth and Causality in Developing Countries Journal of Development Economies Vol.18 P.1-12
6. Doc/Dr Sami Taban.Doc/Dr Mwhsin Kar Kalk;nma Ekonomisi.Secme konular.
7. Fronczek, M. (2017). Import Penetration Rate In Wiew Of a New Concept Of Measuring Foreign Trade. Argumenta Oeconomica. 1(38), 286-297.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: [Elektron Resurs]. URL: www.azstat.org.

Оценка экспорта сельскохозяйственной продукции в Азербайджане

Серташ Лейла

Старший научный сотрудник Института Экономики,
отдел «Экономическая проблема аграрного сектора»

E-mail: serttash.leyla@bk.ru

<https://orchid.org/0009-0000-1736-7931>

Резюме: В статье исследован внешнеторговый оборот продукции агропромышленного комплекса. Отмечается, что, несмотря на определенный прогресс в последние годы, существуют определенные проблемы в производстве и экспорте сельскохозяйственной продукции, которая является одним из приоритетных направлений экономического роста. Обозначены текущие проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: сельское хозяйство, внешняя торговля, экспорт, импорт, производство

Assessment of the role of customs authorities in the development of foreign trade relations and economic security of the country

Talibova Nigar Eldar

PhD student

Baku State University

dosent1966@mail.ru

Abstract: The main purpose of the study is to study and evaluate the role of customs authorities in the development of foreign trade relations (FTR) of the country and ensuring its economic security. Methodological aspects of the activities of customs authorities in the field of foreign trade and economic security constitute the research methodology. The applied value of the study lies in the fact that the results obtained as a result of the study can be used in the development and expansion of the economic development of the country, thereby filling the revenue part of the state budget and improving the work of the economic security system. The results obtained in the study will help to significantly improve the efficiency of the customs authorities, which may affect the improvement of the economic security system of Azerbaijan. In general, the article draws the main conclusions about strengthening the role of customs authorities in improving the economic security system of Azerbaijan and specific practical recommendations.

Keywords: *foreign trade relations, customs authorities, economic security, export, import, efficiency*

UOT: 339.5; JEL: F15; F52

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında gömrük orqanlarının rolunun qiymətləndirilməsi

Talıbova Nigar Eldar

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

dosent1966@mail.ru

Xülasə: Tədqiqatın əsas məqsədi ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında (XTƏ) və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında gömrük orqanlarının rolunu araşdırmaq və qiymətləndirməkdir. Tədqiqatın metodologiyasını gömrük orqanlarının xarici ticarət və iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətinin metodoloji aspektləri təşkil edir. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalardan əldə edilən nəticələrdən ölkənin XTƏ-nin inkişafında və genişləndirilməsində, bu yollarla dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasında və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin işinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqatda əldə edilən nəticələr gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edəcək ki, bu da Azərbaycanın XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təkmilləşdirilməsində özünü göstərə bilər. Ümumilikdə məqalədə Azərbaycanın XTƏ-sinin və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təkmilləşdirilməsində gömrük orqanlarının rolunun gücləndirilməsi ilə bağlı əsas nəticələr çıxarılmış və konkret praktiki tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *xarici ticarət əlaqələri, gömrük orqanları, iqtisadi təhlükəsizlik, ixrac, idxal, səmərəlilik*

UOT: 339.5; JEL: F15; F52

GİRİŞ

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı mövcud tendensiya xarici ticarətin yenidən təşkilinə yeni yanaşmanı müəyyənləşdirir. Bu transformasiyanın əsas istiqaməti dövlətin iqtisadi problemlərinin həllindən ibarətdir ki, bu da iqtisadi artımı sürətləndirəcək, iqtisadi və istehsal strukturunu təkmilləşdirəcək. Xarici ölkələrlə sıx iqtisadi əməkdaşlıq fonunda XTƏ-nin genişləndirilməsi və onların rolunun artırılması, eləcə də balanslaşdırılmış ticarət dövriyyəsi ölkə iqtisadiyyatını COVID-19 pandemiyasının yaratdığı fəsadların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına imkan verəcək.

Ölkənin XTƏ-si iqtisadi suverenliyin və ticarət maraqlarının reallaşdırılmasına kömək etməyə, iqtisadi potensialı tarazlaşdırmağa, habelə iqtisadi təhdidlərin yaranmasına müqavimət göstərməyə və qarşısını almağa, bunlar vasitəsilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə qadirdir. Bu və ya digər vəzifələrin uğurla reallaşdırılması xeyli dərəcədə gömrük orqanlarının rolundan asılıdır. Gömrük orqanları ölkənin XTƏ-sinin inkişafına kömək etməklə yanaşı iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında önəmli rol oynayır. Odur ki, ölkənin XTƏ-sinin inkişafında və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında gömrük orqanlarının rolunun qiymətləndirilməsi böyük təcrübə əhəmiyyətə malikdir.

Əsas mətn

Müasir inkişaf mərhələsində bazar sistemi dəyişir, beynəlxalq daşımalar və çatdırılmalar artır, XTƏ-də daim dəyişikliklər baş verir. Məlumdur ki, istənilən fəaliyyət hansısa məqsəd və prinsiplər üzərində qurulur. Bu işdə gömrük orqanlarının fəaliyyəti də istisna deyil.

Gömrük orqanları XTƏ-ni tənzimləyən dövlət orqanları sisteminin bir hissəsidir. Gömrük orqanları fiskal və hüquq-mühafizə funksiyalarını onların ayrılmaz forma və üsullarından istifadə etməklə reallaşdırmaq səlahiyyətinə malik olan dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır [8, s.89]. Gömrük orqanlarının əsas vəzifələri iqtisadi suverenliyi qorumaq, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, XTƏ vasitəsilə milli iqtisadiyyatın inkişafına kömək etmək və milli iqtisadiyyatın səmərəli integrasiyası üçün şərait yaratmaqdır. Gömrük orqanlarının bu və ya digər önəmli vəzifələrinin yerinə yetirilməsində üstünlüklərini nəzərə alaraq, onların fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır.

Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün termin kimi

səmərəliliyin nə olduğunu başa düşmək vacibdir. Bu baxımdan aşağıdakı yanaşmaları ayırd etmək olar.

1. Səmərəlilik xərclənənlərin planlaşdırılana, yəni əldə edilən nəticələrə nisbətidir;
2. Səmərəlilik konkret fəaliyyətin idarə edilməsinin keyfiyyətidir;
3. Səmərəlilik qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olma dərəcəsidir. Başqa sözlə desək, qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq nəticələr əldə edilib, ya yox [5, s.37].

Gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyini fəaliyyətin nəticəsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqda uğur kimi başa düşmək olar. Bu, bir nəticə əldə etmək və ya ən azı bu nəticənin əldə edilməsinə yaxınlaşmaq kimi xarakterizə edilə bilən bir tədbirdir.

Gömrük orqanlarının səmərəli fəaliyyətinə təsir edən şərtlərə diqqət yetirək:

- effektiv gömrük siyasəti;
- gömrük informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə;
- maddi-texniki bazalardan səmərəli istifadə;
- normativ hüquqi bazanın səmərəli tətbiqi;
- gömrük işçiləri tərəfindən səlahiyyətlərin səmərəli şəkildə reallaşdırılması.

Səmərəlilik həm də gömrük orqanının hər bir əməkdaşının fərdi əməyini səciyyələndirən göstəricidir. Ayrı-ayrı işçilərin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən danışsaq, aşağıdakıları ayırd edə bilərik:

- gömrük orqanlarının dəyərlərini və vəzifələrini tam başa düşmək;
- işçilər tərəfindən yerinə yetirilən standart prosedurları bilmək;
- hər bir prosedur nəticəsində nəyə nail olmaq lazım olduğunu bilmək;
- işçilər tərəfindən prosedurların və vəzifələrin icrası üçün normativ müddətlərə riayət etmək.

Gömrük orqanları bu məqsəd və vəzifələrdən çıxış edərək zaman keçdikcə tənzimləyici tələblərin dəyişməsi ilə əlaqədar öz fəaliyyətlərində düzəlişlər edərək, məqsədlərini dəyişə bilər və s. Fikrimizcə, hər bir gömrük orqanının fəaliyyətini ayrıca təhlil etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Fikrimizcə, ikinci, vacib vəzifə ondan ibarətdir ki, gömrük orqanının fəaliyyətinin hər bir fəaliyyət sahəsi üçün effektiv olub-olmamasını da qiymətləndirmək lazımdır. Fəaliyyət göstəricilərinin ayrıca təhlili gömrük orqanının hər bir fəaliyyəti, fəaliyyət sahəsi və funksiyası haqqında nəticə çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Həmçinin mühüm fakt ondan ibarətdir ki, gömrük orqanlarının struktur bölmələri öz işlərində vahid olmalıdır. Göstəricilərin yerinə yetirilməməsi faktı işçilərə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsinə səbəb olmamalı, baş vermiş hadisələrin əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və analoji hadisənin təkrarlanmasının qarşısının alınması yolları üçün əsas olmalıdır. Bundan əlavə, hesab edirik ki, gömrük orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi prosesi şəffaf və hər kəs üçün əlçatan olmalıdır ki, xarici iqtisadi əməliyyatları reallaşdıran şəxslərin gömrük sisteminin işinə nəzarət etmək imkanı olsun. Deməli, yuxarıda deyilənlərin hamısını təhlil edərək deyə bilərik ki, gömrük işi və gömrük siyasəti bilavasitə xarici və daxili siyasətlə, habelə dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı olan mürəkkəb münasibətlər kompleksini əhatə edir. Gömrük siyasətini dünya birliyinin maraqları tarazlığının qorunub saxlanması və XTƏ-nin tənzimlənməsi üçün ən güclü alət kimi müəyyən etmək olar. Lakin səhvləri düzəltmədən XTƏ-nin gələcək inkişafı mümkün deyil. Məhz gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyinin təhlili sayəsində onların bütün bölmələrinin bütün fəaliyyətləri haqqında danışmaq olar.

Gömrük orqanının işinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün onun işini ətraflı və keyfiyyətə təhlil etmək və nəticəyə təsir edən bütün amilləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə olan təqdirdə gömrük orqanlarının fəaliyyəti səmərəli olmaqla yanaşı, həm də XTƏ-nin inkişafına tam uyğun olacaq. Ölkəmizdə bu hüquq münasibətlərinin bütün inkişaf səviyyəsi gömrük orqanları tərəfindən öz səlahiyyətlərinin reallaşdırılmasının səmərəliliyindən asılıdır. Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan məsələlərin hamısı həll edilməli və tənzimlənməlidir. Gömrük orqanlarının səmərəli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas götürüləcək konkret göstəriciləri müəyyənləşdirmək vacibdir. Məhz həmin orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi sayəsində gömrük hüquq münasibətləri inkişaf edəcək, həyata keçiriləcək və dəyişəcək.

Ümumiyyətlə, gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarlarına aid edilir:

- 1) Ölkəyə malların idxalı və ölkədən malların ixracı zamanı gömrük əməliyyatlarının sürəti, habelə gömrük əməliyyatlarının aparılması zamanı maraqlı tərəflərin xərclərinin azaldılması;
- 2) Gömrük ödənişlərinin qəbulunun vaxtında olması və tamlığı;
- 3) Cinayətlərə və inzibati xətalara qarşı mübarizənin səmərəliliyi.

Dövlət, gömrük orqanlarının işini qiymətləndirmək üçün əsas meyarlara əsaslanaraq, göstəricilər sistemini, onların monitorinqi proseduru və metodologiyasını, habelə gömrük orqanlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi qaydasını müəyyən etməlidir. Ölkəyə malların idxalı və ölkədən malların çıxarılması ilə bağlı fəaliyyətlə məşğul olan şəxsləri, habelə gömrük sahəsində fəaliyyət göstərən şəxsləri birləşdirən qeyri-kommersiya təşkilatları belə monitorinqində iştirak etməlidir.

Gömrük orqanlarının fəaliyyəti XTƏ ilə sıx bağlıdır. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatın inkişafında ən mühüm amildir. Xarici ticarət ölkələrin resurslardan istifadənin səmərəliliyini və hasilatı artırma biləcək bir vasitədir. Xarici ticarət fəaliyyəti (XTF) təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq biznes sahəsində fəaliyyət növlərindən biri olmaqla, beynəlxalq əmtəə mübadiləsinə maddi formada təmin edən hüquqi, təşkilati, iqtisadi və kommersiya funksiyalarının məcmusunu əks etdirir. Xarici ticarət olmasa, ölkələr öz sərhədləri daxilində istehsal olunan mal və xidmətlərlə məhdudlaşdırlar.

Xarici ticarət malların ixracı və idxalı əsasında reallaşdırılır. İdxal, malların, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ölkənin gömrük ərazisinə təkrar ixrac öhdəliyi olmadan xaricdən gətirilməsidir.

İdxal əməliyyatları milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük önəm kəsb edir. Xaricdən daha keyfiyyətli və daha münasib qiymətə gətirilən məhsullar əhalinin tələbatının ödənilməsinə, onların rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət edə, xammal isə müxtəlif adda mal və xidmətlərin istehsalında istifadə olunaraq yenidən satıla bilər. İdxal ölkəyə yeni texnologiyalar gətirilməsinə, daha yaxşı bazar qiymətləri malların istehsalına imkan verir [3, s.106].

Təkrar idxal olunan mallara əvvəllər gömrük ərazisindən ixrac edilən, sonra gömrük rüsumları və vergiləri ödəmədən və mallara iqtisadi xarakterli qadağalar və məhdudiyyətlər tətbiq edilmədən öz ərazisinə gətirilən mallar aiddir. Malların ixracı, onların yenidən idxal edilməsi öhdəliyi olmadan gömrük ərazisindən çıxarılmasıdır. Reeksport mallarına əvvəllər gömrük birliyinin gömrük ərazisinə gətirilən, sonra isə gömrük rüsumları, vergilər ödəmədən və iqtisadi və siyasi tədbirlər tətbiq edilmədən bu ərazidən ixrac edilən mallar aiddir.

Xarici ticarət sferası ölkədə maliyyə sabitliyinin əldə edilməsinə və qorunub saxlanmasına, büdcənin gəlirli hissəsinin formalaşmasına, iqtisadiyyatın ixracyönlü sahələrində istehsalın və məşğulluğun inkişafına kömək edir. Hazırda ölkədə XTF ilə dünya bazarında öz rəqabət üstünlüklərini reallaşdıran müxtəlif profilli müəssisə fəaliyyət göstərir. Digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələr getdikcə daha çox müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin mühüm hissəsinə çevrilir. Belə bir şəraitdə daha çox işçi qüvvəsi, kiçik müəssisələr və digər qurumlar dünya bazarı haqqında obyektiv məlumatlara ehtiyac duyurlar.

Bu gün dünyada heç bir dövlət, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə imkan verən təsirli XTƏ sistemi olmadan uğurla inkişaf edə bilməz [9, s.31].

Xarici ticarəti o halda sərfəli hesab etmək olar ki, malların idxalı sayəsində onların istehsalına qənaət etmək və qazanc əldə etmək mümkün olsun. XTF-nin miqyası, həcmi, səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə xarici ticarəti tənzimləyən proseslərin təşkili səviyyəsindən və keyfiyyətindən asılıdır. Odur ki, dövlət aparatı, hökumət orqanları, beynəlxalq təşkilatlar XTƏ-nin idarə edilməsinə və tənzimlənməsinə böyük diqqət yetirirlər.

Azərbaycanda XTƏ-nin genişləndirilməsi və bu fəaliyyət sahəsinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl işlər aparılmalıdır:

- ölkənin ixrac potensialı düzgün qiymətləndirilməli və onun inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməli;
- ölkəyə xarici investisiya resursları cəlb edilməli;
- idxal məhsullarına olan tələb həcmi müəyyənləşdirilməli;
- idxal əvəzedici sahələrin inkişaf imkanları və perspektivləri tədqiq edilməli;
- inteqrasiya prosesləri tənzimlənməli və təkmilləşdirilməli;

- iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası hazırlanmalı və reallaşdırılmalı və s [4, s.98].

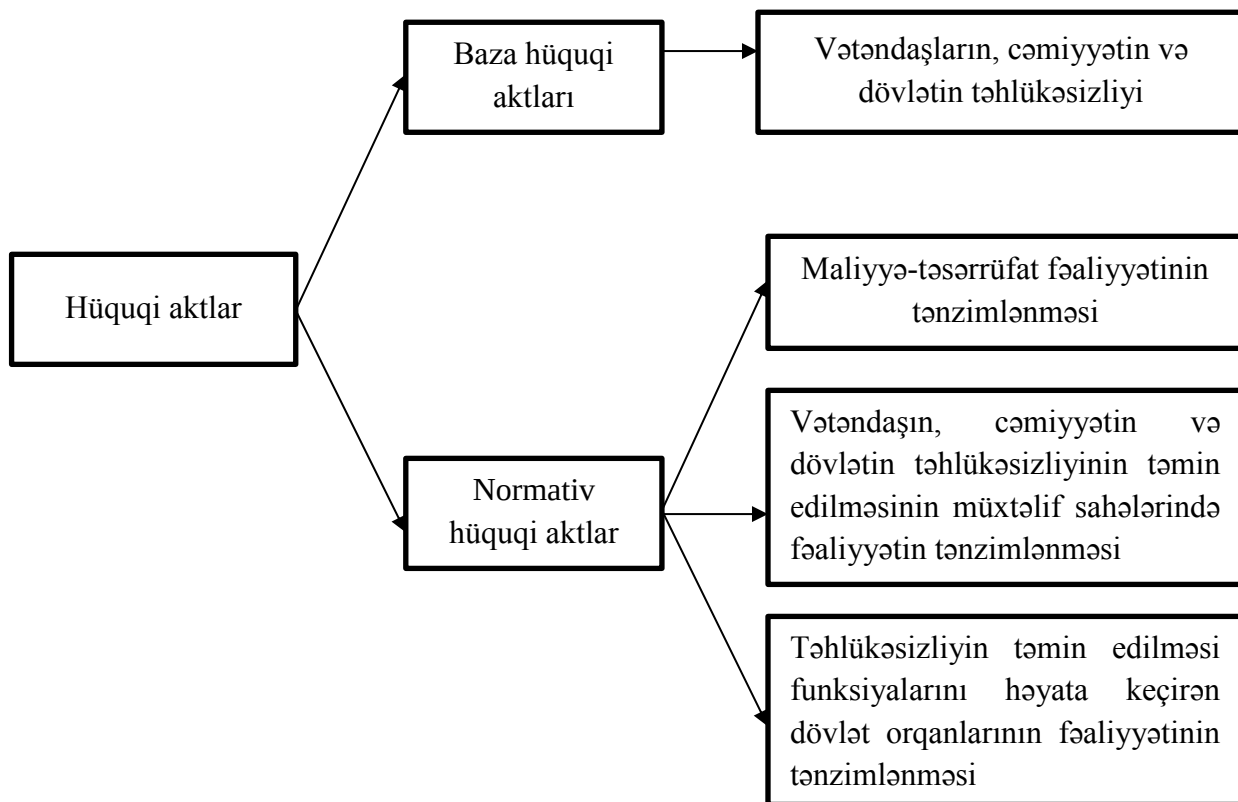
Azərbaycanın XTƏ-si ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik amili nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bu, ölkənin inkişafının davamlılığının təmin edilməsi baxımından çox önəmlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının davamlılığının təminatı üçün BƏB-dən, beynəlxalq integrasiya birliklərinin mexanizmlərindən, ölkənin rəqabət üstünlüklərindən səmərəli istifadə əsasında XTƏ-nin təkmilləşdirilməsi zəruridir [2, s.72].

XTƏ-nin potensial imkanlarından tam istifadə olunması ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik meyarlarının yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxara bilər: yanacaq və xammal ixracından asılılığın azalması və ixracın sürətlənməsi, sənayenin strukturu və onda yaradılmış əlavə dəyərin həcmində inkişaf etmiş ölkələrin parametrlərinə uyğun gəlməsi və s.

İqtisadi sahədə gücün daha da artırılması, iqtisadi fəaliyyətin xammal yönümlü ixrac fəaliyyətindən imtina edilməsi, XTƏ-nin genişləndirilməsi və şaxələndirilməsi, texnoloji və təşkilati-idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi yerli istehsalçılara xarici tərəfdaşlarla rəqabət aparmağa kömək edə bilər. Məhz XTƏ-nin inkişafının bu sahələri təhdidləri minimuma endirəcək və beynəlxalq səviyyədə milli maraqların müdafiəsini artıracaqdır. Odur ki, XTƏ-nin təhlükəsizliyi məsələləri böyük önəm daşıyır.

Dövlətin XTƏ-nin təhlükəsizliyi, digər iqtisadi təhlükəsizlik növlərindən fərqli olaraq, ixrac və ya idxalın daxili təsirlərdən deyil, yalnız xarici təsirlərdən yaranan təhdidlərdən qorunması vəziyyəti ilə xarakterizə olunur. XİF-də iştirak şəraitində dövlətin XTƏ-nin təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi vəziyyətinə nail olmaq qeyri-mümkündür. XTƏ-nin müsbət təsirlərini maksimuma çatdırmaq üçün bu əlaqələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün elmi əsaslandırılmış sistemin formalaşdırılması zəruridir.

Ən ümumi formada XTƏ sahəsində iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimləmə sistemini aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar (şəkil 1).

Şəkil 1. XTƏ sahəsində iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimləmə sistemi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Dünyada müxtəlif məsələlərdə baş verən mütəmadi dəyişikliklər iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin xarakterini və məzmununu da dəyişdirir, eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasətində dəyişiklikləri tələb edir. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinin prioritet istiqaməti milli iqtisadi maraqların beynəlxalq səviyyədə qorunmasıdır ki, bu da xarici ticarətin rəşadlıq strukturunu təmin etməkdir. Hazırda XTƏ inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının elementi kimi, bazar subyektlərinin isə fəaliyyət növü kimi müəyyənləşdirilir.

XTƏ-nin ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, modernləşmə və innovasiyaya əsaslanan inkişaf modelini dəstəkləməklə, ixracın coğrafi və məhsul şaxələndirilməsinə səy göstərməlidir [7, s.90]. Bu kimi proseslər XTƏ-nin tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə davam edən integrasiyası şəraitində XTƏ-nin dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti daim artır və bu, dövlətlərarası müqavilələrlə yanaşı, xarici ticarətin tənzimlənməsi mexanizmlərindən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda da dövlət büdcəsi gəlirlərinin doldurulması mənbəyi olan gömrük tənzimlənməsinin rolu artır.

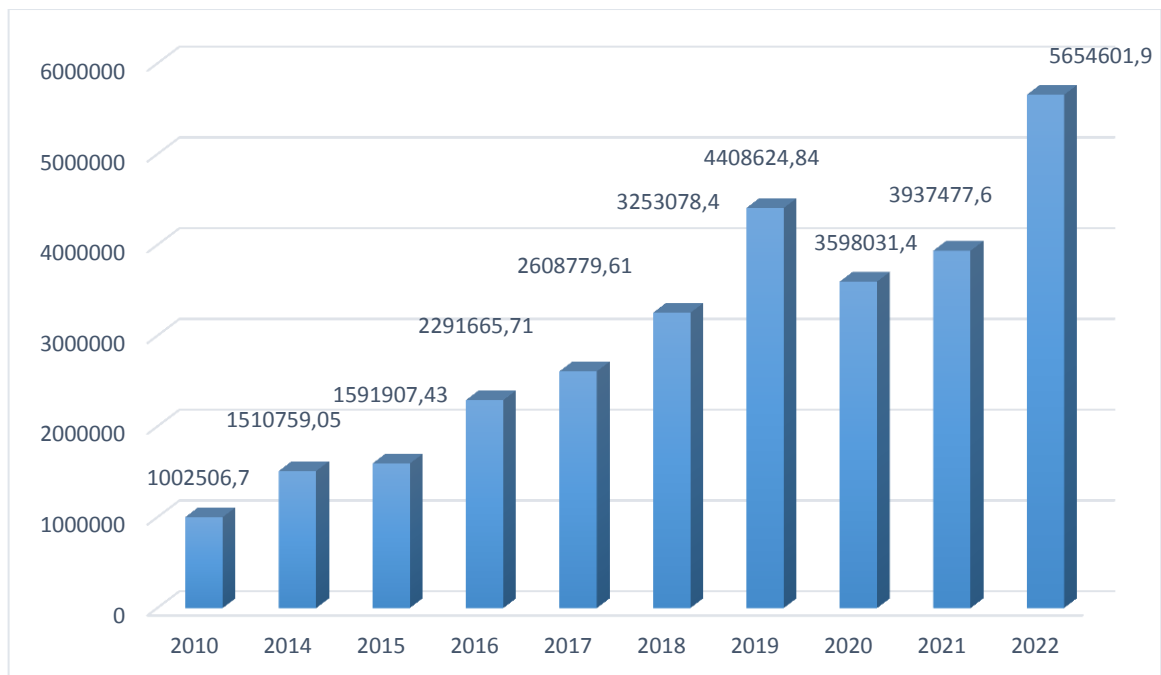
Gömrük tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatın inkişafına və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və dövlət büdcəsinin doldurulmasına öz töhfəsini verir. Belə məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də gömrük prosedurları siyasətidir. Gömrük prosedurlarına aşağıdakılar daxildir:

- malların gömrük sərhədindən keçirilməsinin istiqaməti və məqsədi;
- daşınan malın vəziyyəti;
- malların gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi şərtləri;
- gömrük rüsum və vergilərinə qanunla müəyyənləşdirilmiş məhdudiyyətlərin tətbiqi qaydası və s.

Gömrük prosedurlarının hər birinin özünəməxsus mənası var və ölkə iqtisadiyyatında öz rolunu oynayır. Onların hamısı innovativ və investisiya problemlərinin həllinə, ölkənin xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, dövlətin maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlib [6, s.382].

XTƏ-nin gömrük tənzimlənməsi daxilə və beynəlxalq aləmdə Azərbaycan inkişafında əsas rol oynayır. Bu baxımdan Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Şəkil 2-nin köməyiylə 2010-2022-ci illər üzrə DGK tərəfindən büdcə daxilolmalarının artım dinamikasını nəzərdən keçirək.

Mənbə: DGK-nın məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib [10]

Şəkil 2. 2010-2022-ci illər ərzində DGK tərəfindən büdcə daxilolmalarının artım dinamikası,

min AZN-lə

Şəkil 2-dən DGK tərəfindən ən çox büdcəyə 2022-ci ildə daxilolmalarının olduğunu aydın görmək olur. Bu artım 2010-cu ilə görə 5,6 dəfə, 2015-ci ilə görə 3,6 dəfə, 2019-cu ilə görə 28,3%, 2020-ci ilə görə 57,2%, 2021-ci ilə görə isə 43,6% çoxdur.

Ümumi iqtisadi inkişafda xüsusi önəm daşıyan məqamlardan biri beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək keyfiyyətli yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması və bu yolla ölkənin ixrac imkanlarının gücləndirilməsidir. Bu, istənilən ölkənin beynəlxalq əməkdaşlığının dərinləşməsinə, XTƏ-sinin daha sürətli inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir. İxrac imkanlarının inkişafı ölkəmizdə gömrük orqanları tərəfindən reallaşdırılan iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir [1, s.11].

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün səviyyələrində XTƏ-nin inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyin təminatının əsas istiqamətlərindən biri ölkəmizin gömrük orqanlarının işinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə səmərəli gömrük siyasətinin işlənməsi əhəmiyyətlidir. Hazırda ölkəmizdə XTƏ-nin formalaşması və inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan müəyyən sosial-iqtisadi vəziyyət yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq gömrük siyasətinin bu vəziyyətdə rolu və təsiri xeyli artmışdır. Azərbaycanın XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təkmilləşdirilməsinə gömrük siyasətinin təsirinin öyrənilməsi aşağıdakı əsas nəticələr çıxarmağa və konkret praktiki tövsiyələr irəli sürməyə imkan verir:

1. XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizliyin məqsədlərinin, prioritetlərinin, əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində və reallaşdırılmasında dövlətin tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının rolunu gücləndirmək lazımdır. Bu baxımdan ən vacib vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

- milli iqtisadiyyatın inkişafı, habelə XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizliyin operativ tənzimlənməsi maraqları naminə Azərbaycanın daxili bazarında tam hüquqlu rəqabət mühitinin yaradılmasına yönəlmiş gömrük tarif siyasətinin hazırlanması;

- mövcud beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizliyin bütün aspektlərini tam tənzimləyən normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması;

- ölkəyə iqtisadi və siyasi ziyan vurmamaq prinsipi əsasında XTƏ-nin iştirakçılarının dairəsinin daha ciddi şəkildə qurulması və onların xarici bazarda əməliyyatlar aparmaq hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi;

- dünya ölkələri ilə iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi üçün şəraitin yaradılması, milli malların xarici bazarlara çıxışı üçün ticarət, siyasi, təşkilati və digər şəraitin yaxşılaşdırılması;

- yüksək emal olunmuş məhsulların ixracının artırılması;

- yüksək texnologiyalı xidmətlərin ixracının genişləndirilməsi hesabına Azərbaycanın dünya xidmətlər bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsi;

- ölkənin çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatlarında iştirakının səmərəliliyinin artırılması və s.

2. XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi yalnız yüksək idarəetmə səmərəliliyini deyil, habelə tətbiq olunan tənzimləmə vasitələrinin geniş spektrindən istifadə etməklə bu sahədə tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının uğurla reallaşdırılmasını təmin etməlidir.

3. Gömrük siyasəti daxili bazarın idxala daha həssas olan sektorlarının tarif mühafizəsi vasitələri əsasında idxal rüsumlarının azaldılmasına seçmə yanaşmanın işlənilib hazırlanmasına yönəldilməlidir.

4. Tariflərin formalaşması Azərbaycanın fiskal siyasətinin vəzifələrinin həlli nəzərə alınmaqla reallaşdırılmalıdır.

5. XTƏ-nin liberallaşdırılması və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin tarazlı inkişafı idarəetmə və tənzimləmə sistemində müvafiq islahatların aparılmasını tələb edir. Azərbaycanda xarici iqtisadi sferanın idarə edilməsi sahəsində islahatlar formalaşmış xarici və yerli təcrübə nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

6. Gömrük orqanlarının XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizliyin inkişafı sahəsində prioritet fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- balanslaşdırılmış gömrük tarif siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması;

- Azərbaycan vətəndaşlarının sağlamlığa zərərli malların, ekoloji cəhətdən təhlükəli məhsulların idxalından qorunması;

- xarici ticarətin və iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi üçün beynəlxalq təcrübəyə uyğun

qanunvericilik bazasının yaradılması və bunun nəticəsində gömrük qanunvericiliyinin dövrün tələblərinə, iqtisadi islahatların səviyyəsinə və gedişinə uyğunlaşdırılması;

- gömrük orqanlarının XTƏ-ni və iqtisadi təhlükəsizliyi tənzimləyən digər dövlət xidmətləri ilə, digər ölkələrin hüquq-mühafizə və gömrük orqanları ilə əməkdaşlığının gücləndirilməsi, onlarla informasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsi;

- gömrük prosesinin texnologiyasının təkmilləşdirilməsi;

- gömrük tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

7. Gömrük xidmətinin modernləşdirilməsi reallaşdırılmalıdır. Azərbaycanda gömrük xidmətinin modernləşdirilməsi onun XTƏ və iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində ölkənin dövlət siyasətinin inkişafına təsirinin artırılmasını, bütün hüquq-mühafizə orqanlarının səylərinin idarələrarası əlaqələndirilməsinin təşkilində gömrük xidmətinin rolunun artırılmasını nəzərdə tutur.

Bu tədbirlərin tətbiqi, fikrimizcə, gömrük orqanlarının işinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edəcək ki, bu da Azərbaycanın XTƏ-nin və iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təkmilləşdirilməsində özünü göstərəcəkdir.

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, ölkənin XTƏ-sinin inkişafında və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatında gömrük orqanları önəmli rollardan birini oynayır. Bununla əlaqədar gömrük orqanları tərəfindən gömrük inzibatçılığının inkişafına yönəlmiş tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Başlanğıc olaraq, keyfiyyət yüksəldilməli və gömrük sahəsində normativ-hüquqi baza müvafiq olaraq dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmalıdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın xarici dövlətlərin gömrük və digər səlahiyyətli orqanları ilə əməkdaşlığı sürətlə inkişaf etdirilməlidir. Və nəhayət, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi sistemində yaranan kənarlaşmaları tez bir zamanda aradan qaldıra biləcək işlək gömrük sistemi yaradılmalıdır. Bütün bunlar son nəticədə ölkənin XTƏ-nin inkişafında və səmərəli iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında önəmli rol oynayacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Balabəyova N.S. Daxili bazarın formalaşmasında gömrük siyasətinin rolu. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, 29 s.
2. Həmidova, A. M. Xarici ticarət siyasəti milli iqtisadi təhlükəsizlik amili kimi / A. M. Həmidova // Azərbaycan Respublikası 1991-2021: dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi və sosial- mədəni inkişafı. Respublika elmi konfransı. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 15 oktyabr 2021, Cild 5, s. 70-73
3. Məmmədli M.M. Xarici ticarət və onun tənzimlənməsi zərurəti. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2020 (mart-aprel), s.105-112
4. Qəribov A.H. Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı məsələləri. Audit, № 1, 2017, s.96-102
5. Добрынина, А. С. Оценка эффективности деятельности таможенных органов / А. С. Добрынина, А. В. Азархин // Проблемы развития предприятий: теория и практика. – 2020. – № 1-3. – С. 36-39
6. Москвина, О. С. Роль таможенных процедур в регулировании экспорта и импорта товаров / О. С. Москвина // Аллея науки. – 2016. – № 4. – С. 382-385
7. Наговицына, Э. В. Методологические подходы оценки развития экспортной деятельности / Э. В. Наговицына, Д. С. Тусин // Вестник НГИЭИ. – 2021. – № 10(125). – С. 78-92
8. Рунова, В. Н. Место таможенных органов в системе регулирования внешнеэкономической деятельности / В. Н. Рунова // Стратегия социально-экономического развития общества: управленческие, правовые, хозяйственные аспекты : сборник научных статей 8-й Международной научно-практической конференции, Курск,

22–23 noyabr 2018. – S. 89-91

9. Хасбулатова Р.И. Международная торговля: учеб. для бакалавриата и магистратуры. М. : Юрайт, 2014, 489 с.

10. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda>

Оценка роли таможенных органов в развитии внешнеторговых связей и экономической безопасности страны

Талибова Нигяр Эльдар

Докторант

Бакинский Государственный Университет

dosent1966@mail.ru

Резюме: Основной целью исследования является исследование и оценка роли таможенных органов в развитии внешнеторговых связей (ВТР) страны и обеспечении ее экономической безопасности. Методологические аспекты деятельности таможенных органов в сфере внешнеторговой и экономической безопасности составляют методологию исследования. Прикладное значение исследования заключается в том, что результаты, полученные в результате проведенного исследования, могут быть использованы в развитии и расширении экономического развития страны, тем самым наполняя доходную часть государственного бюджета и улучшая работу системы экономической безопасности. Результаты, полученные в исследовании, помогут значительно повысить эффективность работы таможенных органов, что может отразиться на совершенствовании системы экономической безопасности Азербайджана. В целом в статье сделаны основные выводы об усилении роли таможенных органов в совершенствовании системы экономической безопасности Азербайджана и конкретные практические рекомендации.

Ключевые слова: *внешнеторговые отношения, таможенные органы, экономическая безопасность, экспорт, импорт, эффективность*

Conditions and ways of development of communal services for the population of Azerbaijan

Adalat Baba ogly Azizov

PhD

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Department: Economics of the service sector, senior researcher

E-mail: edaletezizov1122@gmail.com

[https:// orcid.org/ 0009-0000-5810-3182](https://orcid.org/0009-0000-5810-3182)

Summary: In the service sector, household services, due to their volume and number of types of services, cover a wider range of needs. The concept of "household services" as a simple type of activity carried out in institutions of public services, and later as the concept of "household services to the population" became widespread. The change in property relations in our country has made it possible to fundamentally expand the channels of servicing the population. Firstly, the privatization of individual labor activity, and then consumer service enterprises, created conditions for the legalization of the labor of individuals. Against the background of all this, based on the analysis and diagnosis of long-term statistical data, the article assesses the state of organization of public services for the population of Azerbaijan, shows socio-economic and organizational reserves, and suggests ways to use them effectively.

Keywords: paid services, household services, annual GDP, small and medium-sized businesses, public utilities, laundry service, barber service, rental service.

JEL – O14; UOT - 338

Azərbaycanda kommunal-məişət xidmətinin durumu və inkişaf yolu

Ədalət Baba oğlu Əzizov, i.f.d.

Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

“Xidmət sferasının iqtisadiyyatı” şöbəsi, böyük elmi işçi

E-mail: edaletezizov1122@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5810-3182>

Xülasə: Xidmət sferasında öz əhatə dairəsinə, xidmət növlərinin sayına görə məişət xidməti daha geniş təbəqəyə malik tələbatları əhatə edir. “Məişət xidməti” məfhumu sadə fəaliyyət növü kimi, məişət xidməti müəssisələrində yerinə yetirilən və sonradan “Əhaliyə məişət xidməti” məfhumu kimi geniş yayılmışdır. Ölkəmizdə mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi əhaliyə göstərilən xidmət kanallarının əsaslı şəkildə genişlənməsinə imkan yaratmışdır. Əvvəlcə, fərdi əmək fəaliyyətinin, sonralar isə məişət xidməti göstərən müəssisələrin özölləşdirilməsi şəxsi adamların əməyinin leqallaşmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunların fonunda, çoxillik statistik məlumatların analizi və diaqnostikası əsasında məqalədə Azərbaycan əhalisinin kommunal-məişət xidməti təşkilatının vəziyyəti qiymətləndirilib, sosial-iqtisadi və təşkilati rezervlər göstərilir, onların səmərəli istifadə yolları təklif olunur.

Açar sözlər: *ödənişli xidmətlər, məişət xidməti, illik ÜDM, kiçik və orta biznes, kommunal-məişət xidməti, camaşırxana xidməti, bərbərxana xidməti, prokat xidməti.*

JEL – O14; UOT – 338

GİRİŞ

Qloballaşan dünyada iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfat təcrübəsi göstərir ki, qeyri-istehsal sahələrinin maddi-istehsal sahələrinə nisbətən üstün artması qanunauyğun bir haldır. Bu sahələrin inkişaf səviyyəsi ölkələrin iqtisadi inkişafının və bütünlükdə iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyətinin əsas göstəricisidir. Qeyri-istehsal sahəsi qeyri-maddi nemətlər və xidmətlər yaradan sahələrin məcmusu kimi mürəkkəb tərkibə malikdir. Bütün dövrlərdə xidmət sahələrinin genişləndirilməsi, təşkilinin daim yaxşılaşdırılması, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sosial məsələ kimi ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Pullu xidmətlər bazarında məişət və kommunal xidməti öz sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə xüsusi rol oynayır və əhalinin gündəlik tələbatını ödəməkdə daha fəal çıxış edir, mühüm xalq təsərrüfatı səmərəsi əldə etməyə imkan yaradır. Xidmət ictimai və fərdi tələbatın ödənilməsi mexanizmi kimi çıxış edir və ictimai təkrar istehsalın mühüm həlqəsidir.

Azərbaycanda keçirilən iqtisadi islahatların əsas məqsədi sırasında xidmət sferalarının effektiv funksionallığı və gələcək inkişafı təşkil edir.

Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsi qanununun I Dövlət Proqramına uyğun olaraq strukturların yenidən qurulması başlanmışdır. Belə ki, əvvəl yaradılmış konsernlər, ona tabe olan kommunal-məişət, ticarət xidməti və ictimai işə obyektləri ləğv edilmişdir.

Bunların bazası əsasında bir çox atelye, sex və digər sahələrdə xidmətlər göstərmək üçün kiçik müəssisələr yaradılmışdır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ilə qədər sürətli inkişafda olan kiçik müəssisələr son illərdə inkişafını yavaşıtılmışdır.

İdarəetməsinin itirilməsi, qanunçuluqda olan qarışıqlıq, hökumət və qeyri-hökumət orqanlarına yüksək vergi ödənişləri, kommunal-məişət xidməti sahələrində olan kiçik müəssisələrin acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu.

Dəqiq dövlət mexanizmlərinin olmaması, kiçik biznesin kreditlərinin alınmasında olan çətinliklər, istehsalat sahələrinin və material vəsaitlərinin kiçik müəssisəyə gətirilməsi, onları çətin vəziyyətdə qoyurdu. Bütün bunlar inkişafın dayandırılmasına, əsasən onların istiqamətini alqı-satqı vasitəçilik fəaliyyətinə yönəltdi.

Belə ki, kommunal-məişət xidməti göstərən kiçik müəssisələr bu cür rəqabətə tab gətirməyib ləğv olundular. Kiçik müəssisələrin sayı 1997-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə azalmışdı. Xarici ölkələrin təcrübələrinin

ümumiləşdirilməsi və öyrənilməsi göstərir ki, xidmət sahələrinin təşkili kommunal-məişət sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik biznesin hərtərəfli inkişafı və stabil vəziyyəti yalnız dövlət qayğısından asılıdır.

Suverenlik illərində vergi və pul-kredit sisteminin təkmilləşdirilməsi, regionların sosial iqtisadi inkişafı, eləcə də sahibkarlığın inkişafı üzrə münbit şəraitin yaranması, dövlətin sosial sferaya diqqətinin artırılması, sosial və investisiya yönümlü büdcənin formalaşması pullu xidmət sferasının əsaslı şəkildə inkişafına təkan vermişdir. Artıq ölkəmizdə pullu xidmət bazarı formalaşdırılmışdır.

Qəbul edilmiş qanunlar, yeni layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, konkret və kompleks proqramların tətbiqi bu biznesin inkişafında mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatının yüksək tempə inkişaf etdiyi bir zamanda ödənişli xidmət sahələri də sürətlə inkişaf etməyə başlayıb. Ümumiyyətlə bütün dövrlərdə xidmət sahələrinin genişləndirilməsi, təşkilinin daim yaxşılaşdırılması, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sosial məsələ kimi ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edir.

Pullu xidmətlər bazarında məişət və kommunal xidməti öz sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə xüsusi rol oynayır və əhalinin gündəlik tələbatını ödəməkdə daha fəal çıxış edir, mühüm xalq təsərrüfatı səmərəsi əldə etməyə imkan yaradır. Xidmət ictimai və fərdi tələbatın ödənilməsi mexanizmi kimi çıxış edir və ictimai təkrar istehsalın mühüm həlqəsidir.

Bazar münasibətləri şəraitində xidmət sahələrinin inkişafı:

Bazar münasibətləri şəraitində formalaşan rəqabət mühiti məişət və kommunal xidmətinin daxili və xarici mühitdən asılılığını gücləndirərək, onun səmərəli təşkili və genişləndirilməsi üzrə yeni qərarların qəbul edilməsini şərtləşdirir. Zənnimcə, yeni iqtisadi şəraitdə əhaliyə göstərilən xidmətlərin yeni klasifikatorunun tərtibatına zəruri ehtiyac duyulur. Həmin sənədin mövcudluğu məişət-kommunal xidmətləri üzrə aşağıdakıların icrasına təminat yaratmış olardı:

--- Əhaliyə göstərilən xidmət sferasının inkişafı və standartlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;

--- Tələbatçıların əmlakına ziyan vuran, ətraf mühitin qorunmasına şərait yaradan, eləcə də tələbatçıların sağlamlığına, həyatının təhlükəsizliyinə təminat verən, sertifikatıya olunan xidmətin həyata keçirilməsi;

--- Əhaliyə göstərilən xidmətin həcmnin uçotu və proqnozlaşdırılması;

--- Əhaliyə göstərilən məişət-kommunal xidmətinə olan tələbatın öyrənilməsi;

--- Fərdi sahibkarlıq və müxtəlif təşkilati-hüquqi formada fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən əhaliyə xidmətin göstərilməsi;

--- Ölkədə yeni sosial-iqtisadi şərait çərçivəsində xidmət növlərinin aktuallığının təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş "Orta və kiçik sahibkarlığın inkişafı 2002-2005-ci illər dövründə" və "Regionların 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafın Dövlət Proqramı" kommunal-məişət sahəsində dinamik inkişafı təmin edir.

Azərbaycan öz məqsədyönlü və müstəqil siyasətini həyata keçirdiyi üçün dünyada baş verən siyasi və maliyyə böhranı respublikaya təsir etməmişdir. Respublikanın iqtisadi imkanları dünya ölkələri arasında öz mövqeyini daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində xidmət sferasının xüsusi çəkisi 60%-dən çoxdur. Bir çox ölkələrdə bu göstərici daha yüksəkdir. Lakin Azərbaycanda həmin göstərici 28,3% olmuşdur. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə xidmət sferasında çalışan işçilərin sayı bütün iqtisadi fəaliyyət növlərində çalışanların 53,2%-ni təşkil edir.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək tempə inkişaf edir və illik ÜDM tempi daim artır, əhalinin adambaşına qoyulmuş investisiyaya görə qabqacıl mövqelərdə yerləşir.

2022-ci ildə ölkədə 133,8 milyard manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 4,6% çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 13292,2 manat olmuşdur.

Azərbaycan müvəffəqiyyətlə genişmiqyaslı sosial reforma və kompleks proqramı həyata keçirilməsi sayəsində yoxsulluğu və işsizliyi minimum həddə endirmişdir. Bu gün Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı 732,1 manat və ya 430,6 dollar, təqaüd isə 394 manat və ya 231,7 dollar təşkil edir.

Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin bir qismi sosial proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilir. Məhz bunun sayəsində iqtisadi proqram topluları həyata keçirilir və əhalinin maddi vəziyyətinin

yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

1№-li cədvəldə respublika əhalisinin maddi rifahı xarakterizə edilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan əhalisinin rifahını xarakterizə edən əsas göstəricilər

Göstəricilər	2010	2015	2018	2021
Əhalinin gəliri mln. Man.	25607,0	41744,8	53103,7	57181,5
Adambaşına düşən gəlir man.	2845,9	4351,5	5365,0	5650,8
Əhalinin xərci mln.man.	19251,5	34963,4	46325,2	55201,5
1 nəfər işləyənin nominal orta aylıq əmək haqqı man.	331,5	466,9	544,6	732,1

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2022

Tədqiqatlar göstərir ki, 2021-ci ildə əhalinin gəliri 2010-cu illə müqayisədə 2,2 dəfə xərci isə 2,9 dəfə artmışdır, 2015-ci illə müqayisədə isə bu rəqəm müvafiq olaraq 137% və 157,8% təşkil edir.

Əgər 2010-cu ildə Respublika əhalisinin gəlirləri adambaşına 2845,9 manat, 2015-ci ildə 4351,5 manat, 2018-ci ildə 5365 manat təşkil edirdisə 2021-ci ildə bu rəqəm 5650,8 manat olmuş və yaxud 2010-cu illə müqayisədə 198,5%, 2015-ci illə müqayisədə isə 129,8% artmışdır.

Bu dövr ərzində işçilərin nominal orta əmək haqqı 331,5 manatdan 732,1 manata çatmış və ya başqa cür desək 2,2 dəfə artmışdır. Tələbələrin, aspirantların təqaüdü 2 dəfədən çox artmışdır.

Məişət-kommunal obyektlərinin qeyri-dövlət mülkiyyətində olmasına baxmayaraq, onların təşkili və inkişafına dövlətin qayğısı olmadan nail olmaq çətindir. Bu ilk növbədə onunla izah edilir ki, əhaliyə məişət-kommunal xidməti göstərən subyektlər kiçik və ya orta sahibkar firmadır. Sonuncunun inkişafı isə daimi dövlətin dəstəyinə möhtacdır.

Kiçik və orta biznesin sürətli inkişafı əhalinin rifahını, yaşayış şəraitini, sosial mədəni obyektlərin çoxalması Respublika əhalisinin uzun müddətdə istifadə etdiyi mədəni məişət və təsərrüfat inventarlarının eləcə də texniki hərəkət vasitələrinin istifadəsi, kommunal-məişət ödənişli xidmətinin həcmi nəzərə cəpacaq dərəcədə artırır.

Azərbaycan əhalisinə göstərilən mülkiyyət formasına görə ödənişli xidmətin həcmi 2 №-li cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

Azərbaycan əhalisinə mülkiyyət formalarına görə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi

Göstəricilər	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Cəmi, o cümlədən : (min manat)	4724,5	7462,7	9131,7	9607,2	6998,3	7758,1
Hüquqi şəxslər	3680,3	5440,6	6615,3	6953,9	5257,0	5885,0
Fiziki şəxslər	1044,2	2022,1	2516,4	2653,3	1741,3	1873,1

Azərbaycanın statistik göstəriciləri Bakı, 2022 səh.11

Cədvəldən görünür ki, 2010-2021-ci illərdə Respublika əhalisinə göstərilən ödənişli xidmətin həcmi 164,2%, onlardan hüquqi şəxslər üzrə 159,9%, fiziki şəxslər üzrə 179,4% artmışdır.

Əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdığı və Respublikanın İqtisadi Maliyyə Bazasının möhkəmləndiyi 2010-2021-ci illərdə bəzi bu göstəricilərin yüksək tempdə olması müşahidə olunur. Bu dövr ərzində adambaşına düşən ödənişli xidmətin həcmi 179,2% artaraq 774,4 manat təşkil etmişdir. Ödənişli xidmətlərin mühüm hissələrindən birini məişət xidməti tutur. Belə ki, 2016-cı ildə məişət xidmətinin ümumi həcmi 11,4%, 2018-ci ildə 10,86%, 2020-ci ildə 10,80% olmuşdursa, 2021-ci ildə bu

rəqəm 10,57%-ə enmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq analiz olunan dövrdə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin həcmi 1,6 dəfə, adambaşına düşən xidmət isə 1,8 dəfə artmışdır.

Yaşayış massivlərində kommunal-məişət obyektləri qeyri-bərabər şəkildə yerləşirlər. 2010-2021-ci illər ərzində ölkə ərazisində xeyli sayda məişət xidməti obyektləri ləğv edilmiş və ya təyinatını dəyişdirmişdir. Yeni yaşayış sahələrində məişət-kommunal xidməti obyektləri yaratmaq üçün tələb olunan istehsaslı sahələri ayrılır. Həmin sferada rəqabət mühitinin yaradılması, yeni xidmət növləri və formalarının tətbiqi, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, mövcud obyektlərin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, müvafiq normativ-texniki sənədlərin tərtibi və istifadəsi, sahibkarlığa dəstəyin dövlət və bələdiyyə alətlərinin və kredit siyasəti mexanizminin tətbiqi, kiçik biznes subyektlərinin fəaliyyətinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların sosial səmərəliliyinin yüksəldilməsi, maliyyə resurslarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, peşəkar kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, bütünlükdə məişət-kommunal xidmətinin həcmi strukturunun təkmilləşdirilməsi və sahə qruplarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində kompleks sosial-iqtisadi, investisiya-innovasiya xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Odur ki, məişət-kommunal xidmətinin təşkili və idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri müasir dövrün gerçəkliyi müstəvisində böyük aktualıq kəsb edir.

Bütün bunların fonunda bəzi məişət xidməti sahələrinin enişi nəzərə çarpır, belə ki, əgər 2016-cı ildə adambaşına düşən məişət xidmətinin həcmi 810,3 manat, 2018-ci ildə 929,9 manat idisə 2021-ci ildə isə bu rəqəm 774,4 manata enmişdir. (Bax cədvəl 3)

Cədvəl 3.

Azərbaycan əhalisinə göstərilən ödənişli xidmətlərin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2016-2021-ci illərdə artım tempi %-lə
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin ümumi həcmi, min manat	7809,7	8636,0	9131,7	9607,2	6998,3	7758,1	99,3%
Əhalinin adambaşına düşən ödənişli xidmətlərin həcmi, manat	810,3	887,2	929,9	970,0	701,7	774,4	95,5%
Ödənişli məişət xidmətlərinin həcmi, mln.manat	896,4	959,0	991,3	1021,8	756,0	819,9	91,5%
Əhalinin adambaşına düşən ödənişli məişət xidmətlərinin həcmi, manat	93,0	98,5	101,0	103,2	75,8	81,9	88,1%

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2022, səh.17

Əmtəə bazasının müxtəlif geyim əşyaları, məişət texnikası, tikinti materialları və s. ilə zənginləşməsi bir sıra xidmət növlərinə formalaşan tələbatın səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir göstərir. Bazarda yeni dəbə uyğun ucuz ayaqqabı görün şəxs, köhnə ayaqqabılarını təmir etməyi vacib saymır. Başqa bir misal, bazarda yeni çeşiddə geyim əşyalarına rast gələn insan, onun fərdi tikişindən yan keçir. Daha yüngül, çoxfunksiyalı radioqəbuledici alan adam evdəki eyni adlı cihazı təmir etdirməyə cəhd etmir. Evində müasir paltaryuyan maşını olan qadın camaşırxanaya müraciət etmir. Lakin elə xidmət növləri mövcuddur ki, insanlar ona bu və ya digər halda müraciət edirlər. Bu - paltarların kimyəvi təmizlənməsi xidmətidir. Sonuncu ixtisaslaşdırılmış və yüksək texnoloji prosesə malik müəssisələrdə yerinə yetirilir. Odur ki, kimyəvi təmizləmə xidməti bir sıra meyarlar çərçivəsində müxtəlif xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər L.L.Duxovnaya tərəfindən daha uğurlu tərtib edildiyindən

və bizim fikrimizlə eynilik təşkil etdiyindən onun ümumiləşdirilməsini burada əks etdirməyə üstünlük veririk. (Bax cədvəl 4)

Cədvəl 4.

**Yüksək texnologiya əsasında göstərilən məişət xidmətinin xüsusiyyətləri
(kimyəvi təmizləmə xidməti üzrə)**

Meyarlar	Xüsusiyyətləri
Texnika və texnologiya əsasında yerinə yetirilməsi	➤ texnika və texnologiyada intensiv dəyişikliyin baş verməsi; ➤ xidmətin ixtisaslaşdırılmış müəssisə tərəfindən göstərilməsi; ➤ əhaliyə göstərilən xidmət növləri içərisində yüksək fondtutumlu, enerjitutumlu və elmtutumlu olması
Xidmət etmək	Evdə xidmətin göstərilməsinin qeyri-mümkünlüyü
Dövlət nəzarəti	Xidmətin texniki tərəfi dəqiq rəqlamentləşdirilir
Sosial əhəmiyyəti	➤ əhaliyə fərdi olaraq sanitar-gigiyena və mədəni-məişət xidmətinin göstərilməsi; ➤ geyim əşyalarında yoluxucu mikrobların sanitar-gigiyena əsasında məhv edilməsi; ➤ infeksiyon xəstəliklərin geyim əşyaları vasitəsilə keçməsi imkanlarına yol verilməməsi; ➤ təbii və texnoloji fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması.

2016-2021-ci illərdə Azərbaycan əhalisinə göstərilən məişət xidməti sahəsinin strukturlarını qiymətləndirəndə aydın olur ki, burada xüsusi həcmi avtonəqliyyat vasitələrinin təmiri (46,05%), radiotele apparaturaların, məişət maşın mexanizmlərin təmiri (8,08%), paltarların təmiri və tikilişi (1,16%), bərbərxana xidməti (7,40%), mənzillərin təmiri və tikilişi (3,96%) və digər sahələr (27,13%) təşkil edir.

Belə ki, məişət xidmətinin bəzi struktur sahələrində camaşırxana xidməti, bərbərxana xidməti, prokat xidmətləri, hamam və duş xidmətləri üzrə gəlirin xüsusi çəkisi azalmışdır. (Bax cədvəl 5)

Cədvəl 5.

Azərbaycan əhalisinə 2016-2021-ci illər ərzində göstərilən məişət xidmətinin strukturu (yekuna nisbətən %-lə)

Xidmət növləri	2016	2018	2020	2021
Cəmi, o cümlədən:	100,0	100,0	100,0	100,0
Ayaqqabı təmiri və tikilişi	0,68	0,65	0,57	0,59
Paltarların və trikotaj məmulatların təmiri və tikilişi	1,4	1,25	1,15	1,16
Radiotele apparaturaların, məişət maşın mexanizmlərin təmiri, metal məmulatların hazırlanması və təmiri	7,60	7,99	8,03	8,08
Avtonəqliyyat vasitələrinin təmiri və onların texniki baxışı	43,80	43,21	46,24	46,05
Kimyəvi təmizləmə və boyaq	0,70	0,83	0,77	0,83
Camaşırxana xidməti	0,96	0,99	0,90	0,92
Mebellərin təmiri və hazırlanması	0,20	0,22	0,20	0,21

Mənzillərin təmiri və tikilişi	4,50	3,92	3,88	3,96
Foto-kino xidmətləri	0,36	0,31	0,22	0,23
Hamam və duş xidmətləri	0,86	0,81	0,59	0,61
Bərbərxana xidmətləri	7,5	8,05	6,93	7,40
Prokat xidmətləri	0,39	0,33	0,26	0,27
Yas mərasimləri xidmətləri	2,30	3,04	2,47	2,56
Digər xidmət növləri	28,75	28,40	27,79	27,13

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2022 səh.18

Buna baxmayaraq, məişət xidməti sahə və növlərində ümumiyyətlə yüksəliş qeyd olunub. Bu haqda 6-cı cədvəldə göstərilmişdir. Cədvəlin analizi göstərir ki, 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə məişət xidmətinin həcmi 1,3 dəfə, 2015-ci illə müqayisədə isə 108,4% artmışdır.

Cədvəl 6.

Azərbaycan əhalisinə göstərilən məişət xidmətinin növlər üzrə strukturu

Xidmət növləri	2021-ci ildə Yekuna görə %-lə	Artım tempi	
		2010-cu ilə nisbətən	2015-ci ilə nisbətən
Məişət xidmətinin həcmi, cəmi, o cümlədən:	100,0	134,3	108,4
Ayaqqabı təmiri və tikilişi	0,59	165,9	112,0
Paltar və trikotaj məmulatların təmiri və fərdi tikilişi	1,16	139,2	109,2
Radiotele apparaturaların, məişət maşın mexanizmlərin təmiri, metal məmulatların təmiri və hazırlanması	8,08	127,8	109,0
Avtonəqliyyat vasitələrinin təmiri və onların texniki baxışı	46,05	144,2	108,0
Mebellərin təmiri və hazırlanması xidmətləri	0,21	191,3	115,1
Kimyəvi təmizləmə və boyaq xidmətləri	0,83	177,1	116,7
Camaşırxana xidməti	0,92	110,9	111,1
Yaşayış sahələrinin təmiri və tikintisi	3,96	111,7	110,8
Foto-kino xidmətləri	0,23	181,8	110,9
Hamam və duş xidmətləri	0,61	139,0	112,9
Bərbərxana xidmətləri	7,4	199,7	115,8
Prokat xidmətləri	0,27	169,1	112,4
Yas mərasimləri xidmətləri	2,56	175,3	112,4
Digər məişət xidmətləri	27,13	119,9	105,8

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2022 s.18

Xidmət növləri üzrə artan həcmi qiymətləndirəndə görürük ki, 2010-2021-ci illər ərzində bərbərxana xidmətləri 199,7%, mebellərin təmiri və hazırlanması xidmətləri 191,3%, foto-kino xidmətləri 181,8%, kimyəvi təmizləmə və boyaq xidmətləri 177,1% və sair artmışdır.

2021-ci ilin məişət xidməti həcmnin yüksək tempə artması həmçinin 2015-ci illə müqayisədə bütün sahələrdə özünü göstərir.

Bu yüksək temp əsasən mebellərin təmiri və hazırlanmasında, kimyəvi təmizləmə və boyaq xidmətində, camaşırxana xidmətində, bərbərxana xidmətində, hamam və duş xidmətlərində mövcuddur.

Bu gün Bakıda, Lənkəranda, Masallıda, Xırdaşda və digər yerlərdə müasir mebel fabrikləri fəaliyyət göstərir. Onlar böyük tələbata cavab verən geniş assortimentli mebellər hazırlayırlar. Geniş şəbəkəyə malik olan kişi və qadın salonlarında müasir avadanlıqlar quraşdırılmış yeni texnologiya ilə

işləyən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər çalışır. Böyük emalatxana şəbəkəsinə malik olan fərdi ayaqqabı tikilişi sahəsi əhalinin bütün təbəqələrinin tələbatını ödəyir. Bütün şəhərlərdə, rayon mərkəzlərində, iri kəndlərdə müxtəlif yük və minik avtomobillərinin təmiri emalatxanaları yaradılmışdır. Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Lənkəranda, Masallıda, Şirvanda və digər yerlərdə müasir texnika ilə təchiz olunmuş iri avtoservislər tikilmişdir.

Məişət xidmətinin bütün növlərində progressiv inkişaf xidməti göstərilən ildən ilə bu xidmətlərin növləri çoxalır.

Respublika iqtisadiyyatında ödənişli xidmət sahəsinin təşkilində, o cümlədən, kommunal-məişət xidmətinin yüksək qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, bəzi sahələrdə çatışmazlıqları qeyd etmək lazımdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, məişət xidməti obyektlərinin çoxu iri şəhərlərdə yerləşir. Əsasən Abşeron yarımadasının uzaq yaşayış məntəqələrində məişət xidməti obyektləri kəskin surətdə azalmışdır. İndiki dövrdə həmin yerlərdə 1000-dən artıq məişət xidməti növlərindən yalnız onda biri müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərir.

Məişət xidmətinin təşkili bəzi mikrorayonlarda və iri yaşayış massivlərində lazımi səviyyədə deyil. Yerlərdə loqistikanın zəif təşkili, material-texniki təchizat, ixtisaslaşdırılmış elmi-texniki mərkəzin olmaması, xüsusi milli normativ-hüquqi aktların və dövlət prqramlarının, xarici firmalarla inkişaf etməmiş əlaqə, icra orqanlarının zəif və maraqsız nəzarəti, yeni kommunal xidməti obyektlərinin çatışmaması, həmçinin tez-tez dəyişən moda və modellərin xarici gündəlik tələbat mallarının (paltar, ayaqqabı, mebel, məişət texnikası, tikinti materialları və s.) olması öz növbəsində yeni məişət xidməti növlərinin yaradılmasına mənfi təsir göstərir. Respublikada kommunal-məişət xidməti obyektlərinin fəaliyyətini koordinasiya edən orqan yoxdur. Məişət xidmətinin standartlaşmasının təşkili və keyfiyyətinin idarə edilməsi lazımi səviyyədə deyil.

Əvvəllər məişət xidməti obyektləri olan istehsalat sahələrində ticarət obyektləri- kafe, restoran, ofis, məsləhət məntəqələri yaradılmışdır. Ehtimal olunur ki, yuxarıda göstərilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması, kommunal-məişət xidmətinin təşkili effektlərinin artmasına, xidmətin keyfiyyətinə, yeni növ və formaların tətbiq edilməsinə, bu cür obyektlərin şəbəkəsinin Respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində genişlənməsinə imkan yaradacaq.

Əhaliyə göstərilən müxtəlif növ pullu xidmətlər içərisində kommunal xidməti öz iqtisadi və təşkilati xüsusiyyətlərinə görə, xidmət növlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Odur ki, həmin xidmət növünün təşkili və idarə edilməsinin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Kommunal xidməti məişət-kommunal təsərrüfatı (MKT) müəssisələrinin işinin son nəticəsi ilə xarakterizə olunmaqla, genişmiqyaslı sosial problemlərin həlli istiqamətində müstəsna rol oynayır. MKT bütünlükdə özündə mənzil təsərrüfatını (yaşayış kompleksinin istismarı və xidmət, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması) və kommunal xidmətlər sahələrini (su təsərrüfatı və kanalizasiya xidmətləri, istilik, elektrik və qaz təchizatı, məişət tullantılarının yığılması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi, lift xidməti, şəhər elektrik nəqliyyatı, hamam, camaşırxana, mehmanxana təsərrüfatı, mərasim xidmətləri və s.) əhatə edir.

Kommunal xidmətlər sferası aşağıdakı bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- Əhaliyə təqdim edilən kommunal xidmətinin ictimai xarakterə malik olması;
- Qiymətlərin artdığı şəraitdə kommunal xidmətinə olan tələbatın elastikliyinə aşağı olması;
- Əhaliyə kommunal xidməti göstərən müəssisələr (təsərrüfat subyektləri) arasında zəif rəqabətin mövcudluğu;
- Qeyri-qiymət amillərinin həmin xidmətin tələb və təklifinin dinamikliyinə təsiri;
- Kommunal xidməti göstərən subyektlə istehlakçı arasında sıx texnoloji qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu;
- Həmin xidmət növünə əhalinin tələbatının mövsümi xarakter daşması.

Nəticə

Bizim fikrimizcə, Respublikanın kommunal-məişət sahələrində sahibkarlığın inkişafının perspektivliyinə dair gələcək tədbirlərin kompleksi növbəti istiqamətdə mükəmməlləşdirilməlidir: hüquqi

normativ, pul krediti sahəsinin təhlükəsizliyinin təchizatı, kommunikasiya-məlumat sahəsi, texniki sahə, təşkilati sahə, kadrlar və məsləhət təchizatı, xarici iqtisadi fəaliyyət.

Göstərilən sahə üçün vergi və qiymət siyasətinin daha mükəmməl mexanizmi nəzərdə tutulmalıdır: sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında bərabər şəraitlərin yaradılması üçün rəsmi zamanətlərin sistemi təmin olunmalıdır.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Respublikada kommunal-məişət xidməti obyektlərinin fəaliyyətini koordinasiya edən orqan yoxdur. Məişət xidmətinin standartlaşmasının təşkili və keyfiyyətinin idarə edilməsi lazımi səviyyədə deyildir. Ölkə ərazisində məişət-kommunal xidməti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üzrə heç bir planlaşdırma və proqnozlaşdırma, keyfiyyətin idarə edilməsi (menecmenti), xidmətin təhlükəsizliyi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış işlər aparılmır.

Həmin boşluğu doldurmaq üçün iqtisadi şəraitdə aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

--- Şəhər icra hakimiyyətinin və yaxud şəhər Bələdiyyəsinin nəzdində məişət xidməti Departamentinin və ya bu sahə üzrə publik hüquqi şəxs olan Agentliyin yaradılması;

--- Məişət-kommunal xidməti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələrinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;

--- Məişət-kommunal xidməti göstərən obyektlərin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün yerli və xarici firmaların, eləcə də ictimai təşkilatların və əhəlinin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması;

--- Xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və idarə edilməsi istiqamətində təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi;

--- Həmin xidmət sferaları üçün işçilərin hər 1000 nəfər əhaliyə düşən normativ sayının (tələbatın) hesablanması və ona uyğun xidmət işinə əlavə işçilərin cəlb edilməsi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda tikinti. İllik məcmuə. Bakı "Səda" 2007-2012. S. 435, 212.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2022, s.11-24
3. Azərbaycan rəqəmlərdə Bakı 2022.
4. Азизов А.Б. Состояние и пути развития коммунально-бытового обслуживания населения Азербайджана. Вопросы экономических наук, Москва, стр. 9-15.
5. Духовная Л.Л. повышение конкурентоспособности предприятий бытового обслуживания населения (на примере химической чистки) М., 2007, 24с.
6. Azərbaycanda ödənişli xidmətlər. İllik məcmuə. Bakı 2022, s. 18-54
7. Əliyev T.N., Əzizov Ə.B. Azərbaycanda əhaliyə göstərilən pullu xidmətin təşkilinin mövcud vəziyyətinin tədqiqi. Milli iqtisadiyyatın problemləri. Bakı Elm 2008, s 378-383
8. Əzizov Ə.B.. Azərbaycanda əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin təşkilinin mövcud vəziyyəti və perspektiv inkişafı. Bakı Elm 2009, s.141-145
9. Ticarət və xidmət. Statistik məcmuə. Bakı, DSK. 2009, s.234
10. Əliyev T.N. Məişət xidmətinin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsi. Bakı, "Azərnəşr", .245

Состояния и пути развития коммунально-бытового обслуживания населения Азербайджана

Адалят Баба оглы Азизов

к.э.н

Институт Экономики Министерство Науки и Образования
Азербайджанской Республики Отдел: Экономика сферы услуги,
старший научный сотрудник

Резюме: В сфере обслуживания бытовое обслуживание в силу своего объёма и количества видов услуг охватывает более широкий круг потребностей. Широкое распространение получило понятие «бытовое обслуживание» как простой вид деятельности, осуществляемой в учреждениях бытового обслуживания, а позднее как понятие «бытовое обслуживание населения». Изменение отношений собственности в нашей стране позволило принципиально расширить каналы обслуживания населения. Во-первых, приватизация индивидуальной трудовой деятельности, а затем и предприятий бытового обслуживания создала условия для легализации труда частных лиц. На фоне всего этого, на основе анализа и диагностики многолетних статистических данных, в статье дана оценка состояния организации коммунально-бытового обслуживания населения Азербайджана, показаны социально-экономические и организационные резервы, предложены пути их эффективное использование.

Ключевые слова: платные услуги, бытовые услуги, годовой ВВП, малый и средний бизнес, коммунально-бытовые услуги, услуги прачечной, услуги парикмахера, услуги проката.

Directions of stimulation of digitization and innovative development in Azerbaijan

Mammadzadeh Emin Eldar oğlu

Institute of Economics of the Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan,
leading researcher, i.f.d., docent

E-mail: e_mamedzade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6420-5206>

Abstract: The article examines the development of innovations and digital technologies in Azerbaijan under modern conditions. Direct economic regulation methods of innovation development include financing, lending, stock market operations, leasing programming and planning, public procurement and investment through state entrepreneurship. It is noted that indirect regulation methods are more important and effective. The article proposes the use of tax incentives in order to stimulate innovations in world practice. At the same time, taking into account the important role played by state-owned enterprises in the economy of Azerbaijan, especially in the fields of energy, transport and technology, the need to prepare digital transformation strategies and "digitalization plans" is stated. It is noted that digital technologies play an important role in creating competitive advantages of the company, establishing strong relationships with the target group and other market players. These technologies enhance consumer engagement through online brand engagement, engaging content and personalized experiences. In the end, the summarized results of the research were reflected.

Keywords: *innovations, digitization, digital economy, ICT, taxes, stimulation.*

JEL O32, UOT 330-341 1:62

Azərbaycanda rəqəmsallaşma və innovativ inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri

Məmmədzadə Emin Eldar oğlu

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat institutu,

aparıcı elmi işçi, i.f.d., dosent

E-mail: e_mamedzade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6420-5206>

Xülasə: Məqalədə müasir şəraitdə Azərbaycanda innovasiyaların və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı tədqiq olunur. İnnovasiyaların inkişafının bilavasitə iqtisadi tənzimləmə üsullarına maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, birja əməliyyatları, lizinq proqramlaşdırma və planlaşdırma, dövlət sifarişləri və dövlət sahibkarlığı vasitəsilə investisiya qoyuluşu daxildir. Qeyd edilir ki, dolayı tənzimləmə üsulları daha əhəmiyyətli və effektivdir. Məqalədə dünya təcrübəsində innovasiyaları stimullaşdırması məqsədilə vergi güzəştlərindən istifadəni təklif edilir. Eyni zamanda dövlət payı olan müəssisələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusilə enerji, nəqliyyat və texnologiya sahələrində oynadığı mühüm rol nəzərə alaraq, rəqəmsal transformasiya strategiyaların və “rəqəmsallaşma planları”nın hazırlanması zərurəti bildirilir. Qeyd olunur ki, rəqəmsal texnologiyalar şirkətin rəqabət üstünlüklərinin yaradılmasında, hədəf qrupu və digər bazar oyunçuları ilə möhkəm əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar onlayn brend əlaqəsi, cəlbədicə məzmun və fərdiləşdirilmiş təcrübələr vasitəsilə istehlakçı rəğbətini artırır. Sonda tədqiqatın ümumiləşdirilmiş nəticələri əks edilib.

Açar sözlər: *innovasiyalar, rəqəmsallaşma, rəqəmsal iqtisadiyyat, İKT, vergilər, stimullaşdırma.*

JEL O32, UOT 330-341 1:62

GİRİŞ

Qlobal iqtisadi və sosial inkişafın hazırkı mərhələsi onun rəqəmsallaşmasından güclü şəkildə təsirlənir. Dünyanın sosial inkişafında kompüterləşmə və innovasiyalar sahəsində yeni tendensiyanın xarakteri belədir: innovasiyalar hər bir ölkənin iqtisadi və sosial həyatının miqyasına, informasiya rəqəmlərinin ifadəsinə əsaslanır və inkişaf edir. İqtisadi səmərəliliyin artması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşması səbəbindən bütün dünyada rəqəmsallaşmaya xüsusi diqqət yetirilir. Qlobal inkişafın müasir tendensiyası kimi, rəqəmsallaşmanın xüsusiyyətlərinin əhatəli təsviri, rəqəmsallaşdırmanın mahiyyətinin müəyyən edilməsi, informasiyanın rəqəmsal təqdimatının yeni xüsusiyyətlərinin formalaşması, ölkələrə dair inkişaf proqnozların və inkişafda potensial müsbət nəticələrinin innovasiyalarla bağlı olunması çıxış edir. “Rəqəmsal iqtisadiyyat” müxtəlif ölkələrdə o cümlədən Azərbaycanda rəqəmsallaşmanın problemləri, riskləri, mümkün mənfi nəticələri və təhlükələri, konkret ölkənin rəqəmsallaşma dərəcəsini necə əhatə etmək, eləcə də mövcud vəziyyət və rəqəmsallaşmanı izah etmək. Hazırda “rəqəmləşdirmə” sözü dar və geniş mənada işlədilir, dar mənada rəqəmsallaşdırma informasiyanın rəqəmsal formaya çevrilməsi deməkdir ki, bu da əksər hallarda müəsələrin xərclərini azaldır və yeni imkanlar yaradır. Digər tərəfdən, böyük həcmdə informasiyanın rəqəmsal formaya spesifik transformasiyası o qədər mühüm müsbət nəticələrə gətirib çıxarır ki, rəqəmsallaşma termini iqtisadi və sosial həyatın bütün aspektlərinin rəqəmsallaşdırılması kimi də geniş mənada istifadə oluna bilər. Qlobal insan inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi insan həyatının müxtəlif aspektlərinin şaxələndirilməsi, iqtisadi səmərəliliyin artırılması və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Beləliklə, rəqəmsallaşma daha geniş mənada iqtisadi və sosial inkişafın müasir global tendensiyasıdır. Rəqəmsallaşma informasiyanın təyinatına, iqtisadi səmərəliliyin və iqtisadi subyektlərin təkmilləşdirilməsinə təsirinə görə fərqlənir. Həyat tərzinin rəqəmsallaşdırılması geniş mənada global inkişafın effektiv tendensiyası kimi hesab oluna bilər. Əsasən, informasiyanın rəqəmsal formaya transformasiyası aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: istehsal, biznes, elmə, sosial sahəyə və vətəndaşların gündəlik həyatına təsir göstərməli, innovativ üstünlüklərdən istifadə etməsinə şərait yaratmalı; informasiyanın əldə olunmasının nəticələrinə istehlakçılarının tələbin dəyişməsi müşahidə olunmalıdır; rəqəmsal məlumat istehlakçıları tərəfindən asan

idarə olumalıdır.

Əsas mətn

Azərbaycanda artıq müəyyən texnoloji və fundamental inkişaf üçün elmi-istehsalat bazası mövcuddur. Bununla belə, mövcud innovativ potensialda elmi nailiyyətlərin istehsalat sektorunda və digər fəaliyyət sahələrində tətbiqinə zəif diqqət yetirilir. Dövlət səviyyəsində innovasiya prosesini tənzimləyən qanunvericilik bazası əqli mülkiyyət hüququdur. Buna görə də rəqabətdə qalib gəlmək üçün təkcə mütərəqqi texnoloji nizam yaratmaq deyil, həm də innovasiyaların və investisiyaların dövlət tərəfindən birbaşa və dolayı yolla tənzimlənməsi üçün bütün mövcud vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Məlumdur ki, innovasiyaların inkişafının bilavasitə iqtisadi tənzimləmə üsullarına maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, birja əməliyyatları, lizinq proqramlaşdırma və planlaşdırma, dövlət sifarişləri və dövlət sahibkarlığı vasitəsilə investisiya qoyuluşu daxildir. Biz hesab edirik ki, dolayı üsullar daha əhəmiyyətli və effektivdir. Dolayı metodların dəyəri innovativ fəaliyyətin yaradılması üçün ictimai xarici şəraitin yaradılmasındadır. Üç növ var: amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma, vergi güzəştləri, yeni məhsul növlərinin istehsalı ilə məşğul olan firmalara büdcədən birbaşa subsidiyalar. Hesab edirik ki, vergi güzəştləri ən effektiv üsuldur.

Bununla belə, vergi güzəştlərindən istifadənin mənfi cəhətləri də var - bu, aydın prioritetlərin olmamasıdır. Vergi güzəştlərinin verilməsi sistemi dövlət iqtisadiyyatının bütün sahələrinə eyni dərəcədə şamil olunduğundan, eyni zamanda, bu güzəştlərin verilməsi üçün elm tutumlu sahələr birinci yerə qoyulmur. Güzəştli vergitutma vergitutma bazasının azaldılması, habelə vergi dərəcələrinin və vergi endirimlərinin azaldılması yolu ilə həyata keçirilir. Vergi siyasəti sistemində müəyyən fəaliyyət növləri üçün vergi subsidiyaları da ola bilər, məsələn, yeni texnologiyaların yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan gəlirin müəyyən hissəsinin vergiyə cəlb olunan məbləğdən çıxarılması. Dünya təcrübəsində innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı vergi güzəştlərindən istifadə olunur[3, s.86]:

- investisiya və tədqiqat vergisinin təmin edilməsi - innovasiya məqsədləri üçün mənfəətdən xərclər baxımından vergi ödənişlərinin təxirə salınması;
- innovasiya xərclərinin artması ilə əlaqədar ƏDV dərəcəsinin aşağı salınması;
- innovativ layihələrin həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlirlər üzrə bir neçə il ərzində "vergi tətilləri";
- fiziki və hüquqi şəxslərin innovativ təşkilatların səhmlərindən alınan dividendlərinin güzəştli vergiyə cəlb edilməsi;
- birgə və sifarişli elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə (R&D) yönəldilmiş mənfəətdən vergi dərəcələrinin azaldılması;
- yalnız prioritet innovativ layihələri nəzərə almaqla güzəştlərin verilməsi;
- əqli mülkiyyətdən lisenziyalar, patentlər, nou-hau və digər qeyri-maddi aktivlər nəticəsində əldə edilən mənfəətin güzəştli vergiyə cəlb edilməsi;
- vergi tutulan gəlirin universitetlərə, elmi-tədqiqat institutlarına (NII) digər innovativ təşkilatlara verilmiş avadanlıq və alətlərin dəyərinin məbləğinə azaldılması;
- innovasiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş xeyriyyə fondlarına töhfələrin vergi tutulan gəlirindən çıxılması;
- vəsait innovativ məqsədlər üçün istifadə edildikdə, innovativ təşkilatın mənfəətinin bir hissəsinin sonradan güzəştli vergi tutulmaqla xüsusi hesablara köçürülməsi.

Dünyanın bir çox ölkələrində vergi güzəştlərinin innovativ iqtisadiyyatın inkişafına təsirini təhlil edən tədqiqatçılar dünyanın bir çox ölkələrində aparılan empirik tədqiqatların nəticələrini nümayiş etdirmişlər. Nümunə kimi N.Blum, R.Qriffit və C. van Ressenin [7,s.25.] işini göstərmək olar ki, burada özəl sektorun elmi-tədqiqat işlərinə qoyulan investisiyaların həcmnin vergi güzəştlərindən asılılığı empirik şəkildə sübuta yetirilmişdir. İşdə 19 il ərzində (1979-1997) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) üzv olan doqquz ölkənin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, 10%-lik vergi güzəştinin tətbiqi qısa müddətdə elmi-tədqiqat işlərinə investisiyaların

1%, uzunmüddətli perspektivdə isə 10% artmasına gətirib çıxarır.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatda tətbiq edilən vergi güzəştlərinin xüsusi çəkisi kifayət qədər böyükdür və büdcəyə daxil olan bütün ödənişlərin 30 faizini və ya ölkə üzrə ödənişlərin təxminən 4,2 faizini təşkil edir. ÜDM. İnnovativ potensialdan məqsədyönlü istifadə, o cümlədən vergi güzəştləri vasitəsilə sosial-iqtisadi proseslərin stimullaşdırılması Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafına ciddi təsir göstərir. Orta və kiçik biznesin inkişafı, bir tərəfdən, fiskal siyasəti səmərəli həyata keçirməyə, əhalinin gəlirlərini artırmağa imkan verir, digər tərəfdən yeni iş yerlərinin təşkili formasında dövlət sosial siyasətinin həyata keçirilməsi [1,s.135].

Hazırda ölkədə vergi güzəştlərinin səviyyəsi keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə digər inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmır. Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrində vergi güzəştlərinin beş əsas növü mövcuddur (Tədqiqat və İnkişaf xərclərinin silinməsi yolu ilə vergi bazasının azaldılması və ya əsaslı məsrəflərin sürətləndirilmiş amortizasiyası, vergi krediti, xüsusi vergi dərəcələri, elmi-tədqiqat işlərinə görə əmək haqqının azaldılması, birgə tədqiqatlara vergi xərclərinin azaldılması) [8] innovativ müəssisə, ölkəmizdə cəmi iki müəssisə var ki, bütün innovativ müəssisələri - sənaye və texnologiyalar parklarını, özəl təhsil müəssisələrini əhatə edə bilmir. Buradakı birincilər müəssisə qeydiyyatına alındığı gündən yeddi il müddətinə büdcəyə ƏDV ödəməkdən və eyni müddətə torpaq vergisindən azaddırlar. Sonuncular ümumiyyətlə ƏDV ödəməkdən azaddırlar[1,s.79]. Azərbaycanda texnoparkların o qədər də tez-tez açılmamasını, təhsil müəssisələrinin fundamental və tətbiqi elmi işlərin aparılması prosesinin əsas iştirakçıları olmadığını nəzərə alsaq (dövlət elmi müəssisələrinin elmi işlərinin və tədqiqatlarının həcmi təhsil sahəsində eyni göstəricini üstələyir) ölkənin qurumları 4,5 dəfə) [8], ona görə də indiki realıqda innovativ müəssisələr üçün vergi güzəştlərindən danışmağa dəyməz.

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bir ciddi problemlə üzləşir - biznes və ictimaiyyət tərəfindən bu texnologiyalara kifayət qədər yüksək tələbat yoxdur. Bu problem həll edilmədən «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» adlı dövlət proqramında əks olunmuş rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq son dərəcə çətin olacaq. Xüsusən bu proqramın 3.1-ci bəndində — «Gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafının aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır» əks olunmuş hədəfinə [9]. Azərbaycanda bu problemin həllinə şirkətlərin innovativ fəallığının aşağı olması və o cümlədən yalnız rəqəmsal texnologiyalara deyil, ümumən yeni texnologiyalara, tələbatın olmaması mane olur. Rəqəmsal texnologiyalara tələbatın stimullaşdırılması vergi güzəştləri və güzəştli faizi olan kreditlərin stimullarını əhatə edir.

Dövlət payı olan müəssisələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusilə enerji, nəqliyyat və texnologiya sahələrində oynadığı mühüm rolu nəzərə alaraq, rəqəmsal transformasiya strategiyaların və “rəqəmsallaşma planları”nın hazırlanması zəruridir. Həmçinin, bu istiqamətdə regional innovativ inkişaf mərkəzlərinin şəbəkəsini inkişaf etdirmək, kiçik və orta müəssisələrinə innovativ təkliflərin verilməsi və hazır rəqəmsal həllərin /məhsulların yayılmasına dəstək vermək vacibdir.

Rəqəmsal texnologiyalar şirkətin rəqabət üstünlüklərinin yaradılmasında, hədəf qrupu və digər bazar oyunçuları ilə möhkəm əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar onlayn brend əlaqəsi, cəlbedici məzmun və fərdiləşdirilmiş təcrübələr vasitəsilə istehlakçı rəğbətini artırır. Bununla belə, rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə edərkən aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır:

1. Fərdi texnologiyalardan istifadə edən layihələrlə məhdudlaşmayan hərtərəfli rəqəmsallaşma planların hazırlanması.
2. Rəqabətli müştəri dəyəri strategiyasının müəyyənəşdirilməsi və həyata keçirilməsi.
3. Təşkilatın resurs və səylərini balanslaşdırılması və işçilərin rəqəmsal sərəfşəsinin inkişaf etdirilməsi.

Buna görə də, rəqəmsal texnologiyalar, rəqabət üstünlüklərin yaradılması məqsədilə həmin texnologiyaların tam tətbiq olunması və istifadə edilməsi şərti, mövcud bazar vəziyyətində müəssisələrin davamlı inkişafına töhfə verə bilər.

Nəticə

Hazırda respublikada informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində 31 minə yaxın insan çalışır [10], 2022-ci ildə ÜDM-in strukturuna ümumi töhfəsi 1,5% təşkil edir [11]. Hazırda rəqəmsal iqtisadiyyat dövlətlərin inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan da istisna deyil və artıq rəqəmsal transformasiya mərhələsinə fəal şəkildə daxil olub. Bu yazıda biz bu transformasiyanın prioritet istiqamətlərini və onun ölkə həyatının müxtəlif sahələrinə təsirini nəzərdən keçirəcəyik.

Eyni zamanda, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında əsas istiqamətlərdən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasirləşdirilməsidir. Nanotexnologiya, gen mühəndisliyi, NBIC konvergensiyası, informasiya və biotexnologiya kimi sahələrdə həm qlobal, həm də yerli nailiyyətləri nəzərə almaq vacibdir. Müasirləşmənin məqsədi insanın intellektual qabiliyyətlərinin inkişafıdır.

Modernləşmənin digər aspekti fotonika, robototexnika və optoinformatikanın nailiyyətləri əsasında müasir çoxkomponentli materialların ixtirasıdır. Bu, yeni texnologiyalar və məhsullar yaradacaq, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq və ölkənin rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar internetdə kibercinayətkarlıqla mübarizə və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə ehtiyac var. Kibercinayətkarlar cinayət törətmək üçün getdikcə ən son texnologiyadan istifadə edirlər, ona görə də, zənnimizcə, onların qarşısını almaq və cəzalandırmaq üçün tədbirlər görmək vacibdir.

Vətəndaşların informasiyaya sərbəst çıxışının təmin edilməsi, iqtisadi və dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində hüquqi tənzimləməyə xüsusi diqqət yetirilir. Vətəndaşların və sahibkarlıq subyektlərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsini təmin etmək üçün müvafiq qanunlar və nəzarət mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır.

Qeyd edək ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın mühüm aspektlərindən biri frilanser imkanlarının inkişafıdır. Internet sayəsində insanlar müəyyən bir yerə bağlı olmadan uzaqdan işləyə, sifarişləri yerinə yetirə və xidmət göstərə bilirlər. Bu, xüsusilə gənclər və ucqar rayonların sakinləri üçün məşğulluq və sahibkarlıq üçün yeni imkanlar yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı üçün milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində formalaşma prosesini tənzimləmək və dəstəkləmək lazımdır. Bura müvafiq infrastrukturun yaradılması, kadr hazırlığı, standartların və qaydaların hazırlanması, həmçinin innovasiyaların və startapların təşviqi daxildir.

Rəqəmsal transformasiyanın prioritet istiqamətlərindən biri təhsil və IT kadrlarının hazırlanması sisteminin modernləşdirilməsidir. Bunun üçün təhsil infrastrukturunu təkmilləşdirmək, IT sahəsində aparıcı xarici universitetlərin filiallarını yaratmaq lazımdır.

Bu gün əmək bazarında informasiya texnologiyaları mütəxəssisləri ölkənin ümumi məşğul əhalisinin təxminən 1,8%-ni təşkil edir [10]. IT işçilərinin sayının artırılması rəqəmsal xidmətlərin keyfiyyətini və əlçatanlığını yaxşılaşdıracaq, həmçinin investisiya cəlb edəcək və öz IT layihələrimizi inkişaf etdirəcək.

Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, rəqəmsal transformasiya ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərir. Müxtəlif sektorlarda yeni texnologiyaların və rəqəmsal həllərin tətbiqi istehsalın səmərəliliyinin artmasına, xərclərin azalmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, rəqəmsal iqtisadiyyat kiçik və orta biznesin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır, innovasiyaları stimullaşdırır və davamlı iqtisadi artımı təşviq edir. Rəqəmsallaşma həm də dövlət və biznes arasında qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırır, inzibati prosedurları sadələşdirir və dövlət idarəçiliyinin səviyyəsini yüksəldir.

Qeyd edək ki, rəqəmsal transformasiya müasir cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir. Azərbaycan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının modernləşdirilməsinə, kibercinayətkarlıqla mübarizəyə, frilansin inkişafı və IT kadrlarının təhsilinə üstünlük verərək rəqəmsal texnologiyaların fəal şəkildə tətbiqi və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə məşğuldur. Bütün bunlar ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına xidmət edir.

Son illər Azərbaycanda informasiya texnologiyaları (IT) sahəsinin inkişafına artan maraq

göstərilir. Rəqəmsal iqtisadiyyat yaratmaq və IT sektorunun ÜDM-ə töhfəsini artırmaq istəyi hökumətin əsas məqsədlərindən biridir. Bu yazıda biz Azərbaycanda IT sektorunun inkişafının əhəmiyyətini nəzərdən keçirəcək və onun gücləndirilməsinə yönəlmiş plan və fəaliyyətlərdən danışacağıq.

IT sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında getdikcə daha mühüm rol oynayır. Ölkə hökuməti bu sənayenin inkişafına böyük əhəmiyyət verir və yaxın illərdə IT sektorunun ÜDM-də payını 4%-ə çatdırmağı planlaşdırır. Bu, yeni iş yerlərinin açılmasına, investisiyaların cəlb edilməsinə və iqtisadi artıma təkan verəcək.

Yaxın illərdə Azərbaycan hökuməti IT sektorunun ÜDM-də payını 4%-ə çatdırmağı planlaşdırır. Bu məqsədə nail olmaq üçün IT şirkətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, vençur kapitalını cəlb etmək, biznes akseleratorları və inkubatorları təşkil etmək lazımdır. IT xidmətlərinin ixracının bir neçə dəfə artması potensialı da mühüm iqtisadi şanslardan olacaq.

IT sektorunun uğurlu inkişafı üçün informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun inkişafını təmin etmək lazımdır. Hökumət 2030-cu ilə qədər beynəlxalq internet kanalının ötürmə qabiliyyətini 10 dəfə artırılmasını, fiber-optik rabitə xətlərinin çəkməsini və dördüncü nəsil baza mobil stansiyalarının quraşdırılmasını planlaşdırır.

Dövlət elektron xidmətlərinin göstərilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi hökumətin prioritet istiqamətlərindən biridir. "Ağıllı" və təhlükəsiz şəhər texnologiyalarının tətbiqi, böyük verilənlərin emalı və əşyaların internetinin tətbiqi vətəndaşların həyatını daha rahat və səmərəli edəcək.

Eyni zamanda, zənnimizcə, iqtisadiyyatın sürətləndirilmiş rəqəmsal transformasiyası və onun vəzifələri sıx beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan həll edilə bilməz. Buna görə də Azərbaycan media kontenti, elektron ticarət, elektron hökumət, rəqəmsal bank texnologiyaları və texnoloji infrastrukturun inkişafı kimi sahələrdə Türkiyə və İsrailin IT şirkətləri ilə fəal əməkdaşlıq edir.

Təhlillərimiz göstərdi ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında IT sektorunun inkişafı əsas rol oynayır. Ölkə hökuməti IT şirkətlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, IT xidmətlərinin ixracının artırılması, informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün səylər göstərir. Bu baxımdan, IT sektorunun inkişafı iqtisadi artıma və Azərbaycan əhalisinin rifahının yaxşılaşmasına töhfə verəcək.

Eyni zamanda tədqiqatımız göstərdi ki, Azərbaycanda innovasiya sahəsində fəaliyyət üçün vergi güzəştləri probleminə aşağıdakı aspektləri əlavə etmək olar:

1. Tədqiqatın nəticələrinə görə məlum oldu ki, vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi zamanı ölkə müəssisələrinin kiçik vergi güzəştlərinə (məsələn, vergilərin 10-15% azaldılması, N. Bloom, R. Griffith və J. van Ressenin təklif etdiyi kimi [7]). Hesab edirik ki, daha səmərəli iqtisadi stimullar tətbiq edilməlidir, məsələn, innovativ layihələrin yaradılmasının ilkin mərhələsində "vergi tətilləri"ndən istifadə edilməlidir.

2. Ölkəmizdə həyata keçirilən gömrük və vergi siyasəti yerli elm tutumlu məhsulların ixracı üçün stimül deyil və buna görə də proses birgə və milli müəssisələrin texnoloji yenilənməsinə sərmayə qoymaq istəyən xarici investorları geridə qoyur.

3. İstehsalın, xidmətlərin və məhsulların yenilənməsi baxımından müəssisələrin stimullaşdırılmasına yönəlmiş müstəqil vergi siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət orqanlarının hüquqları kifayət deyil.

4. Yeni vergi siyasətinin yaradılması və yeni vergi mexanizmlərinin tətbiqi üçün yeni yanaşma tətbiq edilməlidir. Aşağı vergi dərəcələri özəl sektorda investisiya fəaliyyəti sahəsində müəssisələrin fəaliyyətini tam stimullaşdırır, lakin daha az dərəcədə dövlət sektoruna təsir göstərir. Ona görə də bu mexanizm sayəsində müəssisələr mənfəətdən kapital qoyuluşu kimi istifadə etməkdə az maraqlı olurlar. Buna görə də vəziyyətdən çıxış yolu kimi innovasiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi siyasətinin yaradılmasına kompleks yanaşmadan, o cümlədən müəssisənin bütün növ vergilərdən tam azad edilməsindən istifadəni təklif etmək olar. fəaliyyətin formalaşması dövrü üçün. Elmi-texniki tərəqqinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması dövlət prioritetləri və məhdud resurslar nəzərə alınmaqla fundamental tədqiqatlardan tutmuş işlənmələrin istehsalata tətbiqinə qədər bütün zəncir boyu həyata keçirilməlidir. Həvəsləndirici tədbirlər innovasiyalardan istifadəni intensivləşdirməyə, iqtisadiyyatın real sektorunun restrukturizasiyasını təmin etməyə və rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Musayev Akıf. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. Bakı.: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2014. -184 s
2. Котлер Ф. Маркетинг 4.0. Разворот от традиционного к цифровому: технологии продвижения в интернете. Пер. с англ. Хорошилова М. М.: Эксмо; 2019. 224 с.
3. Леонтьев Л.И. Опыт стимулирования инновационной деятельности за рубежом [Текст] / Л.И. Леонтьев // Инновации, 2013. – №4. – С. 85-90
4. Портер М.Е. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов. Пер. с англ. Минервин И. М.: Альпина Бизнес Букс; 2005. 454 с.
5. Руденко Г.П. Цифровые технологии: новые возможности для бизнеса. Эффективное антикризисное управление. 2014;1(82):42–47.
6. Шишакова Ю.В., Кокорева Н.В., Силина С.А. Современные инструменты развития коммуникаций бренда в цифровой среде. В сб.: Г.Ю. Гуляев (отв. ред.) Результаты современных научных исследований и разработок: материалы 15-й Всероссийской научно-практической конференции, Пенза, 23 ноября 2021 г. Пенза: Наука и Просвещение; 2021. С. 118-123.
7. Bloom N., Griffith R., Van Reenen J. Do R&D Tax Credits Work Evidence from a Panel Data of Countries 1979-1997// Journal of Public Economics.2018, Vol.85.P.1-31.
8. <http://riep.ru/upload/iblock/527/527fb2bed4b455725d41e437fde03f5f.pdf>
9. <https://president.az/az/articles/view/50474>
10. https://stat.gov.az/source/labour/az/002_8-9.xls
11. https://stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/014.xls

Направления стимулирования цифровизации и инновационного развития в Азербайджане

Мамедзаде Эмин Эльдар оглы

Институт Экономики Министерства науки и образования

Азербайджанской Республики,

ведущий научный сотрудник,

доктор философии по экономике, доцент

Резюме: В статье рассматривается развитие инноваций и цифровых технологий в Азербайджане в современных условиях. К методам прямого экономического регулирования инновационного развития относятся финансирование, кредитование, операции на фондовом рынке, лизинговое программирование и планирование, государственные закупки и инвестиции через государственное предпринимательство. Отмечается, что косвенные методы регулирования являются более важными и эффективными. В статье предлагается использовать налоговые льготы для стимулирования инноваций в мировой практике. В то же время, учитывая важную роль, которую играют государственные предприятия в экономике Азербайджана, особенно в сферах энергетики, транспорта и технологий, констатируется необходимость подготовки стратегий цифровой трансформации и «планов цифровизации». Отмечается, что цифровые технологии играют важную роль в создании конкурентных преимуществ компании, установлении прочных связей с целевой группой и другими игроками рынка. Эти технологии повышают вовлеченность потребителей за счёт взаимодействия с онлайн-брендами, привлекательного контента и персонализированного опыта. В заключении были отражены обобщенные результаты исследования.

Ключевые слова: инновации, цифровизация, цифровая экономика, ИКТ, налоги, стимулирование.

Mechanisms of influence of state regulation on hotel activity in the countries of the world and ways to reduce poverty

Babazade Fakhraddin Bayram

Institute of Economics of the Ministry of Education and
Science of the Republic of Azerbaijan
Economy of the service sphere department, scientific researcher
babazadefexreddin34@gmail.com

Abstract: The article contains an assessment of the impact of government intervention in hotel activities in the countries of the world on the level of unemployment and poverty. The tourism sector is one of the largest and most dynamic areas of the world, which is significantly manifested in world economic activity. The tourism sector is becoming an important sector, especially for developing countries, as it has a positive impact on employment, balance of payments, income growth, infrastructure and other sectors. Although tourism is a growing sector for many developing countries, it also has an impact on the development of the tourism industry and the international market. The main purpose of the article is to develop a model for application in Azerbaijan by considering the practice used in different countries.

Key words: *Tourism, government regulations, hotel, poverty, unemployment, PPP, GDP.*

JEL Z39; UOT 338.48.640.4

Dünya ölkələrində mehmanxana fəaliyyətinə dövlət tənzimləməsinin təsiri mexanizmləri və yoxsulluğun azaldılması yolları

Babazadə Fəxrəddin Bayram

Azərbaycan Respublikası Təhsil və Elm Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Xidmət sferasının iqtisadiyyatı şöbəsinin elmi işçisi
babazadefexreddin34@gmail.com

Xülasə: Məqalədə dünya ölkələrində mehmanxana fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Turizm sahəsi dünya iqtisadi fəaliyyətində əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərən dünyanın ən böyük və ən dinamik sahələrindəndir. Xüsusilə İEOÖ-lər üçün turizm sektoru vacib bir sektora çevrilməkdədir, çünki bu, məşğulluğa, tədiyə balansına, gəlirlərin artmasına, infraqstruktura və digər sektorlara müsbət təsir göstərir. Turizm bir çox İEOÖ-lər üçün inkişaf edən sektor olsa da, onun həm turizm sənayesinin və həm də beynəlxalq bazarın inkişafında da təsiri var. Məqalənin əsas məqsədi müxtəlif ölkələrdə istifadə edilən təcrübələrə nəzər salmaqla Azərbaycanda tətbiq ediləcək modelin hazırlanmasından ibarətdir.

Açar sözlər: *Turizm, dövlət tənzimləməsi, mehmanxana, yoxsulluq, işsizlik, AQP, ÜDM.*

JEL Z39; UOT 338.48.640.4

GİRİŞ

Ölkələrin inkişaf mexanizmlərini həyata keçirərkən qarşıya qoyduqları ilk prioritet məsələ yoxsulluğun aradan qaldırılmasıdır. Əlbəttə ki, yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi çox çətin məsələni az zaman çərçivəsində həll etmək olmur. BMT-nin bütün yığıncaqlarında yoxsulluğun aradan qaldırılması istiqamətində danışıqlar aparılarkən, həmişə dünya miqyasında yoxsulluqla mübarizə üçün böyük fondlar yaratmaqla yanaşı, həmçinin dünya miqyasında iqtisadi sektorların ölkələr üzrə inkişaf etdirilməsi gündəmə salınır. İqtisadi sektorların içərisində əsas rol oynayan amillərdən biri turizmdir. Mehmanxana fəaliyyəti isə turizm sektorunun əsas işçi qüvvəsi olan müəssisəsidir.

Yoxsulluğun iqtisadi kateqoriya kimi araşdırdıqda ona 3 cür tərif vermək olur: mütləq, nisbi və subyektiv yoxsulluq.

Mütləq yoxsulluq - insanın minimum həyat səviyyəsini, yəni bioloji olaraq öz tələbatını ödəməsi üçün lazım olan kalori və digər qidaları təmin edən qidalanma qabiliyyəti kimi müəyyən etmək olar. Bu tərif Dünya Bankının 1990-cı ildəki araşdırmasından meydana gəlmişdir və "tamamilə yoxsul Dünya" olaraq adlandırılmışdır. Dünya Bankı yoxsulluğu alıcılıq qabiliyyəti pariteti və həyat universallığının müxtəlifliyi kimi hesablamışdır. Regionların ən az inkişaf etmiş ölkələri üçün aylıq olaraq aşağıdakı kimi hesablamışdır:

- Latın Amerikası və Karib dənizi üçün 60 dollar,
- Türkiyə üçün 30 dollar
- Şərqi Avropa ölkələri üçün 120 dollar
- İnkişaf etmiş sənaye ölkələri üçün 432 dollar olaraq təyin etmişdir.

Nisbi yoxsulluq – sosialın mənəvi ehtiyaclarından yaranır və bunlara infraqstruktura, təhsil, səhiyyə və s. kimi sosial tələbatın ödənilməməsindən meydana çıxır. Nisbi yoxsulluqda əhalinin gəlir səviyyəsi və ya istehlak səviyyəsini rifah ölçüsü kimi götürülə bilər. İEOÖ-lərin əksəriyyətində yoxsulluğun müəyyənləşdirilməsində istehlak səviyyəsi yerinə əhalinin ümumi gəliri əsas göstərici kimi götürülür. Gəlirləri yoxsulluq səviyyəsindən aşağı olan ailələr və ya şəxslər yoxsul sayılır. Subyektiv yoxsulluq hər 2 yanaşmadan tamamilə fərqlənir. Buradakı yanaşmaya görə, yoxsulluq səviyyəsini müəyyənləşdirməyin birinci yolu geniş araşdırma aparmaqdan və cəmiyyətin bu məsələyə münasibətindən ibarətdir. Anketlərdə subyektlərdən kasıb olmamaq və ya yaxşı qazanc əldə etmək kimi müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün nə qədər gəlir əldə etdiklərini düşündükləri soruşulur. Bu üsul Leiden yanaşması kimi

tanınır. Kritik rifah səviyyəsi seçilmiş və yoxsulluq həddi müvafiq gəlir səviyyəsi, rifah səviyyəsi və gəlirləri sorğu nəticələrinə bağlayaraq hesablanmışdır.

Ədəbiyyatların təhlili. Məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatlardan 3 məqalə mehmanxana fəaliyyətinin sağçılıq(solçuluq) indeksinin alt göstəricilərinin təhlilini əks etdirir. Bu 3 məqalə aşağıdakılardır: “Mehmanxana fəaliyyətinin tənzimlənməsində hüquqi baza sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi”, “Mehmanxana fəaliyyətinə biznes mühiti sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi”, “Mehmanxana fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət maliyyəsi sub-indeksinin təsiri”. Bu məqalədə Dünya Bankının “Doing Business Report”, “The Tourism Competitiveness Index” jurnallarının və ayrı-ayrı statistik göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Metodologiya. Məqalənin metodologiyasını mehmanxana fəaliyyətinin sağçılıq(solçuluq) indeksi (MS(S)İ) ilə ölkələrin yoxsulluq və işsizlik göstəricilərinin korelyasiya əlaqəsi təşkil edir. MS(S)İ indeksinin alt göstəriciləri: 1) Hüquqi baza, 2)Maliyyə, 3) Biznes mühitidir.

Əsas hissə

Turizm sahəsi dünya iqtisadi fəaliyyətində əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərən dünyanın ən böyük və ən dinamik sahələrindəndir . Xüsusilə İEOÖ-lər üçün vacib bir sektora çevrilməkdədir, çünki bu, məşğulluğa, tədiyyə balansına, gəlirlərin artmasına, infrastruktur, əlavə dəyər yaratmağa və digər sektorlara müsbət rol oynayır. Turizm bir çox İEOÖ-lər üçün inkişaf etmək halında olsa da, turizm sənayesinin və beynəlxalq bazarın inkişafında təsiri olur. Çox ölkələr turizmin inkişafına görə gəlirlərin bölüşdürülməsi, ticarət məhdudiyyətlərindən müstəqillik, tələbatın dayanıqlığı, inkişaf xərcləri, məşğulluq və nüfuz kimi investisiya qoyur.

Cədvəl 1.

Adambaşına düşən ÜDM (AQP) və işsizlik göstəricilərinin MS(s)İ ilə korrelyasiya əlaqəsindən alınan nəticələr

ÖLKƏLƏR	Adambaşına düşən ÜDM (AQP ilə) mehmanxanaların dövlət tənzimləməsinin sağçılıq (solçuluq) indeksi arasında	İşsizlik ilə mehmanxanalara dövlət tənzimləməsinin sağçılıq (solçuluq) indeksi arasında
1. ABŞ	0	0
2. Almaniya	0,885	- 0,847
3. Avstraliya	- 0,020	0,268
4. Azərbaycan	0,307	0,909
5. Böyük Britaniya	-0,906	0,919
6. Çin	- 0,575	0,265
7. Fransa	- 0,966	0,936
8. Gürcüstan	0,842	- 0,501
9. İspaniya	- 0,945	0,967
10.İtaliya	- 0,508	0,572
11.Kanada	-0,196	0,398
12.Qazaxıstan	0,823	- 0,920
13.Latviya	0,902	- 0,889
14.Litva	- 0,180	- 0,149
15.Meksika	0,604	- 0,764
16.Misir	0,838	- 0,736
17.Rusiya	- 0,007	0,013

18. Sinqapur	0,395	0,279
19. Türkiyə	0,670	0,488
20. Yaponiya	- 0,889	0,939
21. Yunanıstan	0,823	- 0,902

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, hər bir ölkənin indeks üzrə aldığı ümumi qiymət ilə həm adambaşına düşən ÜDM (AQP ilə) arasında, həm də işsizlik arasında güclü və zəif əlaqə olan ölkələr olduğunu müşayət etmək olar (Cədvəl 13). İndeks ilə ÜDM (AQP) arasında zəif əlaqə olan ölkələrə ABŞ ($r=0$), Avstraliya ($r=-0,020$), Azərbaycan ($r=0,307$), Kanada ($r=-0,196$), Litva ($r=-0,180$), Rusiya ($r=-0,007$) və Sinqapur ($r=-0,395$) aid etmək olar. Yəni bu ölkələrdə mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi liberallaşdıqca və yaxud dirijist halını aldıqda ÜDM (AQP) -ə heç bir təsiri olmur.

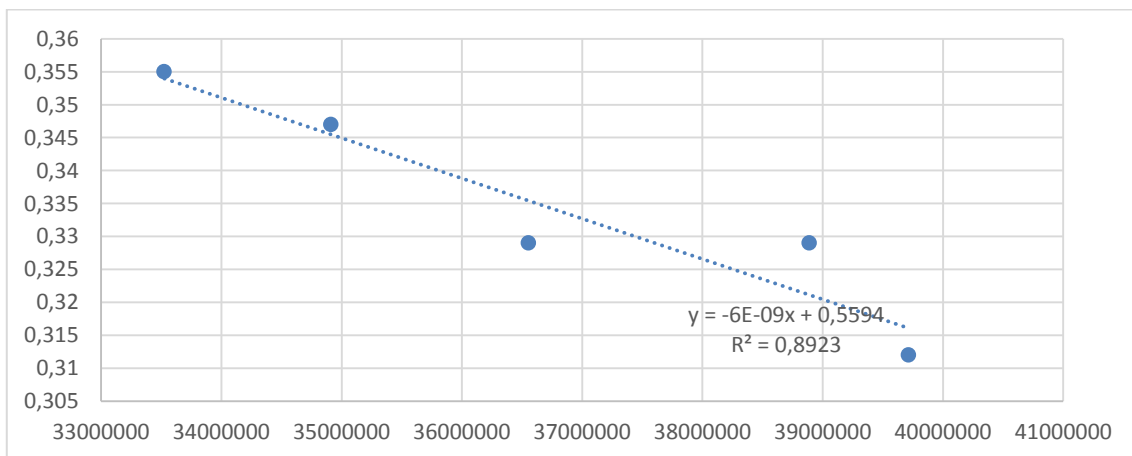
İndeks üzrə liberallaşma baş verdikdə adambaşına düşən ÜDM (AQP) -i artan ölkələrə Böyük Britaniya ($r=-0,906$), Fransa ($r=-0,966$), İspaniya ($r=-0,945$) və Yaponiyanı ($r=-0,889$) qeyd etmək olar. Lakin Çin ($r=-0,575$) və İtaliyada ($r=-0,508$) liberallaşma ÜDM (AQP ilə)-ə digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

İndeks üzrə dirijistliyin təsir göstərməsi ilə adambaşına düşən ÜDM (AQP) -i artan ölkələrə isə Almaniya ($r=0,885$), Gürcüstan ($r=0,842$), Qazaxıstan ($r=0,823$), Latviya ($0,902$), Misir ($0,838$) və Yunanıstanı ($0,823$) qeyd etmək olar. Lakin Meksika ($r=0,604$) və Türkiyə ($r=0,670$) liberallaşma ÜDM (AQP ilə)-ə digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

Bəzi ölkələrin göstəriciləri üzrə hazırlanan aşağıdakı diaqram korellasiya əlaqələrini görmək olar. Diaqramı hazırlayarkən Mehmanxanaların Dövlət Tənzimləməsinin Sağçılıq (Solçuluq) indeksinin 2014-2018-ci illər üzrə göstəricisi və ölkələr üzrə adambaşına düşən ÜDM (AQP) -in 2014-2018-ci illər üzrə göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

Qrafik 1.

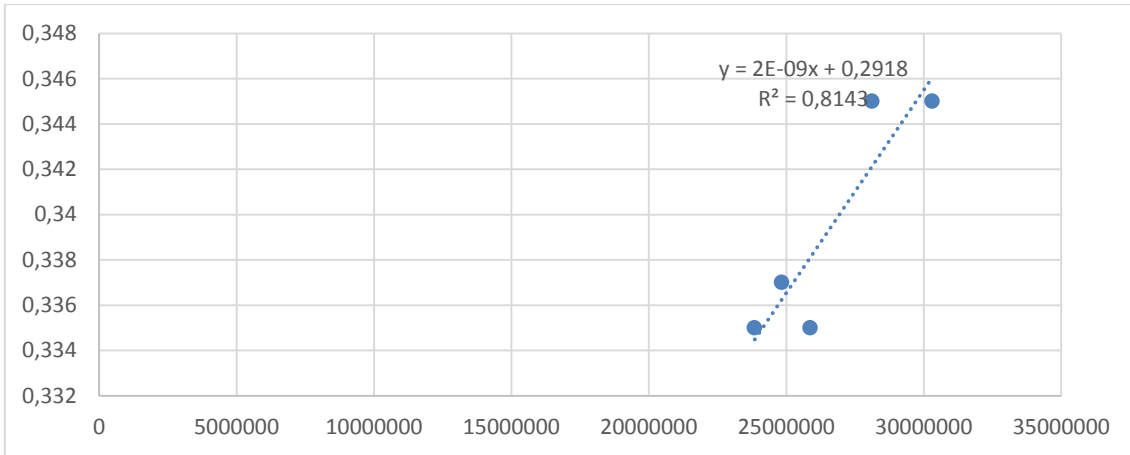
İspaniyanın ÜDM-i (AQP ilə) ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

İspaniyanın mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə liberallaşdıqca (solçu olduqca) ÜDM (AQP ilə) artır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=-0,945$) bunu sübut edir. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, İspaniyada mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini daha da liberallaşdırmaq lazımdır. Lakin bunun hansı optimal aralıqda olmasını müəyyən etmək lazımdır. İspaniya əsasən biznes mühitini xarici investisiya üçün daha əlverişli şəraitə gətirmişdir. Bunu indeksdə aldığı nəticələrə baxdıqda demək olar. Məsələn, kredit verilməsində hüquqi baza indeksinə baxdıqda sondan 5-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bu da İspaniyada mehmanxana fəaliyyətinə başlamaq istəyənlər üçün əlverişsiz şərait yaradır. Lakin müflisləşmə çərçivəsi indeksinə görə 7-ci pillədə qərarlaşması onu göstərir ki, ölkə daha çox xarici investisiyaya üstünlük verir. Alınan nəticədəndə görmək olar ki, İspaniya bu yolla ÜDM (AQP)-ni artırır. Bu da düzgün iqtisadi yolda olduğunu göstərir.

Qrafik 2.

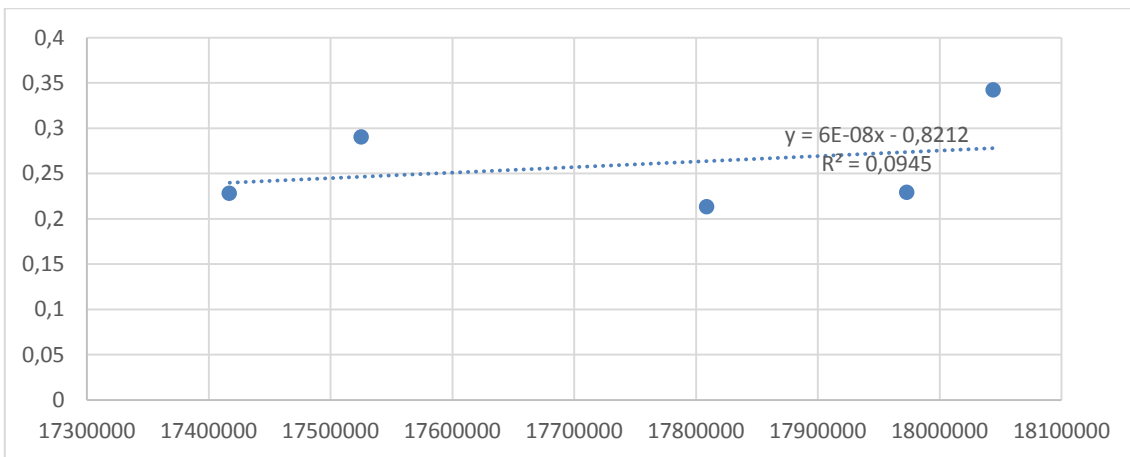
Latviyanın ÜDM-i (AQP ilə) ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Latviya mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (solçu olduqca) ÜDM (AQP ilə) artır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Latviyada mehmanxana sektorunun dövlət tənzimləməsini daha da dirijistləşdirmək lazımdır, yəni dövlətin mehmanxana sektorunu tənzimləməsi artmalıdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=-0,920$) bunu sübut edir. Lakin bu hansı optimal arlıqda olmasını müəyyən etmək lazımdır. Çünki müəyyən bir dirijistlik halından sonra iqtisadiyyatda geriləmə ola bilər. Bu səbəbdən müəyyən həd aralığı qəbul olunmalıdır.

Qrafik 3.

Azərbaycanın ÜDM-i (AQP ilə) ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Azərbaycan mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə ilə ÜDM (AQP ilə) arasında zəif korrelyasiya əlaqəsi vardır. Korrelyasiya əmsalının baxdıqda ($r=0,307$) bunu sübut edir. Yəni, Azərbaycanda mehmanxana sektoruna dövlət tənzimləməsinin səviyyəsinin tempinə görə ÜDM (AQP ilə) zəif artır. Bunun səbəblərinə çox amili aid etmək olar. Bu amillərə turizm sektorunun bazarda əsas dəyər yaratmaması, əhali arasında ikinci dərəcəli məhsullar sırasında hesab olunması, əhalinin çox hissəsinin gəlirlərinin turizm məhsullarının qiymətinə nisbətən aşağı olması bunlara aid etmək olar. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, mehmanxana fəaliyyətinin dirijistləşməsi düzgün istiqamətdir.

İndeks ilə işsizlik arasında zəif əlaqə olan ölkələrə ABŞ ($r=0$), Avstraliya ($r=0,268$), Çin ($r=0,265$), Kanada ($r=0,398$), Litva ($r=-0,149$), Rusiya ($r=0,013$), Sinqapur ($r=0,279$) və Türkiyə ($0,488$) aid etmək olar. Yəni bu ölkələrdə mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi liberallaşdıqca və yaxud dirijist halını aldıqda işsizliyə heç bir təsiri olmur.

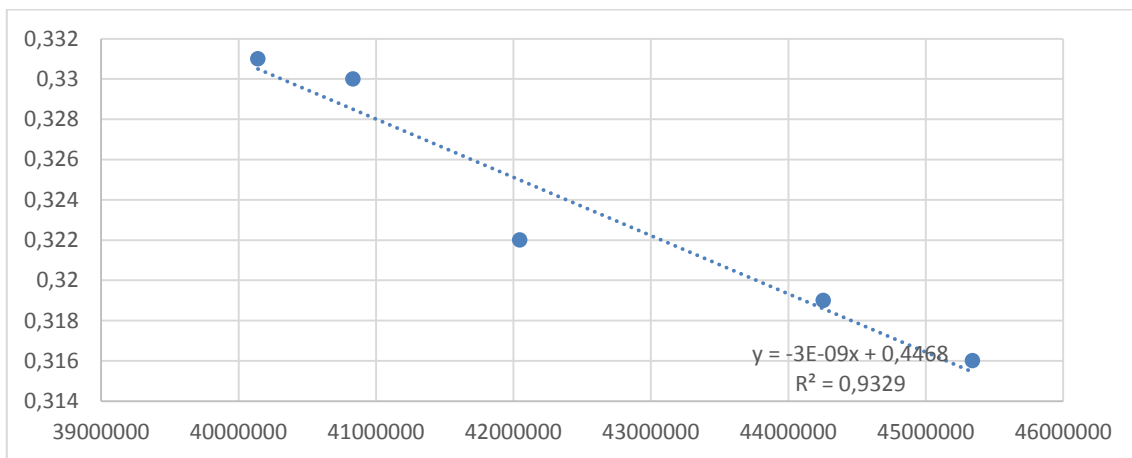
İndeks üzrə liberallaşma baş verdikdə işsizlik artan ölkələrə Böyük Britaniya ($r=-0,906$), Fransa ($r=-0,966$), İspaniya ($r=-0,945$) və Yaponiyanı ($r=-0,889$) qeyd etmək olar. Lakin Çin ($r=-0,575$) və İtaliyada ($r=-0,508$) liberallaşma ÜDM (AQP ilə)-ə digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

İndeks üzrə dirijistliyin təsir göstərməsi ilə adambaşına düşən ÜDM (AQP) -i artan ölkələrə isə Almaniya ($r=0,885$), Gürcüstan ($r=0,842$), Qazaxıstan ($r=0,823$), Latviya ($r=0,902$), Misir ($r=0,838$) və Yunanıstanı ($r=0,823$) qeyd etmək olar. Lakin Meksika ($r=0,604$) və Türkiyə ($r=0,670$) liberallaşma ÜDM (AQP ilə)-ə digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

Bəzi ölkələrin göstəriciləri üzrə hazırlanan aşağıdakı diaqram korellasiya əlaqələrini görmək olar. Diaqramı hazırlayarkən Mehmanxanaların Dövlət Tənzimləməsinin Sağçılıq (Solçuluq) indeksinin 2014-2018-ci illər üzrə göstəricisi və ölkələr üzrə adambaşına düşən ÜDM (AQP) -in 2014-2018-ci illər üzrə göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

Qrafik 4.

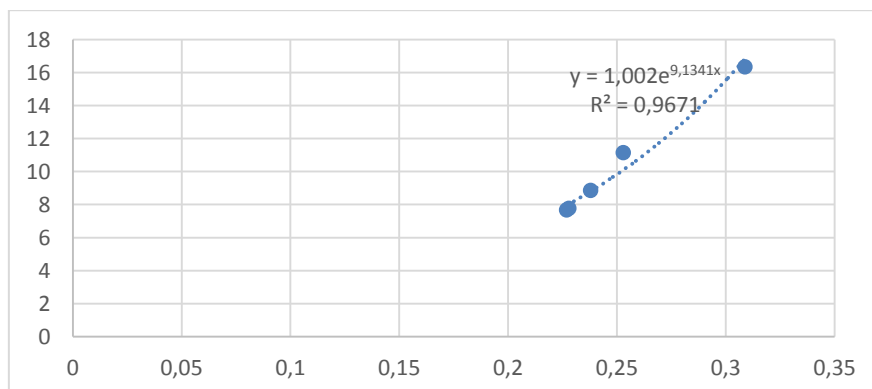
Qazaxıstanın işsizlik göstəricisi ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Qazaxıstan mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (solçu olduqca) işsizlik azalır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Qazaxıstanda mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini daha da dirijistləşdirmək lazımdır, yəni dövlətin mehmanxana sektorunu tənzimləməsi artmalıdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=-0,920$) bunu sübut edir. Qazaxıstan iqtisadiyyatına nəzər saldıqda təkcə mehmanxana sektoru deyil, bütün sektorlar üzrə dövlətin payının yüksək olduğunu görürük. Bu da ölkənin xarici investisiyadan korluq çəkdiyinin nəticəsidir. Lakin hakimiyyət dairələrinin düzgün investisiya yatırımları sayəsində ölkə iqtisadiyyatı inkişaf edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkə iqtisadiyyatı üçün dövlət tərəfindən riskli yol seçilsədə inkişaf tempi dümüyənə qədər bu yolu davam etdirmək lazımdır.

Qrafik 5.

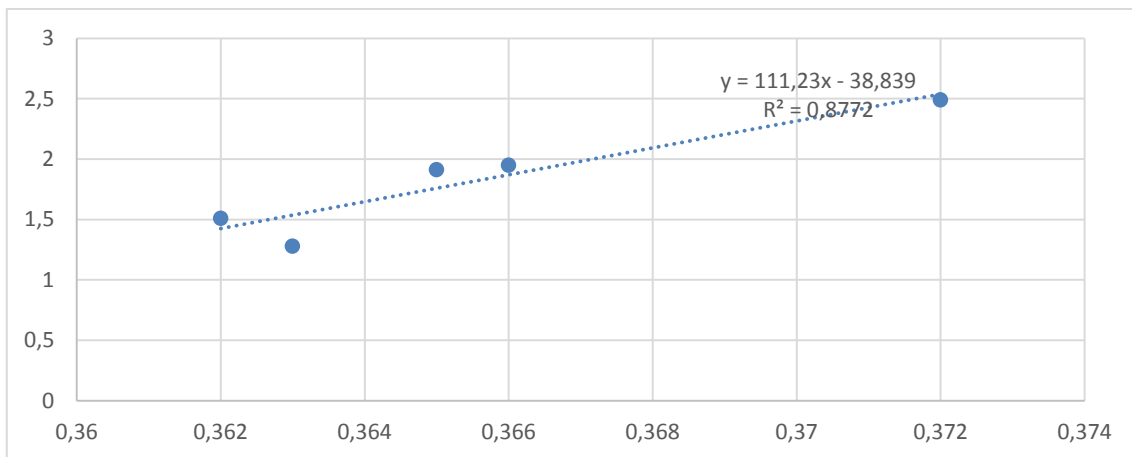
Yaponiyanın işsizlik göstəricisi ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Yaponiya mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə liberallaşdıqca (sağçı olduqca) işsizlik azalır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Yaponiyada mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini daha da dirijistləşdirmək lazımdır, yəni dövlətin mehmanxana sektorunu tənzimləməsi artmalıdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=0,939$) bunu sübut edir. Yaponiyanın əmək prosedurlarında özünəməxsus strategiyası vardır. Ölkədə sahibkarlar işçiləri bütün hallarda işdən çıxarmaq icazəsi yoxdur. Müəssisə əgər maliyyə sıxıntısı yaşarsa ixtisar etmək əvəzinə işçilərin əmək haqqılarında azalma edərək ixtisar halını aradan qaldırır. Onda belə sual meydana çıxır: Bəs işsizlik niyə artır? Bunun cavabı çox sadədir. Dünyada baş verən iqtisadi böhranlar Yaponiya kimi ETT-si inkişaf etmiş ölkələrə tez təsir göstərir. Çünki Yaponiya öz məhsulları üçün böhran vaxtında və ondan sonra bazarlarını itirir. Bu da ölkədəki müəssisələrin müflisləşərək qapanmasına səbəb olur. Araşdırma nəticəsində belə aydın olur ki, Yaponiyada dövlət mütləq şəkildə bazarı dirijist halda tənzimləməlidir ki müəssisələrin qapanması halı baş verməsin.

Qrafik 6.

Azərbaycanın işsizlik göstəricisi ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Azərbaycan mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (sağçı olduqca) işsizlik səviyyəsi azalır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycanda mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini liberallaşdırmaq lazımdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=0,909$) bunu sübut edir. 2014-2018-ci illərdə həm hüquqi baza sub-indeksində, həm də biznes mühiti sub-indeksində aldığı nəticələr mehmanxanaların artım tempinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən yen iş yerlərin artması sayəsində Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bu da ölkəmizin düzgün iqtisadi siyasət apardığının nüməsidir.

Son nəticə

Yoxsulluq həddini ölçmək üçün 2 göstəricidən istifadə olunmuşdur. Ümumi daxili məhsulun alıcılıq qabiliyyəti paritetindəki payı göstəricisi və ölkələrin işsizlik göstəricisi kimi hesablanmışdır. Azərbaycanda MS(s)İ-nin ÜDM (AQP ilə) göstəricisi arasında korrelyasiya əlaqəsi zəifdir ($r=0,307$). Bununla əsas səbəbi Azərbaycanda mehmanxana sektorundan gələn ümumi gəlirlərin iqtisadiyyatda payının aşağı olmasıdır. Bu da dolayı yolla ÜDM-ə zəif təsir göstərir. Araşdırmalar nəticəsində belə aydın olmuşdur ki, ÜDM-in (AQP ilə) göstəricisinə görə Azərbaycanın iqtisadiyyatına ən uyğun olan ölkə Latviyadır və bu model ölkəmiz üçün ən uyğundur. Bu modeli tətbiq etmək üçün öncə turist sayının artırılmasından sonra mümkündür.

İşsizlik göstəricisinə görə isə Azərbaycanın MS(s)İ ilə korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir ($r=0,909$). Bununla əsas səbəbi son illərdə ölkəmizdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması nəticəsində mehmanxanaların sayının artmasıdır. Sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan işsizlik göstəricisi üzrə düzgün iqtisadi model qurmuşdur.

Yoxsulluq göstəricisi üzrə təkliflərə gəldikdə isə yuxarıda göstərilən kimi MS(s)İ üzrə göstərilən

təkliflər həyata keçirildikdən sonra yoxsulluq səviyyəsi aşağı düşəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT / References

1. Babazadə F. (2022). Mehmanxana fəaliyyətinin tənzimlənməsində hüquqi baza sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № , səh. 113-126.
2. F.B.Babazadə (2022). Mehmanxana fəaliyyətinə biznes mühiti sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi. *İqtisadiyyat İnstitutu Xəbərlər jurnalı*, № , səh. 55-62.
3. F.B.Babazadə, Ə.S.Hüseynov , (2021). Mehmanxana fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət maliyyəsi sub-indeksinin təsiri. *İqtisadiyyat İnstitutu Xəbərlər jurnalı*, № , səh. 205-211.
4. <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/rankings/#series=CORPTAXRATE>
5. <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/rankings/#series=CONSTPERMDAYS>
6. <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/rankings/#series=CONSTPERMCOST>
7. <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/rankings/#series=STARTBUSDAYS>
8. <http://reports.weforum.org/travelandtourismcompetitivenessreport2019/rankings/#series=STARTBUSCOST>
9. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/govt.tat.spend?country=BRA&indicator=24663&viz=line_chart&years=1995,2028
10. *World Bank, Doing Business Report , Washington, 2015. səf 152-166*
11. *World Bank, Doing Business Report , Washington, 2016. səf 169-182*
12. *World Bank, Doing Business Report , Washington, 2017. səf 170-187.*
13. *World Bank, Doing Business Report , Washington, 2018. səf 126-141.*
14. *World Bank, Doing Business Report , Washington, 2019. səf 133-151.*
15. World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Index Report, Ceneve, 2019. Səf 82-83

Механизмы влияния государственного регулирования на гостиничную деятельность в странах мира и пути снижения бедности

Ф.Б.Бабадзе
научный сотрудник
Институт Экономики Министерства Науки и Образования,
Отдел "Экономика сферы услуг"
E-mail: babazadefexreddin34@gmail.com

Резюме: В статье содержится оценка влияния государственного вмешательства в гостиничную деятельность в странах мира на уровень безработицы и бедности. Сфера туризма является одной из самых крупных и динамичных сфер мира, которая существенно проявляется в мировой экономической деятельности. Сектор туризма становится важным сектором, особенно для развивающихся стран , поскольку он оказывает положительное влияние на занятость, платежный баланс, рост доходов, инфраструктуру и другие сектора. Хотя туризм является растущим сектором для многих развивающихся стран, он также оказывает влияние на развитие индустрии туризма и международного рынка. Основная цель статьи - разработать модель для применения в Азербайджане, рассмотрев практику, используемую в разных странах.

Ключевые слова: Туризм, государственное регулирование, гостиница, бедность, безработица, ППС, ВВП.

The main directions of structural changes in the economy of Azerbaijan

Firdovsi Hashim oğlu Shahbazov

Doctor of Philosophy in Economics, Leading Researcher at the Institute of Economics
Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic. Research Center
for the Reconstruction of Post-Conflict Territories
firdovsi.shahbazov@gmail.com

Abstract: The article substantiates the need to improve the structure of the national economy in order to achieve a competitive economy that can ensure sustainable development in the country. Some theoretical approaches to the structural optimization of the economy are investigated. By analyzing the current sectoral structure of the Azerbaijani economy, quantitative and qualitative changes are presented, directions for the formation of an optimal sectoral structure of the economy are indicated.

Keywords: *national economy, sustainable development, sectoral structure, policy of structural changes, structural optimization*

UOT:338:338.1; 338.2; JEL: E60; E22; E69.

Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin əsas istiqamətləri

Firdovsi Həşim oğlu Şahbazov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Post-konflikt ərazilərin bərpası Elmi Mərkəzi
firdovsi.shahbazov@gmail.com

Xülasə: Məqalədə ölkədə davamlı inkişafı təmin edə biləcək rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasına nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi əsaslandırılır. İqtisadiyyatın struktur optimallaşdırılması ilə bağlı nəzəri yanaşmalar tədqiq edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmış sahə strukturu təhlil olunaraq, baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri nəzərdən keçirilir, iqtisadiyyatın optimal sahə strukturunun formalaşdırılması istiqamətləri göstərilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, davamlı inkişaf, sahə strukturu, struktur dəyişiklikləri siyasəti, struktur optimallaşdırma*

UOT:338:338.1; 338.2; JEL: E60; E22; E69.

Giriş

Qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşısında duran əsas hədəflərdən biri davamlı inkişafın təmin olunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, davamlı inkişafın təmin olunması ilk növbədə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti səviyyəsi ilə bağlıdır. Rəqabət qabiliyyətinin yüksək səviyyəsinə nail olmaq iqtisadiyyatın optimal sahə və ərazi strukturunun yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan hər bir ölkədə struktur dəyişiklikləri siyasəti makroiqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi fasiləsiz prosesdir. Bunu zəruri edən ilk növbədə mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılması ehtiyacıdır. Disproporsiyaların mövcudluğu iqtisadiyyatda böhranların baş verməsi təhdidini yaratdığına görə onların tənzimlənməsi vacib məsələ kimi meydana çıxır. Beynəlxalq və yerli səviyyədə baş verən dəyişikliklər nəticəsində ölkələr yeni çağırışlarla üzləşir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının qarşısında yeni vəzifələr formalaşdırır. Sosial differensiasıyanın tələb olunan səviyyəsinin qorunub saxlanılması da qeyd olunan vəzifələr sırasındadır. Ənənəvi strukturla bütün bunların həllinə nail olmaq çətinləşir. Belə bir vəziyyətin yaranması struktur dəyişikliklərin aparılmasını qaçılmaz edir.

İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin aparılmasının zəruriliyi həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq vəzifəsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya yalnız o halda ölkə iqtisadiyyatı üçün səmərəli nəticələr yarada bilər ki, iqtisadiyyat zəruri rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə və innovativ məhsul ixracı potensialına malik olsun. Əks halda qloballaşma prosesinə qoşulan ölkənin milli iqtisadiyyatı inkişaf etmiş iqtisadiyyatların xammal əlavəsi rolunu oynayır. Səmərəli məşğulluğun təmin olunması, ölkənin təbii və iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması, iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid yaranan problemlərin aradan qaldırılması kimi məsələlər də struktur təkmilləşməni diqtə edən amillərdir.

Struktur dəyişiklikləri strategiyası. Müxtəlif elmi nəzəri yanaşmalar onu göstərir ki, davamlı inkişafın təmin olunmasının vacib şərti kimi ölkədə aparılan səmərəli struktur-investisiya siyasəti çıxış edir. İqtisadi artımın keyfiyyət parametrlərinin səviyyəsi də birbaşa olaraq həyata keçirilən struktur-investisiya siyasətindən asılıdır. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin aparılması zəruriliyi ilk növbədə istehsalın texniki-təşkilati vəziyyətinin, onun innovativ səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və ölkə üçün mütləq və müqayisəli üstünlüklərə malik daha rentabelli sahələrin üstün inkişafı ilə iqtisadiyyatın global miqyasda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, o ölkələr səmərəli struktur və investisiya siyasəti ilə davamlı inkişafı təmin edə bilirlər ki, həmin ölkələrin bu sahədəki siyasəti ardıcıl və kompleks xarakter

daşımaqla, dövrün tələblərinə uyğun daha mütərəqqi formada həyata keçirilib. Qeyd olunan siyasət ilk növbədə iqtisadi islahatların aparılması və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə iqtisadi inkişafa nail olmağa mane olan hər cür inzibati-bürokratik amillərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənib. Struktur dəyişiklikləri sahəsində o təcrübəyə daha çox istinad olunmalıdır ki, həmin dəyişikliklər ölkədə ilk növbədə istehsal həcmələrinin sahə və ərazi baxımından proporsionallığı təmin olunmaqla artmasına səbəb olub.

Ölkədə indiyədək aparılan struktur siyasəti əsasən makroiqtisadi sabitliyi təmin edə bilsə də onun dayanıqlığı problemini həll edə bilməmişdir. Həyata keçirilən dövlət proqramlarında qeyri-neft-qaz sektorunun və ölkə regionlarının inkişafı hədəflənsə də arzu olunan nəticələrə tam nail olunmamışdır. Həyata keçirilən struktur siyasəti sayəsində ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşması və bir sıra yeni istehsal müəssisələrinin yaranması baş versə də, rəqabət qabiliyyəti imkanları kifayət qədər olmadığından son nəticədə müəssisələrin fəaliyyətində problemlərin yaranması qaçılmaz olunmuşdur.

Ölkədə neft bumu dövründə həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artan xarici investisiyaların mütləq əksəriyyəti neft sektoruna yönəldilmiş, daxili investisiyalar isə daha çox tikinti-infrastruktur sahələrində istifadə olunmuş, bəzi hallarda isə ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük səmərə vəd etməyən investisiya layihələrinə yönəldilmiş və istifadə səmərəliliyi aşağı səviyyədə olmuşdur. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığı yüksəlmiş, qeyri-neft-qaz sektorunda isə istehsalın həcmində əsaslı artımlar baş verməmişdir.

Dövlət investisiyalarının istifadəsi zamanı şəffaflığı təmin edə biləcək mexanizmlərin formalaşdırılması və tətbiqi zəruridir. Azərbaycan iqtisadiyyatının həm ərazi həm də sahə baxımından mövcud potensialı ölkədə davamlı inkişafın təmin olunması üçün böyük imkanlar yaradır. Ölkədə reallaşdırılan dövlət proqramlarında aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması məsələsi əksini tapmalı və konkret tədbirlərlə bu vəzifəyə nail olunmalıdır. İqtisadiyyatın dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün formalaşdırılacaq yeni strukturu ölkədə idxalı evəz edən sahələrin inkişafı, ixrac yönümlü sahələrin inkişafı və səmərəli məşğulluğun təmini kimi 3 mühüm istiqaməti qarşılıqlı əlaqədə özündə ifadə etməlidir.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün aparılacaq struktur dəyişikliklərinin investisiya təminatı probleminin əsaslı həlli ilk növbədə ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasından keçir. Bu isə haqsız rəqabət, inhisar problemlərinin həllini, ölkədə şəffaf məhkəmə sisteminin qurulmasını tələb edir.

Struktur optimallaşdırmaya nail olmağı nəzərdə tutan struktur islahatların həyata keçirilməsi bir sıra obyektiv zəruriyyət üzündən meydana çıxır. Ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin olunması, ixrac potensialının yüksəldilməsi, əhəlinin rifah səviyyəsinin artırılması məhz aparılacaq struktur siyasətinin səmərəliliyindən asılıdır. Başqa bir tərəfdən iqtisadiyyatda fasiləsiz struktur dəyişikliklərin aparılması iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə, müəssisələrin azad rəqabət şəraitində fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi, həmçinin yerli istehsalın global miqyasda rəqabət apara biləcək məhsul istehsalına yönəlməsi kimi nəticələr əldə etmək üçün vacibdir [2, s. 229].

Dinamik inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri hər hansı bir direktivlə aparılmır. Bunun üçün ciddi elmi araşdırmalar və müzakirələr aparılır. Bu yolla iqtisadiyyatın gələcək yeni strukturunun əsas vektorları dəqiqləşdirilir. Yalnız bundan sonra nəzərdə tutulan dəyişikliklərin aparılmasının üsul və vasitələri müəyyən edilir. Bu zaman meydana çıxacaq risklərin idarə olunması strategiyası da işlənib hazırlanır.

Struktur dəyişiklikləri siyasətində nəzərə alınmalı əsas məsələlərdən biri dəyişikliklərin hansı iqtisadi baza üzərində aparılmasıdır. Yəni mövcud potensialın qarşıya qoyulan hədəfin reallaşdırılmasına imkan verib-verməməsi öncəliklə dəqiqləşdirilməlidir. Prosesin tədrici xarakterini nəzərə alaraq dəyişikliklərin normativ-hüquqi bazasının reallıqlara uyğun təkmilləşdirilməsi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Hər bir yenilik cəmiyyətə özü ilə bərabər müəyyən narahatçılıqlar da gətirir. Bu baxımdan struktur islahatları zamanı sosial ədalət prinsiplərinin gözlənilməsi dəyişikliklərin uğurlu sonluğu üçün əhəmiyyətli amildir.

Struktur optimallaşdırma ölkədə istehsal amillərinin və maliyyə resurslarının qeyri-mütənəşir paylanmasına səbəb olan iqtisadi, texnoloji, institusional amillərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu

isə iqtisadi siyasətin əsas komponenti kimi ölkədə çevik struktur-investisiya siyasətinin olmasını tələb edir. Struktur-investisiya siyasəti iqtisadiyyatın sektorları arasında qarşılıqlı əlaqələri çətinləşdirən, ənənəvi bazar mexanizmləri ilə aradan qaldırıla bilinməyən sahə, texnoloji və ərazi xarakterli disproporsiyaların aradan qaldırılmasına (yumşaldılmasına) istiqamətlənmiş kompleks tədbirlərdir [9].

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasına olan qeyri-tarazlığın aradan qaldırılmasını hədəfləyən struktur-investisiya siyasətinin əsas məsələlərindən biri də investisiya qoyuluşlarının sahə və ərazi prinsipi üzrə optimal bölgü mexanizmlərini formalaşdırmaq yolu ilə iqtisadiyyatın struktur modernləşməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

İqtisadi inkişaf elmin inkişaf səviyyəsi arasında əlaqələr göstərir ki, güclü elmi bazanın mövcudluğu struktur dəyişikliklərin aparılmasının imperativi kimi çıxış edir. İqtisadi inkişafda elmin artan rolunun təmin olunmasını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri isə ÜDM-in hansı hissəsinin elmi tədqiqatlara ayrılmasıdır. Dünya təcrübəsinə əsasən ölkədə innovativ inkişafın təmin olunması üçün ÜDM-in 2-4%-nin elmi tədqiqatlara ayrılmasına ehtiyac vardır. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə bu vəsaitin 60-65%-i dövlət tərəfindən qarşılır. Tarixi təcrübə göstərir ki, elmin və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi hər bir ölkəyə bəla başa gəlir, lakin onları maliyyələşdirməmək daha bəla başa gəlir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sahə strukturu. Son 10 ildə ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturunda bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verib. Bunlar ilk növbədə özünü ÜDM-in dövlət və özəl bölmə; neft-qaz və qeyri neft-qaz üzrə strukturunda özünü göstərir. İqtisadiyyatın mövcud sahə strukturu makroiqtisadi sabitliyin, iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan versə də perspektivdə dayanıqlı inkişafın təmin olunması və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün onun fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Ötən dövr ərzində əsas problemli məsələlərdən biri baş verən iqtisadi artımın iqtisadiyyatın optimal olmayan sahə strukturu şəraitində əldə olunmasıdır. İlk baxışdan ÜDM-in sahə strukturunda hər hansı ciddi disproporsiyanın olmaması görünür. Belə ki, ÜDM-də sənayenin yüksək çəkisini ziyanlı saymamaq olar. Lakin ÜDM-in strukturunda əsas yeri tutan sənayenin öz strukturu neft sənayesi mütləq üstün çəkiyə malik olmaqla, tamamilə qeyri-optimaldır. Digər sahələrdə isə istehsalın həcmi ilə tələbatların səviyyəsi arasındakı əsaslı uyğunsuzluq vardır. Bu da həmin sahələrdə mövcud iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunmadığını göstərir. İstehsal həcmi və ÜDM-in strukturu ilə bağlı əsas məsələ ÜDM-in hansı həcmində hansı strukturu optimal sayılmalıdır sualı ilə bağlıdır. Ona görə ÜDM-in optimal sahə strukturu ilk növbədə mövcud tələbatların səviyyəsi və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı amillərinə əsaslanmalıdır.

Cədvəl 1

ÜDM-in sahə strukturu (%-lə)

	1990	1993	2000	2005	2010	2015	2018	2020	2021
Sənaye	32,4	41,5	32,0	47,5	52,6	34	44,2	33,7	42,5
Kənd, meşə və təsərrüfatı balıqçılıq	28,4	26,8	18,1	9,2	5,4	6,2	5,3	6,9	5,9
Ticarət	3,2	3,6	6,1	6,9	6,6	10	9,6	11,5	10,1
Tikinti	10,0	7,2	4,4	10,0	7,5	12,1	8,0	7,7	5,9
Nəqliyyat və rabitə	6,0	7,9	14,5	8,1	7,9	7,4	7,9	9,1	8,7

Mənbə: ARDSK-nin məlumatları

ÜDM-in strukturunda əsas diqqətçəkən dəyişiklik kənd təsərrüfatı ilə bağlı olmuşdur. Kənd təsərrüfatının payının 1990-cı ildəki 28,4 faizdən 2010-cu ildə 5,4 faizə, 2021-ci ildə isə 5,9 faizə qədər azalması ölkədə istehsal olunan ÜDM-in artması ilə yanaşı bu sahədə istehsal həcmində azalması fonunda

baş vermişdir. 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının payının 6,9 faizə qədər yüksəlməsi isə bütövlükdə həmin il ölkədə ÜDM-in azalması şəraitində olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatların strukturunda kənd təsərrüfatının payı ilə müqayisədə bu göstəricilər yüksəkdir, lakin istehsal həcmi ilə bağlı bunu demək mümkün deyildir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in strukturunda kənd təsərrüfatının payı 1-3% arasında dəyişir, lakin istehsalın həcmi həm daxili tələbatı ödəməyə həm də əksər ölkələrdə ixraca yetir. Azərbaycanda ÜDM-də 5-6%-lik paya malik kənd təsərrüfatında istehsalın daxili tələbatı ödəməyə qadir olmaması bütövlükdə ölkənin ÜDM-nin həcmindən tələb olunan səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Layiqli iş yerlərinin yaradılması ilə səmərəli məşğulluğun təmin olunması zəruriliyi xidmət sektorunun üstün inkişafının reallaşdırılmasını qarşıya bir vəzifə kimi qoyur.

Sənayenin sahə strukturunun qeyri-optimallığı isə özünü istifadəyə verilən əsas fondlar, istehsal və investisiyalar üzrə sənaye strukturunun əsas göstəricilərində də aydın göstərir. Hər üç göstərici üzrə mədənçıxarma sənayesi mütləq üstünlüyə malikdir.

Cədvəl 2

Sənayenin strukturunun əsas göstəriciləri (faizlə)

	İstifadəyə verilən əsas fondlar			İstehsal			İnvestisiyalar		
	2013	2015	2021	2013	2015	2021	2013	2015	2021
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	69,1	66,9	62,2	77,2	62,1	65,6	67,9	84,1	64,2
Emal sənayesi	17,3	15,9	19,1	16,5	29,9	28,8	11,9	5,7	26,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	11,4	10,8	4,8	5,6	7,1	4,8	6,5	3,3	6,4
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	2,0	6,2	13,7	0,7	0,9	0,8	13,7	6,9	2,5

Mənbə: ARDSK-nin məlumatları

2013-cü ildə istifadəyə verilən əsas fondların 69,1 faizi, istehsal olunan məhsulun 77,2 faizi, investisiyaların isə 67,9 faizi mədənçıxarma sənayesinin payına düşmüşdür. 2021-ci ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 62,2; 65,6 və 64,2 faiz təşkil edib. Göstərilən illərdə ən mühüm dəyişiklik istehsal olunan məhsulda və investisiya qoyuluşlarında emal sənayenin payının nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasıdır. Belə ki, istehsal üzrə emal sənayenin payı 16,5 faizdən 28,8 faizə, investisiya qoyuluşları üzrə isə 11,9 faizdən 26,9 faizə qədər artıb. Bu artımlar bütövlükdə ölkədə emal sənayenin arzuolunan inkişafına səbəb olmasa da, onun gələcək inkişafı üçün böyük zəmin yaratmaq baxımından çox önəmli sayıla bilər. Sənayenin digər sahələrində isə müəyyən dəyişikliklər baş versə də bu bütövlükdə sənayenin sahə strukturunun optimallaşması üçün yetərli deyildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri. Son 7-8 ildə ÜDM-in həcmindən artması, qeyri-neft-qaz sektorunda yüksək artım sürəti, qəbul olunan dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması, yaradılan sənaye parklarının uğurlu fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olub. ÜDM 2015-ci ildəki 54,3 milyard manatdan artaraq, 2021-ci ildə 92,8 milyard manata, 2022-ci ildə isə 133,8 milyard manata yüksəlib. Göründüyü kimi ÜDM-də 2015-2023-cü illərdə 2,5 dəfəyə qədər artım olub. Mövcud global reallıqlar şəraitində bu kifayət qədər yüksək artım sayıla bilər. Nəzərə alınsa ki, 2022-ci ildə ÜDM-in qeyd olunan həcmi əlavə dəyərin neft-qaz sektorunda 2,7 faiz azalması, qeyri-neft-qaz sektorunda isə 9,1 faiz artması şəraitində

əldə olunmuşdur, o halda bu artımın iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından da önəmli olması aydın olur. Bu isə onu göstərir ki, baş verən artım təkcə kəmiyyət xarakterli deyil, həm də ciddi keyfiyyət yeniliklərini ehtiva edir. 2021-ci ildə 92,8 milyard manatlıq ÜDM-in 57,8 milyard manatı (62,3%), 2022-ci ildə isə 133,8 milyard manatlıq ÜDM-in 69,8 milyard manatı (52,2%) qeyri neft-qaz sektorunda yaradılıb. Qeyri neft-qaz sektorunda iqtisadi artım 2019-cu ildə 3,5%, 2021-ci ildə 7,2%, 2022-ci ildə isə 9,1% təşkil edib. Göstərilən illərdə ölkədə ÜDM artımı isə müvafiq olaraq 2,5%, 5,6% və 4,6% olub. 2022-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən 18,3 milyard manat vəsaitin 12,9 milyard manatı (70,4%) qeyri neft-qaz sektorunda istifadə olunub.

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən mühüm yeniliklərdən biri müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmaqla, sənaye parklarında fəaliyyət göstərən rezidentlər tərəfindən innovativ məhsul istehsalının genişlənməsidir. Bu "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində qəbul olunan "dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat" milli prioritetinin reallaşdırılması baxımından da önəmlidir.

Ötən dövr ərzində ölkədə innovativ məhsul istehsalında əsasən sənaye parkları fərqlənmişdir. 2023-cü ilin II rübünün əvvəlinə olan məlumata sənaye zonalarında ümumi investisiya həcmi 7,1 milyard manat olan 128 müəssisə rezident kimi qeydiyyatdan keçib və onlardan 66-sı istehsal fəaliyyətinə başlayıb. İndiyədək sənaye zonalarına 6,5 milyard manatdan çox investisiya yatırılıb. Növbəti mərhələdə sənaye zonalarına mövcud layihələr üzrə 600 milyon manata yaxın investisiyanın yatırılması, 4800-dən çox daimi iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Sənaye zonalarında indiyədək ümumilikdə 9,6 milyard manatlıq məhsul istehsal edilib, bunun 3,1 milyard manatlıq hissəsi (təqribən 32,3 %-i) ixrac olunub. Bu ilin I rübündə sənaye zonalarında fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən 768 milyon manatlıq məhsul satışı həyata keçirilib ki, bu da ki, 2022-ci ilin eyni dövrünə (2022-ci ilin I rübündə 680,9 milyon manatlıq məhsul istehsal edilib) nisbətən 13% artım deməkdir [8].

Özəl sektorun üstün inkişafı ölkədə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Məşğul əhəlinin 2019-cu ildə 76,6%-i, 2020-ci ildə 77,0%-i, 2021-ci ildə 77,6%-i qeyri-dövlət bölməsində çalışır. Ölkədə 2021-ci ildə 68991, 2022-ci ildə isə 71280 yeni iş yeri yaradılıb. Yeni yaradılmış iş yerlərinin 91,4%-i qeyri-dövlət mülkiyyətli müəssisələrdə, onların da 81,9%-i xüsusi mülkiyyətə aid müəssisələrdə yaradılıb.

Nəticə

ÜDM-in həcminə uyğun olaraq onun sahə və ərazi üzrə optimal strukturu da fərqlidir. Bu optimallıq sahələrin potensial istehsal həcmələrindən asılı olaraq dəyişir. Sahələrin planlaşdırılan istehsal həcməri əsasında ÜDM-in strukturunun optimallığının qiymətləndirilməsi vacib nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. İlk növbədə o, struktur optimallığı izah etməyə, digər tərəfdən struktur dəyişikliklərin gələcək istiqamətlərini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. İstehsal həcmlərinin planlaşdırılması öz növbəsində sahələrin investisiya ehtiyaclarını dəqiq müəyyənləşdirməyə və dövlət investisiyalarının sahə və ərazilər üzrə optimal bölgü müxanizmini formalaşdırmağa da imkan verir.

Ölkədə aparılacaq struktur siyasəti ilk növbədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlar üçün əlverişli vergi sisteminin yaradılmasını özündə ehtiva etməlidir. Aparılan təhlillər göstərir ki, reallaşdırılan tədbirlər sayəsində bu sahədə əhəmiyyətli nəticələrə nail olunub. ÜDM-in neft-qaz və qeyri neft-qaz üzrə strukturunda baş verən dəyişikliklər bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimuma endirilməsi üçün böyük imkanlar yaradıb. Özəl sektorun davamlı dəstəklənməsi ilə bu imkanlardan səmərəli istifadə strategiyasının qarşıdakı dövrdə də davam etdirilməsinə ehtiyac vardır. ÜDM-in təkcə sahə strukturunun deyil, onun ərazi strukturunun da optimallaşdırılması hədəfi seçilməlidir. Rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı sahəsində sənaye parklarının uğurlu təcrübəsindən ölkənin bütün regionlarında istifadənin aktuallığı nəzərə alınmalıdır.

Böhran dövrlərində büdcədə sekvestr adətən ilk növbədə investisiya xərclərinə tətbiq olunur. Qeyri-istehsal sahələrinə xərclər isə artırılır. Bu da sonrakı dövrlərdə iqtisadi artımın mənbəyini məhdudlaşdırmaqla onun azalmasına səbəb olur. Fikrimcə qarşıdakı dövrdə investisiya layihələrinin davam etdirilməsinin əsas yollarından biri ölkədə dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmindən istifadənin genişləndirilməsi ola bilər. Qarşıya turizmin, xüsusilə kənd turizminin inkişaf etdirilməsi qoyulduğu bir

dövrə heç bir halda kənd yollarının asfaltlaşdırılması işini dayandırmaq olmaz.

Ölkədə struktur dəyişiklikləri siyasətinin əsas hədəfi olan iqtisadiyyatın optimal sahə strukturuna nail olmaq üçün makroiqtisadi tənzimləmə tədbirlərinin aşağıdakıları əhatə etməsi zəruridir:

- inflyasiyanın tənzimlənməsi;
- özəl sektorun kredit resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- kiçik və orta biznesin ünvanlı dəstəklənməsini nəzərdə tutan institusional mexanizmlərin yaradılması;
- qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilən dövlət investisiyalarının istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- rəqabət mühitinin təmin olunması;
- qeyri neft-qaz ixracının stimullaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- ölkədə rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi üçün dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi.

Qeyd olunanlar bir daha onu göstərir ki, davamlı inkişafın təmin olunması əsaslı dərəcədə ölkədə aparılacaq struktur dəyişiklikləri siyasətindən asılıdır. Struktur islahatların davam etdirilməsi iqtisadiyyatda əlavə investisiya qoyuluşlarına ehtiyac yaradır. Onun təmin olunması əhəmiyyətli dərəcədə ölkəyə xarici investisiyaların cəlbindən asılıdır. Ölkəyə xarici investisiyaların axını isə o halda baş verə bilər ki, ölkədə investisiya mühiti sahəsində digər ölkələrlə müqayisədə hər hansı mütləq üstünlük formalaşdırılsın. “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nın qəbulu bu sahədə yeni perspektivlər yaradır. Qeyri neft-qaz sektorunun üstün inkişafına əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğu hədəfinin reallaşdırılması da bu imkandan geniş istifadəni zəruri edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2022. 824 s.
2. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: Düşüncələr, baxışlar (monoqrafiya) Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı 2002, 466 s.
3. Məmmədli O., İsmayılov M., İsmayılov F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2008, «MBM», 560 s.
4. Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, «Elm», 2008. – 540 s.
5. May В. Антикризисные меры или структурные реформы: экономическая политика России в 2015 году // Вопросы Экономики № 2, 2016 с 5-33
6. Орлова Н., Егиев С. Структурные факторы замедление роста российской экономики // Вопросы Экономики № 12, 2015 с 69-84
7. Фальцман В. Диверсификация российской экономики // Вопросы Экономики № 5, 2015 с 48-62
8. <http://economiczones.gov.az/post/55-den-cox-olke>
9. https://inecon.org/docs/2017/Ivanter_SE_8_2017.pdf

Основные направления структурных изменений в экономике Азербайджана

Фирдовси Гашим оглы Шахбазов

доктор философии по экономике,
ведущий научный сотрудник Института Экономики
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики. Научный центр
по восстановлению постконфликтных территорий
firdovsi.shahbazov@gmail.com

Резюме: В статье обосновывается необходимость усовершенствования структуры национальной экономики с целью достижения конкурентоспособной экономики, способной обеспечить устойчивое развитие в стране. Исследуются некоторые теоретические подходы к структурной оптимизации экономики. Посредством анализа сложившейся отраслевой структуры экономики Азербайджана, представлены количественные и качественные изменения, указаны направления формирования оптимальной отраслевой структуры экономики.

Ключевые слова: *национальная экономика, устойчивое развитие, отраслевая структура, политика структурных изменений, структурная оптимизация*

Research on Artificial Intelligence Technologies

Natiq Huseynov

UNEC, PhD student, General Economics

Natig_huseynov@unec.edu.az

+994777171722

Orcid: 0000-0003-1635-5511

Summary: This article takes a closer look at artificial intelligence, focusing on its different types and how it can be used in businesses. The main idea here is the importance of bringing together different aspects of artificial intelligence.

The article explains how artificial intelligence technologies actually work. Research is about making complex AI ideas easier to understand, especially when it comes to how AI can be applied in business.

The study also reviews the research and trends of Eastern European countries in artificial intelligence to support its views. This was done using tools like Google Trends and Scimagoir. As a result of the analysis, it was determined that the most popular keywords that people search for in this area are related to machine learning and algorithms. This indicates a growing interest in deep learning and natural language processing (NLP) research.

Keywords: *Artificial Intelligence (AI); Deep Learning (DL); Machine Learning (ML)*

UOT: 3.33.338.

Süni İntellekt Texnologiyalarının Araşdırılması

Natiq Hüseynov

UNEC, Doktorant, Ümumi İqtisadiyyat

Natig_huseynov@unec.edu.az

+994777171722

Orcid: 0000-0003-1635-5511

Xülasə: Bu məqalə süni intellektə yaxından nəzər salır, onun müxtəlif növlərinə və bizneslərdə necə istifadə olunmasına diqqət yetirir. Burada əsas fikir süni intellektin müxtəlif aspektlərini bir araya gətirməyin vacibliyidir.

Məqalə süni intellekt texnologiyalarının əslində necə işlədiyini izah edir. Araşdırma süni intellektin mürəkkəb ideyalarının başa düşülməsini asanlaşdırmaqdan ibarətdir, xüsusən də söhbət süni intellektin biznesdə necə tətbiq oluna biləcəyindən gedir.

Araşdırmada öz fikirlərini dəstəkləmək üçün Şərqi Avropanın ölkələrinin süni intellektlə bağlı tədqiqat və tendensiyaları da nəzərdən keçirilir. Bu Google Trends və Scimagoir kimi alətlərdən istifadə edilməklə baş tutmuşdur. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, insanların bu sahədə axtardığı ən populyar açar sözlər maşın öyrənməsi və alqoritmlər ilə bağlıdır. Bu, dərin öyrənmə və təbii dil emalı (NLP) tədqiqatlarına artan marağın olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *Süni İntellekt (Sİ); Dərin Öyrənmə (DL); Maşın Öyrənməsi (ML).*

UOT: 3.33.338

GİRİŞ

Süni intellekt (Sİ) hazırda global iş dünyasında və iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və onun təsirləri artıq müxtəlif yollarla özünü göstərir. Bütün dünya ölkələri onun faydalarından istifadə etmək üçün rəqabət aparmaqdadır. Bu rəqabətli mənşərdə ölkələr və şirkətlər süni intellekt potensialından iqtisadi artıma təkan vermək, səmərəliliyi artırmaq və global çağırışlara transformativ həllər təqdim etmək üçün mübarizə aparır (Donepudi və digərləri, 2020).

Yaradıcılığı təşviq etməklə yanaşı, süni intellekt təşkilati səviyyədə bir neçə əsas performans göstəricilərində təkmilləşdirmələrin sürücüsü kimi müəyyən edilmişdir. Məsələn, müştəri segmentasiyasını təkmilləşdirən və gəlirli müştəri segmentləri ilə daha yaxşı bilik və qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıran süni intellekt tətbiqlərinin bazar payına və müştərinin saxlanması müsbət təsir etdiyi güman edilir (Syam və Sharma, 2018).

Ətraflı desək, süni intellektlə işləyən alətlər fərqli üstünlükləri və ehtiyacları olan xüsusi segmentləri müəyyən etmək üçün böyük miqdarda müştəri məlumatlarını təhlil edə bilər. Məhsullar, xidmətlər və marketing söylərini bu müəyyən edilmiş gəlirli segmentlərə uyğunlaşdırmaqla şirkətlər təkliflərində dəyər tapan daha çox müştəri cəlb etməklə bazar paylarını artırmaqla bilirlər. Üstəlik, süni intellektə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə müştərilərə fərdiləşdirilmiş təcrübələr təqdim etmək, daha güclü müştəri loyallığını gücləndirərək, müştəri saxlamaq dərəcələrini artırmaqla bilirlər.

Biznesdə Süni İntellektin Yaranması: Bir çox alim və araşdırmaçı süni intellektə iş dünyasında inqilabi texnologiyalar toplusu kimi baxır. Bu iddialara baxmayaraq, strukturlaşdırılmış Sİ qəbulunun təşkilatlarda əsas performans göstəricilərinə təsirlərini hərtərəfli araşdıran empirik tədqiqatların çatışmazlığı qalmaqdadır.

Əslində, kompüterləşdirilmiş Qərarlara Dəstək Sistemlərinin (QSS) istifadəsi Power (2007) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, 1960-cı illərin ortalarına təsadüf edir. Bu sistemlər məlumatların strukturlaşdırılması və icra edilə bilən şəkildə işlənməsi və təqdim edilməsi yolu ilə qərar verənlərə daha məlumatlı seçimlər etməkdə kömək etmək üçün hazırlanmışdır. İllər keçdikcə bu və oxşar məlumatların

təhlili yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmişdir. Texnoloji irəliləyişlərdən istifadə edərək təşkilatların məlumatlara əsaslanan fikirlər əldə etmələrinə və strateji qərarlar qəbul etmələrinə yarayan daha güclü və mürəkkəb alətlərə çevrildi.

Sİ-nin yaradıcı nəticələr əldə etmək və biznes performansını artırmaq potensialı geniş şəkildə qəbul edilsə də, bu iddiaları təsdiqləmək üçün hələ də daha konkret empirik sübutlara ehtiyac var. Süni intellekt inkişaf etməyə davam etdikcə və onun qəbulu daha strukturlaşdırıldıqca, həm tədqiqatçılar, həm də bizneslər onun əsas performans göstəricilərinə təsirini və təşkilatlar daxilində yaradıcılığı necə gücləndirə biləcəyini araşdırmaqda maraqlıdırlar.

Biznes kontekstində süni intellekt texnologiyaları innovasiyanı müəyyən departamentlər və ya funksiyalarla məhdudlaşdırmaq əvəzinə, bütün təşkilatda demokratikləşdirmək və yaymaq potensialını təklif edir. Qərar qəbul etmə prosesinə süni intellektlə dəstəklənən sistemləri daxil etməklə müəssisələr daha çox məlumat idarə edə bilirlər. Süni intellekt böyük həcmdə məlumatları təhlil edə və dəyərli fikirlər təqdim edə bilər ki, bu da işçilərə innovativ həllər və strategiyalara səbəb ola biləcək daha məlumatlı seçimlər etməyə imkan verir (Yams və digərləri, 2020).

Süni İntellekt Haqqında Əsas Anlayışlar: Əşyaların interneti (IoT), bulud hesablamaları, interaktiv internet və blokçeyn kimi müxtəlif informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı ilə sosial dünyamızın qarşılıqlı əlaqəsi qaçılmaz oldu. Bu şəbəkə fiziki və sosial məkanları mükəmməl şəkildə birləşdirərək onu qaçılmaz realığa çevirir. Nəticədə, fərdlər, insanlar və bizneslər, bizneslər və bizneslər, hətta ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr getdikcə daha sürətli və rahat oldu. Bu, sosial məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Bütövlükdə cəmiyyətimiz indi intellektual iqtisadiyyat dövrünə qədəm qoymuşdur (Byrne və digərləri, 2019; Zhang və Singh, 2017).

Süni intellekt müxtəlif ixtisaslaşdırılmış alt sahələri əhatə edən geniş sahədir və bu onu real dünya problemlərinin həlli üçün güclü alətə çevirir. Onun əsas alt sahələrindən bəziləri bunlardır (Dinesh, 2023):

- **Maşın Öyrənmə:** Bu, Sİ-nin əsas komponentidir, burada alqoritmlər açıq şəkildə proqramlaşdırılmadan məlumatlardan öyrənmək və onların performansını yaxşılaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Bu, nümunələri tanımaq və proqnozlar vermək üçün bir modeli öyrətməyə bənzəyir.
- **Neyron Şəbəkələr:** İnsan beyninin strukturundan ilhamlanaraq, neyron şəbəkələri mürəkkəb nümunələr və böyük verilənlər toplusunu əhatə edən tapşırıqlarda üstün olan maşın öyrənmə alqoritminin bir növüdür.
- **Dərin Öyrənmə:** Maşın öyrənməsinin alt dəsti, dərin öyrənmə mürəkkəb problemləri həll etmək üçün dərin neyron şəbəkələri öyrətməyə, təsvirin tanınması və təbii dilin anlaşılması kimi sahələrdə əla nəticələr əldə etməyə yönəlib.
- **Kompüter görmə:** Bu sahə kompüterlərə insanın vizual qavrayışını təqlid edərək şəkillər və videolardakı vizual məlumatları şərh etməyə imkan vermək məqsədi daşıyır. O, sifətin tanınması, avtonom nəqliyyat vasitələri və tibbi görüntü analizi kimi tətbiqlərdə istifadə olunur.
- **Natural Language Processing (NLP):** NLP kompüterlər və insan dili arasında qarşılıqlı əlaqə ilə məşğul olur, maşınlara insan dilini başa düşmək, şərh etmək və yaratmaq imkanı verir. O, səsli köməkçilərin və dil tərcümə sistemlərinin əsasını təşkil edir.

Bütün bu alt sahələrin işləməsinin təşkil edilməsi üçün etibarlı və kifayət edən miqdarda məlumat bazasının olması şərtidir. MIT Sloan Management Review tərəfindən nəşr olunan son araşdırmaya görə, menecerlər dataya süni intellektin tam potensialından istifadə etmək üçün həlledici amil kimi baxırlar (Ransbotham və digərləri, 2018). Başqa sözlə, məlumat (data) yüksək keyfiyyətli məlumatlara çıxış əldə etmək, Sİ texnologiyasından maksimum yararlanmaq üçün əsas vasitələrdən biri kimi qəbul edilir.

Süni intellekt səhiyyə və maliyyədən tutmuş nəqliyyat və əyləncəyə qədər bütün sənaye sahələrində çoxsaylı tətbiqlərə malikdir. Məsələn, o, tibbi görüntülərdən xəstəliklərə diaqnoz qoymağa,

maliyyə bazarı meyllərini proqnozlaşdırmağa, nəqliyyat marşrutlarını optimallaşdırmağa və hətta istifadəçilər üçün fərdiləşdirilmiş məzmun yaratmağa kömək edə bilər. Süni intellekt təkamül etməyə davam etdikcə, problemlərin həllinə yanaşma tərzimizi dəyişmək, həyatımızı asanlaşdırmaq, daha səmərəli və innovativ etmək potensialına malikdir. Bununla belə, bu irəliləyişlərin bəşəriyyətə müsbət fayda gətirməsini təmin etmək üçün etik mülahizələr, məlumatların məxfiliyi mövzularına diqqət etmək vacibdir.

Süni İntellekt Texnologiyaları: Süni intellektin əsas texnologiyalarına ekspert sistemləri, qeyri-səlis məntiq, süni neyron şəbəkələri (SNŞ) və təkamül hesablamaları daxildir. Bu əsas texnologiyalardan iki və ya daha çoxunu birləşdirdikdə hibrid texnologiyaları əldə edirik. Məsələn, qeyri-səlis məntiq süni neyron şəbəkələri ilə qarışdırıla bilər ki, qeyri-səlis neyron şəbəkəsi texnologiyası yaradılsın. Ekspert sistemləri müəyyən bir sahədə insan mütəxəssisinin bilik və təcrübəsinə malik kompüter proqramları kimidir. Onlar insan mütəxəssisinin adətən həll edə biləcəyi problemləri həll etmək üçün istifadə olunur. Ekspert sistemlərinin işləməsi üçün onlara ən azı üç əsas komponent lazımdır: bilik bazası (informasiyanın saxlandığı yer), nəticə çıxarma mühərriki (saxlanılan biliklər işləyir) və istifadəçi interfeysi (istifadəçilərin sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi). Ekspert sistemlərinin işləmə tərzini insanların verilmiş şərtlər əsasında nəticə çıxarma tərzinə bənzəyir. Bunu bir misalla izah edək:

Məlumat bazasına görə reallıq belədir

1. A=doğru
2. B=doğru
3. C=doğru
4. D=doğru
5. E=doğru

Məlumat bazasında olan qaydalar isə belədir

- Qayda 1 Əgər A=doğru isə X=doğru
- Qayda 2 Əgər B=doğru və C=doğru və D=doğru isə Y=doğru
- Qayda 3 Əgər E=doğru və X=doğru isə Z=doğru
- Qayda 4 F=doğru isə K=doğru
- Qayda 5 X=doğru və K=doğru isə M=doğru

Şərtlər	Nəticə
A = doğru	X = doğru
B = doğru, C = doğru, D = doğru	Y = doğru
E = doğru, X = doğru	Z = doğru
F = doğru, K = doğru	-
X = doğru, K = doğru, M = doğru	-

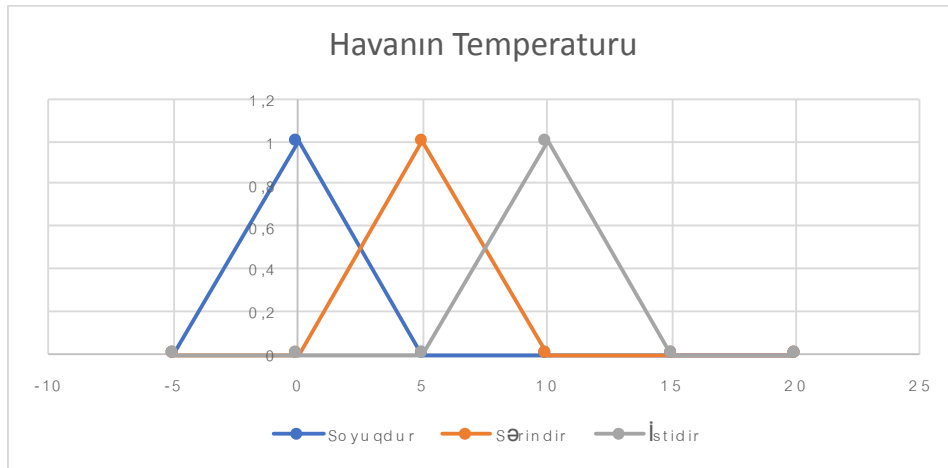
Bu qaydalar çəçivəsində "Əgər" olan hissələr ilə reallıq qarşılaşdırılaraq nəticə çıxarma mexanizma şəbəkəsi yarancaqdır (Negnevitsky, 2005).

Qeyri-səlis məntiq sadə doğru və ya yanlış nəticələrdən kənara çıxan bir növ məntiqdir. Bu məntiqdə təkliflər tamamilə doğru və ya tamamilə yalan olmaqdan kənara çıxan dəyərlərə malik ola bilər. Bu, 0 ilə 1 arasında bir dəyərle təmsil olunan ifadədə doğruluq dərəcəsinə icazə vermək kimidir. Qeyri-səlis məntiqdən istifadə edərək dəyərləri iki müxtəlif çoxluğa təsnif edərkən, bu dəyərlər yalnız bir çoxluğun bir hissəsi deyil. Bunun əvəzinə, üzvlük dərəcələrindən asılı olaraq hər iki dəstəyə qismən aid ola bilərlər. Perspektiv olaraq, deyək ki, biz insanları boylarına görə kateqoriyalara ayırıq. Əgər "uzun boylu" sayılmaq üçün kəsik 1,90 santimetr olaraq təyin edilərsə, boyu 1,89 santimetr olan biri də

müəyyən dərəcədə bir qədər hündür görünə bilər. Sanki onlar qismən "uzun boylu" qrupun üzvlüdür. Bu mənsubiyyət faizi çoxluq üzvlüyü funksiyası adlanan funksiya istifadə etməklə hesablanır. (Yıldız, 2009).

$$\mu(A): X \rightarrow [0,1]$$

Qeyri-səlis məntiq rəqəmlərdən istifadə edərək onları təsviri şərtlərə və ya əksinə, təsviri şərtləri ədədi qiymətlərə çevirərək hesablamalar aparmağa imkan verir. Qeyri-səlis məntiqin tətbiqi nümunəsi hava istiliyinin necə qiymətləndirilə biləcəyini göstərən aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir:

Figur 1. Qeyri səlis məntiq ilə sözlü ifadələrin rəqəmlərə çevrilməsi.

Qrafikdən aydın olduğu kimi havanın temperaturu 0 ilə 5 arasında dəyər aldığı zaman bu dəyərlər həm sərin hava çoxluğuna həm də soyuq hava çoxluğuna daxil ola bilməkdədir. Bu isə qrafikin axis oxu hissəsində qeyd olunan faiz dərəcəsi ilə ölçülməklə qiymətləndirilir.

Süni neyron şəbəkələri xarici mühitdən və ya digər neyroşəbəkələrdən daxilolmalar alaraq məlumat yaradır. İstehsal olunan məhsul ya eyni sistem daxilindəki digər neyron şəbəkələrinə yönəldilə bilər, ya da şəbəkədən kənara göndərilə bilər. Neyron şəbəkəsinə aparan hər bir əlaqə cazibə qüvvəsi kimi müəyyən bir çəki daşıyır. Neyron şəbəkə daxilində giriş məlumatlarını emal edən və çıxış istehsal edən funksiyalar mövcuddur. Bu funksiyalar iki növə bölünür: ümumi funksiya və keçid funksiyası. Ümumi funksiya giriş dəyərlərini ("xi") və bu dəyərləri neyronlara çatdıran əlaqələrin çəkirlərini nəzərə alaraq çəkili orta hesablayır. Keçid funksiyası daha sonra işə düşür. O, orta çəkili dəyərləri götürür və onları 0 ilə 1 arasındakı diapazona çevirir. Bu çevirmə zəruridir, çünki ümumi funksiya əldə edilən dəyərlər son dərəcə böyük rəqəmlər ola bilər və onları idarə oluna bilən diapazona (0-dan 1-ə qədər) kiçildməklə, onlarla işləmək daha asan olur.

$$\sum x_i w_i = a$$

$$f(a) = y$$

SNŞ-lərdə geniş istifadə edilən digər bir funksiya isə aşağıdakı kimidir. Arqumentlərin müəyyən edilmiş funksiyası verilmiş həddi aşarsa 1, əks halda isə 0 qiymətini alan funksiyadır.

$$f(a) = \begin{cases} 1, & x \geq 0 \\ 0, & x < 0 \end{cases}$$

Problemin həll edilməsi üçün fərqli funksiyalar fərqli performanslar göstərə bildiyi halda, hansı problemdə hansı funksiyanın istifadə edilməsi haqqında bir qayda mövcud deyildir. SNŞ süni neyron

şəbəkələrinin əmələ gətirdiyi qrubdan ibarətdir. Süni neyron şəbəkəsinin qurulması zamanı izləmə biləcəkdir addımlar adətən datanın toplanıb kodlanması ilə başlayır, SNŞ-nin dizayn edilməsinə qərar verilir və SNŞ-nin öyrədilməsi baş tutur. Son addımda öyrənmənin yekunlaşdırılıb kütlələrin nəzərdə tutulan dəyərlərə sabitlənməsi həyata keçirilir.

Şəbəkə daxilindəki süni neyronlar bir biriləri ilə bağlantılar vasitəsi ilə məlumat mübadiləsi içərisində olurlar. SNŞ-lərin öyrənməsini mümkün edən mexanizmə alqoritma adı verilməkdədir. SNŞ-lərin müəyyən datalardan istənilən nəticəni əldə etməsi üçün şəbəkə daxilində olan süni neyronların bağlantı kütlələrini müəyyən edən dəyərlər üzərində dəyişikliklər edilir. Nəzərdə tutulan nəticələrin emal edilməsini təmin edən kütlə dəyərləri müəyyən edilir. Öyrənmə alqoritmalarının vəzifəsi nəzərdə tutulan nəticənin əldə olunmasına qədər süni neyron şəbəkəsində kütlə dəyərləri üzərində düzəlişlər etməkdir (Rojas, 1996).

Cədvəl 1.

Biznes problemləri və onu həll edən alqoritmlər

Biznes Problemi	Problemin təsviri	Alqoritmlər
Müştəri Segmentasiyası	Məqsədli marketinq üçün müştəriləri fərqli qruplara bölünməsi	K-means, İerarxik Klasterləşmə
Tələbin proqnozlaşdırılması	Məhsul və ya xidmətlərə gələcək tələbi proqnozlaşdırmaq	Zaman Seriyası Modelləri (ARIMA, Eksponensial Smoothing), Maşın Öyrənməsi (Random Forest, LSTM)
Fırıldaqlılığın aşkarlanması	Saxta fəaliyyətləri və ya əməliyyatları müəyyən edin	Anomaliyaların aşkarlanması (Avtokodlayıcılar), Maşın Öyrənməsi (Random Forest, SVM)
Churn proqnozu	Hansı müştərilərin xidmətdən ayrılacağını təxmin edin	Maşın Öyrənməsi (Logistik Reqrəssiya, Random Forest, Qradient Artırma)
Hisslərin Təhlili	Müştəri rəyini müəyyən etmək üçün mətni təhlil edin	Natural Language Processing (NLP) texnikaları, Machine Learning (Naive Bayes, LSTM)
Kredit Skorlaması	Fiziki şəxslərin və ya müəssisələrin kredit qabiliyyətini qiymətləndirilməsinə yarayır	Maşın Öyrənməsi (Logistik Reqrəssiya, Random Forest, Qradient Artırma)

Nəzərə alınmalıdır ki, biznes problemləri üçün alqoritmlərin seçimi məlumatların mövcudluğu, problemin mürəkkəbliyi və biznes məqsədlərinin necəliyi kimi amillərə görə dəyişməkdədir. Cədvəl başlanğıc nöqtəsini təqdim edir. Konkret biznes konteksti üçün ən uyğun alqoritmi müəyyən etmək üçün əlavə təhlil tələb oluna bilər.

Təkamüllü hesablama kimi tanınan süni intellekt texnologiyası təkamül nəzəriyyəsi ilə ilham alır. Bu hesablama yanaşması optimal həllər tapmaq üçün təkamülün necə işlədiyinə bənzər çoxalma, mutasiya və təbii seçim prinsiplərindən istifadə edir. Təkamüllü hesablama metodları arasında ən populyarı genetik alqoritmədir. Genetik alqoritmə bioloji təkamülə əsaslanan ehtimal metodu kimi fəaliyyət göstərir (Negnevitsky, 2005). Genetik alqoritmədə problemlər və onların həlləri biyologiyada olduğu kimi xromosomlar ilə adlandırılır. Həmin xromosomların isə uyğunluq dərəcələri məqsəd funksiyası ilə ölçülməkdədir. Xromosomlar içərisində uyğun olmayanlar yəni təkamül prosesindəki zəif hallar nəzərə alınmamaqdadır. Geriyə qalan xromosomlar arasında isə çarpazlama və ya mutasiya metodları istifadə edilərək yeni nümunələr ortaya çıxarılmamdadır. Məqsəd funksiyasının optimal həllinə çatana qədər proses davam edir ki bu da istifadəçinin müəyyən etdiyi limit çərçivəsində də ola bilər. Genetik alqoritmənin addımları ilk öncə populyasiyanın seçilməsi ilə başlanmalıdır. İkinci mərhələdə populyasiyada müəyyən edilmiş sayda xromosomların (N) hər biri üçün məqsəd funksiyasına uyğunluq dərəcəsi müəyyən edilir. Üçüncü mərhələdə əlimizdəki N sayda xromosom üzərində çarpazlama və mutasiya əməliyyatları həyata keçirilir. Daha sonra dördüncü mərhələdə əməliyyatlarda sonra geriye

qalan xromosomlar və mutasiyaya uğrayaraq yenidən ortaya çıxan xromosomlar qalır, populyasiyanın müəyyən edilən N sabit sayıda saxlanması üçün isə köhnə xromosomlar silinir. Son mərhələdə isə yeni nəsilə yaranan populyasiyanın uyğunluq hesablamaları aparılaraq müəyyən olunmuş səviyyəyə kimi davam etdirilir. Bunun üçün hər dəfə 3-cü mərhələdən proses davam etdirilməlidir. Aşağıda genetik alqoritminin işləməsi misal üzərindən izah edilir:

Verilmiş Parametrlər:

- Populyasiya (N): 7
- Funksiya:
$$y = 15x - x^2$$
- Çarpazlama dərəcəsi: 0.6
- Mutasiya dərəcəsi: 0.1
- Seçmə metodu: Turnir seçimi (Turnir üçün 2 şəxsin seçilməsi)
- Sonlandırma meyarları: Minimum 2 nəsil

A. Birinci nəsil

Gəlin təsadüfi yaradılan fərdlərin ilkin populyasiyasını fərz edək, bunlar 0 ilə 15 arasında x dəyərləridir:

Fərd	x dəyəri	sağlamlıq (y)
1	7.2	57.24
2	11.5	130.75
3	3.8	48.22
4	2.1	28.95
5	9.6	86.64
6	5.3	48.65
7	13.8	139.02

B. İkinci nəsil

Burada növbəti nəsil yaratmaq üçün seçim, krossover, mutasiya və dəyişdirmə addımlarını tətbiq edəcəyik:

1. Mərhələ 1 – Seçim: Hər bir turnir üçün təsadüfi olaraq 2 nəfər seçin.

Turnir 1: 3 və 4-cü şəxslər (4-ü seçin)

Turnir 2: 1 və 5-ci şəxslər (1-i seçin)

2. Mərhələ 2 – Çarpazlama: 0,6 ehtimalı ilə çarpazlama tətbiq edilir.

1-ci xromosom (1-ci Turnirdən): $x = (3,8 + 2,1) / 2 = 2,95$

2-ci xromosom (2-ci Turnirdən): $x = (7,2 + 9,6) / 2 = 8,4$

3. Mərhələ 3 – Mutasiya: 0,1 ehtimalı olan mutasiya tətbiq edilməsi. Burada "Kiçik təsadüfi dəyər" adətən kiçik, təsadüfi yaradılan ədədi dəyərə aiddir. Genetik alqoritm kontekstində mutasiya zamanı kiçik bir təsadüfi dəyərin təqdim edilməsi populyasiyada müxtəlifliyin tətbiqinə kömək edə bilər və alqoritmin yerli optimada ilişib qalmasının qarşısını ala bilər. Bu dəyər çox vaxt müəyyən bir diapazonda təsadüfi ədədlər generatorundan götürülür.

- 1-ci nəticələrin mutasiya edilməsi:

$$X = 2.95 + 0.07 \text{ (kiçik təsadüfi dəyər)}$$

- 2-ci nəticələrin mutasiya edilməsi:

$$X = 8.4 + 0.07 \text{ (kiçik təsadüfi dəyər)}$$

İndi isə mutasiyaya uğramış x dəyərləri üçün uyğunluq dəyərlərini hesablayaq, şərtimizdə göstərilən funksiyaadan istifadə edərək aşağıdakı nəticələri əldə edirik:

$$y = 15 \times 3.02 - 3.02^2$$

$$y = 15 \times 8.47 - 8.47^2$$

Fərd	X Dəyəri	Sağlamlıq (y)
1	3.02	36.1796
2	8.47	55.3091

4. Mərhələ 4 – Qiymətləndirmə: Nəticələrin uyğunluq dəyərlərinin hesablanması.

5. Mərhələ 5 – Əvəz etmə: Köhnə populyasiyanın yeni nəsil populyasiyası ilə əvəz edilməsi.

Genetik alqoritmının işləmə prosesinin yuxarıdakı simulyasiyasında göründüyü kimi, sonlandırma meyarı 2 nəsilə müəyyən edilmişdir. Prosesin davam etməsi halında 3-cü mərhələyə kimi olan əməliyyatlar təkrarlanaraq nəticələr əldə edilməlidir.

Maşın Öyrənməsi və Dərin Öyrənmə. Maşın öyrənməsi vasitəsilə süni intellekt bazardakı problemləri, səmərəsiz olan və lazımsız xərclərə səbəb olan əməliyyatları müəyyən edə bilər. Rəhbərlik daha sonra bu məlumatdan öz bazar strategiyalarında və istehsal proseslərində təkmilləşdirmələr etmək üçün istifadə edə bilər ki, bu da səmərəliliyi artıracaq və bu səmərəsizliklərin səbəb olduğu lazımsız xərcləri azaldacaq (Coombs və digərləri, 2017).

Maşın öyrənmə alqoritmlərinin işini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: İlk növbədə verilənlər bazasında etiketlenmiş nümunələr arasındakı əlaqələr araşdırılır. Sonra riyazi funksiyalardan istifadə etməklə modelləşdirmə aparılır. Bu prosesdə təcrübə əsasında nəticə çıxara bilən sistemlər yaradılır. Hər bir alqoritm müxtəlif riyazi və statistik üsullardan istifadə edərək həll yolu tapır (Çeber, 2022).

Maşın öyrənmə alqoritmləri ilə müasir SI agentləri üçün istifadə olunan üç əsas öyrənmə metodu var (Sathya və Abraham, 2013; Haldorai, Ramu və Khan, 2020):

- Nəzarət altında öyrənmə: Bu üsul ən az avtonomdur. O, məlumatların təhlilindən çıxarılan fərziyyələri təsdiqləmək üçün ekspert biliklərinə və ya təqdim edilmiş nümunələrə əsaslanır. Başqa sözlə, sistem etiketli nümunələrdən öyrənir, burada ona giriş məlumatları və öyrənmək üçün müvafiq düzgün çıxış verilir. O, bu məlumatdan yeni, görünməmiş məlumatlar üzrə proqnozlar və ya təsnifatlar etmək üçün istifadə edir.
- Nəzarətsiz öyrənmə: Nəzarət olunan öyrənmədən fərqli olaraq, bu metodun açıq giriş-çıxış cütləri yoxdur. Bunun əvəzinə, sistem xüsusi təlimatlar olmadan məlumat daxilində nümunələri və strukturları müəyyən etməyə çalışır. O, nə axtarmaq lazım olduğunu açıq şəkildə bildirmədən verilənlər daxilində əsas əlaqələri və qruplaşmaları aşkar edir.
- Gücləndirici öyrənmə: Bu üsul ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Sistem tədbirlər görür və hərəkətlərinə əsasən rəy və ya mükafatlar alır. Mükafatları artırmaq və mənfi nəticələri minimuma endirməklə davranışını optimallaşdırmağı öyrənir. Bu, sınaq və səhv vasitəsilə öyrənmə prosesinə bənzəyir, burada sistem müəyyən bir vəziyyətdə görülməli olan yaxşı tədbirləri müəyyənləşdirir.

Ümumilikdə, maşın öyrənməsi süni intellekt sistemlərinə məlumatları təhlil edərək avtomatik öyrənməyə və təkmilləşdirməyə imkan verir və müxtəlif növ öyrənmə və qərar qəbul etmə imkanlarına

nail olmaq üçün müxtəlif üsullar təklif edir. Dərin Öyrənmə (DL) isə çoxlu abstraksiya təbəqələrindən istifadə edərək mürəkkəb məlumat nümunələrini öyrənmək üsullarını əhatə edən Maşın Öyrənmənin alt dəstidir. Qeyri-xətti komponentlər əsas məlumatları daha mürəkkəb təsvirlərə çevirmək üçün birlikdə işləyir (Schumacher və digərləri, 2016). Dərin neyron şəbəkələri (DNŞ) nümunələrin necə tanınması və maşınları öyrətmə metodlarını tamamilə dəyişdirmişdir.

Dərin öyrənmə kontekstində qeyri-xətti komponentlər süni neyron şəbəkələrində fərdi qovşaqların (neyronlar kimi də tanınır) çıxışlarına tətbiq olunan aktivləşdirmə funksiyalarına istinad edir. Bu aktivləşdirmə funksiyaları şəbəkəyə qeyri-xəttilik təqdim edərək, ona verilənlər daxilində mürəkkəb əlaqələri tutmağa və öyrənməyə imkan verir. Neyron şəbəkələri bir-biri ilə əlaqəli qovşaqların təbəqələrindən ibarətdir, hər bir qovşaq öz girişlərinin çəkili cəmini yerinə yetirir və sonra nəticəyə aktivləşdirmə funksiyasını tətbiq edir. Aktivləşdirmə funksiyasının seçimi çox vacibdir, çünki o, verilənlərdə qeyri-xətti münasibətləri modelləşdirmə qabiliyyətini təqdim edir. Bu aktivləşdirmə funksiyaları olmasaydı, bütün neyron şəbəkəsi xətti transformasiyaya çevrilər və məlumatlarda mürəkkəb nümunələri öyrənmək və təmsil etmək qabiliyyəti məhdu olardı.

- Rectified Linear Unit (ReLU): Bu, ən çox istifadə edilən aktivləşdirmə funksiyalarından biridir. Müsbət dəyərləri dəyişməz qoyaraq mənfi giriş dəyərlərini sıfırla əvəz edir.
- Sigmoid: Sigmoid funksiyası daxil edilmiş dəyərləri 0 və 1 arasında diapazona uyğunlaşdırır, bu, ikili təsnifat problemləri və ehtimal şərhinə ehtiyacınız olan vəziyyətlər üçün faydalıdır.
- Hiperbolik Tangens (tanh): Sigmoidə bənzəyir, lakin o, daxil edilmiş dəyərləri sıfır ətrafında mərkəzləşdirilmiş -1 ilə 1 arasında diapazona uyğunlaşdırır.
- Softmax: Bu aktivləşdirmə funksiyası çox sinifli təsnifat problemləri üçün neyron şəbəkənin çıxış qatında istifadə olunur. O, xam xalların vektorunu çoxlu siniflər üzrə ehtimal paylanmasına çevirir.

Süni neyron şəbəkələri (SNŞ) dərin öyrənmənin (DL) vacib hissələridir və beyin funksiyalarının aşkarlanması da daxil olmaqla müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün maşın öyrənmə (ML) üsulları ilə sıx inteqrasiya olunur (Abiodun və digərləri, 2018). SNŞ-lərdəki mürəkkəb alqoritmlər beyin nümunələri tanımaq qabiliyyətini təqlid edir, məsələn, maşınların insan qavrayışına bənzəyən şəkildə daxil edilən məlumatı başa düşmək, etikətləmək və qruplaşdırmaq funksiyalarını yerinə yetirir (Yang və Wang, 2020). Nitqin tanınmasını və emal edilməsini mümkün edən süni intellekt texnologiyası da məhz elə dərin öyrənmə ilə baş tutmaqdadır.

Schmitt öz araşdırmasında dərin öyrənmənin (DL) niyə biznes analitikası funksiyalarında geniş tətbiq edilmədiyinə aydınlıq gətirir. Mövcud tədqiqatın təhlili beş əsas problemə işarə edir: hesablama mürəkkəbliyi, uyğun böyük verilənlər arxitekturasının olmaması, DL-nin qeyri-şəffaflığı və ya “qara qutu” xarakteri, bacarıq çatışmazlığı və liderlik öhdəliyinin olmaması (Schmitt, 2023). Buna baxmayaraq, Maşın Öyrənməsinin (ML), o cümlədən dərin öyrənmənin strukturlaşdırılmamış məlumatlardan anlayışlar çıxarmaq qabiliyyətimizi artırmaqla məlumatların idarə edilməsinə töhfə verərək biznes analitikasında əhəmiyyətli bir vasitəyə çevriləcəyi gözlənilir.

Təbii Dil Emalı (NLP). İnsan duyğularının ölçülməsi ilə bağlı NLP fərdlər tərəfindən ötürülən duyğuları aşkar etmək və ölçmək üçün mətn və ya nitqi təhlil edə bilər. O, dilin xoşbəxtlik, kədər, qəzəb və ya digər emosional vəziyyətləri ifadə edib-etmədiyini tanıya bilər. Bu qabiliyyət əhval-ruhiyyə təhlili, müştəri rəylərinin təhlili və sosial media monitorinqində faydalı olmaqdadır. Əlavə olaraq NLP alqoritmləri böyük həcmli mətndən əsas məlumatları və ya vacib detalları çıxara bilər. Bu yolla, insanlar hamısını oxumaq məcburiyyətində qalmadan geniş həcmli mətndən müvafiq məlumatı tez bir zamanda əldə edə bilərlər. NLP insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsini yaxşılaşdırmaq üçün chatbotlarda və virtual köməkçilərdə istifadə edilməkdədir. Süni intellekt ilə təchiz edilmiş chatbotlar verilənlər bazası sorğusunun səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqdadır. Təbii dil emalı texnologiyasından istifadə edərək, bu chatbotlar ağıllı köməkçilər kimi çıxış edərək alıcıya konkret vəziyyətlərdə necə hərəkət etmək barədə ağıllı təkliflər verir (Jaggaer, 2019). Təbii dil emalı eyni zamanda müxtəlif dillər arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaq adına maşın tərcüməsində mühüm rol oynayır və müxtəlif dillər arasında

avtomatlaşdırılmış tərcüməni təmin edir. Bu, dil maneələrini aradan qaldırmağa kömək edir və müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət və anlaşmanı gücləndirir.

Təbii dil emalı (NLP) iki əsas sahəyə bölünə bilər: fundamental tədqiqat və tətbiqi tədqiqat. Fundamental kateqoriyada biz qabaqcıl dil sistemləri üçün təməl problemləri həll edirik. Buraya dil strukturunu (morfologiya, sintaksis və semantika) başa düşmək və dil nümunələrini modelləşdirmək kimi tapşırıqlar daxildir.

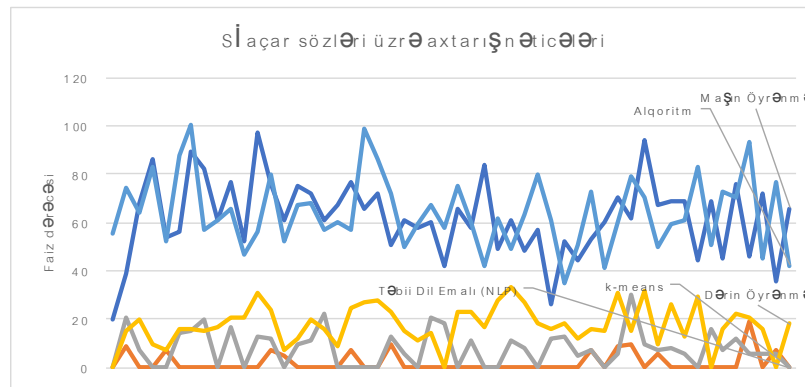
Sİ ilə Elmi Araşdırmaların Keyfiyyət və Kəmiyyət Dərəcəsinin Qiymətləndirilməsi. Son illərdə Sİ vasitəsi ilə bir çox nəticələri qarşılaşdırmaq və analizlər əldə etmək imkanları ortaya çıxmışdır. Belə ki, Sİ bizə böyük datalara çıxış imkanı təmin etməklə yanaşı, bir çox alətlər vasitəsi ilə onları qarşılaşdırmağa, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə ayırmağa imkan verməkdədir. Bu alətlərdən biri vasitəsi ilə biznesin idarəedilməsi sahəsində innovasiya ilə bağlı araşdırmaların içərisində Azərbaycanın da olduğu Şərqi Avropa ölkələri üzrə reyting cədvəlini 2022-ci il üçün müəyyən etmişik. Beləliklə, "Scimagoir" adlı tətbiq vasitəsi ilə bir neçə meyarları əsas götürərək araşdırmaların reytingi ölkələr üzrə əldə edilmişdir:

Cədvəl 2.

Biznesdə innovasiya araşdırmalarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri

	<i>Ölkələr</i>	<i>Araşdırma miqdarı</i>	<i>İstinad Mümkünlüyü</i>	<i>İstinadlar</i>	<i>Özünə istinad</i>	<i>Araşdırmaya düşən istinad</i>	<i>H- indeksi</i>
1	Rusiya	2418	2165	1956	984	0,81	82
2	Polşa	1241	1141	1210	331	0,98	74
3	Çexiya	723	698	584	100	0,81	78
4	Ukrayna	599	523	408	161	0,68	45
5	Macarıstan	559	513	387	99	0,69	71
6	Rumıniya	541	514	578	129	1,07	58
7	Slovakiya	422	337	265	58	0,63	55
8	Xorvatiya	236	212	182	35	0,77	39
9	Litvanya	217	212	230	38	1,06	68
10	Serbiya	186	181	154	40	0,83	38
11	Bulqarıstan	131	101	53	22	0,4	36
12	Azərbaycan	122	120	65	33	0,53	21

Bu analizi nəticələndirə bilmək üçün Şərqi Avropa regionu üzrə innovasiya yönümlü araşdırmalarda Sİ-yə aid olan açar sözlərin axtarışa verilməsi sıxlığını da ölçmək lazım gəlməkdədir. Bu sayədə 2022-ci il üzrə biznes innovasiyası araşdırmalarında müəyyən edilmiş açar sözlərdən istifadə etməklə onlar arasında hansı mövzulara üstünlük verilməsini müəyyən edə bilərik. Beləliklə Google Trends analizinin əhatə dairəsi biznes olaraq təyin edilmiş, tarix aralığı "Scimagoir" analizindəki kimi 2022-ci il olaraq nəzərə alınmış, açar sözlər isə maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, alqoritm, NLP, k-means olaraq nəzərə alınmışdır.

Figur 2. Sİ açar sözlər üzrə axtarış nəticələri.

Analiz nəticələri Şərqi Avropada regionunda biznes innovasiyası sahəsində Sİ-nin növləri olan maşın öyrənməsi və dərin öyrənmənin müvafiq olaraq ən çox axtarılan 1-ci və 3-cü sözlər olmasını müəyyən edir. Sİ texnologiyasının işləməsini təşkil edən alqortimlər burada “alqoritm” və “k-means” açar sözləri ilə təmsil olunmaqdadır. Alqoritmələr ilə bağlı axtarışlar müvafiq olaraq ən çox axtarılan 2-ci və 5-ci açar sözlərdir. Digər bir Sİ növü olan NLP ilə bağlı axtarışlar isə sayına görə 5-ci sıradadır. Beləliklə axtarışla nəticələrinə uyğun olaraq onu demək mümkündür ki, biznes kontekstində aparılan innovasiya yönümlü araşdırmaların əksəriyyətində Sİ ilə bağlı olan açar sözlərdən maşın öyrənməsi və alqoritm axtarılmışdır. Digər Sİ növləri və texnologiyaları ilə bağlı açar sözlərin az axtarılması bu sahədə əlavə araşdırmalara ehtiyac olduğunu göstərməkdədir.

Məhdudiyyətlər. Məqalə öz yanaşmasında müəyyən məhdudiyyətlər nümayiş etdirir. O, süni intellekt texnologiyalarının biznes sektoruna integrasiyasına dar bir şəkildə diqqət yetirir, süni intellektin gətirdiyi daha geniş ictimai təsirləri buraxır. Bundan əlavə, onun Şərqi Avropa regionuna yönəlmiş təhlili qlobal ümumiləşdirmədən məhrum ola bilər. İstifadə olunan metodologiyalar, yəni Google Trends və Scimagoir təhlilləri hərtərəfli izahatdan məhrumdur və tapıntıların etibarlılığına potensial təsir göstərir. Qeyd edək ki, məqalədə onun məhdudiyyətlərinin özünü etiraf etməsi diqqətdən kənarda qalır ki, bu da onun etibarlılığını gücləndirə bilərdi. Qısa yazı üslubu aydınlıq və hərtərəfli izahatları qurban verir. Süni intellekt integrasiyasının etik ölçüləri diqqətdən kənarda qalır, qərəzlilik, məxfilik və işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi kimi mülahizələr nəzərə alınmır.

Nəticə və Müzakirələr

Araşdırmada Sİ-nin növləri haqqında məlumatlar toplanıb əlaqələndirilmiş, Sİ-nin texnologiyaları haqqında dərin məlumatlar əks olunmuş, həmin texnologiyaların işləmə prinsipləri izah edilmişdir. Sİ-nin biznes dünyasına integrasiyasının səmərəliliyini təşkil etmək üçün texnologiyanın bütün proseslərini anlamağın vacibliyinə diqqət yetirən təhlil, Sİ işinin anlaşılmasını təmin edəcək məzmun yaratmışdır. Təhlildə Google trends və Scimagoir analizləri istifadə edilərək Şərqi Avropa regionunda biznes sahəsində innovasiya ilə bağlı araşdırmaların həcmi və keyfiyyəti ölkələr üzrə təhlil edilərkən, eyni zamanda Sİ ilə bağlı olan açar sözlərin axtarış nəticələri analiz edilmişdir. Ortaya çıxan nəticələr həm ölkələr üzrə biznes innovasiyası tədqiqatlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edir, həm də Sİ texnologiyaları və növlərindən ən çox axtarışa verilənləri təyin edir. Beləliklə Sİ üzrə ən çox axtarılan maşın öyrənməsi və alqoritm açar sözləri olması bizə dərin öyrənmə və NLP növlərinə aid olan araşdırmalara ehtiyac olduğunu göstərməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abiodun O. I., Jantan A., Omolara A. E., Dada K. V., Mohamed N. A., Arshad H., **State-of-the-art in artificial neural network applications: A survey**, *Heliyon*, Volume 4, Issue 11, 2018, e00938, ISSN 2405-8440, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2018.e00938>.
2. Dinesh A., Kamal B., Akash M., Surthik K.R., Implementation of artificial intelligence to the prediction of the mechanical properties of concrete: A review, *Materials Today: Proceedings*, 2023, ISSN 2214-7853, <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2023.05.101>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S221478532302727X>)
3. Byrne M. F., Chapados N., Soudan F., "Real-time differentiation of adenomatous and hyperplastic diminutive colorectal polyps during analysis of unaltered videos of standard colonoscopy using a deep learning model," *Gut*, vol. 68, no. 1, pp. 94–100, 2019.
4. Coombs, Crispin və Hislop, Donald və Barnard, Sarah və Taneva, Stanimira. (2017). Impact of artificial intelligence, robotics and automation technologies on work - rapid evidence review. DOI: [10.13140/RG.2.2.32405.42727](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.32405.42727)
5. Çeber, B. (2022). Yapay Zeka uygulamalarının Halkla İlişkiler Aracı Olarak Kullanımı (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)). <https://www.proquest.com/openview/6fda833cfda029662854bd2e2abb1516/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>
6. Donepudi, Praveen və Ahmed, Alim Al Ayub və Saha, Sumi. (2020). Emerging Market Economy (EME) and Artificial Intelligence (AI): Consequences for the Future of Jobs. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/ Egyptology*. 17. 5562-5574. [10.5281/zenodo.5562662](https://doi.org/10.5281/zenodo.5562662). DOI: [10.5281/zenodo.5562662](https://doi.org/10.5281/zenodo.5562662)
7. Haldorai, A.; Ramu, A.; Khan, S.A.R. *Business Intelligence for Enterprise Internet of Things*; Springer International Publishing: Cham, Switzerland, 2020.
8. Jaggaer, 2019. Digital Transformation in Procurement: How Close Are We? - A Study Based on the Complete Results of the Global JAGGAER Digital Procurement Survey, Deloitte https://www.jaggaer.com/app/uploads/dlm_uploads/2019/07/190905_Jaggaer_DigitalProcurement_Digital.pdf
9. Negnevitsky, M. (2005). *Artificial Intelligence : A guide to intelligent systems* (2 b.). Essex : Addison – Wesley, ss.36, ss.222.
10. Power, D.J. (2007). *A Brief History of Decision Support Systems*. version 4.0.ss.2, <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=36c7a12b436a9e698662b6d294d9a4830d13a7e9>
11. Ransbotham, S., Gerbert, P., Reeves, M., Kiron, D., və Spira, M. (2018). Artificial intelligence in business gets real. MIT sloan management review. <https://sloanreview.mit.edu/projects/artificial-intelligence-in-business-gets-real/>
12. Rojas, R. (1996), *Neural Networks*. Berlin: Springer, ss.77.
13. Sathya, R.; Abraham, A. Comparison of Supervised and Unsupervised Learning Algorithms for Pattern Classification. *IJARAI 2013*. DOI: [10.14569/IJARAI.2013.020206](https://doi.org/10.14569/IJARAI.2013.020206)
14. Schumacher A., Erol S., Sihni W., A maturity model for assessing Industry 4.0 readiness and maturity of manufacturing enterprises, *Procedia Cirp* 52 (1) (2016) 161–166. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2016.07.040>
15. Schmitt M., Deep learning in business analytics: A clash of expectations and reality, *International Journal of Information Management Data Insights*, Volume 3, Issue 1, 2023, 100146, ISSN 2667-0968, ss.8, <https://doi.org/10.1016/j.jjime.2022.100146>.
16. Syam N., Sharma A., Waiting for a sales renaissance in the fourth industrial revolution: machine learning and artificial intelligence in sales research and practice, *Ind. Mark. Manag.* 69 (2018) 135–146. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.12.019>
17. Yams, Nina və Richardson, Valerie və Shubina, Galina və Albrecht, Sandor və Gillblad, Daniel. (2020). *Integrated AI and Innovation Management: The Beginning of a Beautiful Friendship*.

Technology Innovation Management Review. 10. 5-18. 10.22215/timreview/1399.
DOI: [10.22215/timreview/1399](https://doi.org/10.22215/timreview/1399)

18. Yang G.R., Wang X.-J., Artificial neural networks for neuroscientists: a primer, Neuron 107 (6) (2020) 1048–1070. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2020.09.005>
19. Yıldız B., Finansal Analizde Yapay Zeka, 2009. ISBN:978-978-605-5681-21-0.
20. Zhang J., və Singh S., “Low-drift and real-time lidarodometry and mapping,” Autonomous Robots, vol. 41, no. 2, ss. 401–416, 2017.

Исследования в области технологий искусственного интеллекта

Натиг Гусейнов
UNEC, докторант, общая экономика
Natig_huseynov@unec.edu.az
+994777171722
Orcid: 0000-0003-1635-5511

Резюме: В этой статье более подробно рассматривается искусственный интеллект, уделяя особое внимание его различным типам и тому, как его можно использовать в бизнесе. Основная идея здесь — важность объединения различных аспектов искусственного интеллекта.

В статье объясняется, как на самом деле работают технологии искусственного интеллекта. Исследования направлены на то, чтобы облегчить понимание сложных идей ИИ, особенно когда речь идет о том, как ИИ можно применять в бизнесе.

В исследовании также рассматриваются исследования и тенденции восточноевропейских стран в области искусственного интеллекта, чтобы поддержать свою точку зрения. Это было сделано с помощью таких инструментов, как Google Trends и Scimagoir. В результате анализа было определено, что самые популярные ключевые слова, которые люди ищут в этой области, связаны с машинным обучением и алгоритмами. Это указывает на растущий интерес к исследованиям глубокого обучения и обработки естественного языка (НЛП).

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ); Глубокое обучение (DL); Машинное обучение (МО).

Integration issues of science and education in the modern era

Jala Mirzabekova

Senior research fellow,
Institute of Economics of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: *jale.2003@mail.ru*

Summary: The article investigated the necessity for integration of scientific research and education spheres, modern models of integration of science and education. Current approaches to the integration of the sphere of science and education in foreign countries have been given special attention. In the article have been evaluated the forms of integration of science and education in different countries, the impact of integration on the socio-economic development of countries. During the studies, special attention was paid to the forms and models of US research universities. At the same time, the characteristics of the integration of science and education in the modern Republic of Azerbaijan were evaluated

Keywords: *science, education, integration, model, economy*

UOT:338.24; JEL:YA2.L25

Müasir dövrdə elm və təhsilin integrasiyası məsələləri

Jalə Mirzəbəyova

Böyük elmi işçi,
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan
E-mail: *jale.2003@mail.ru*

Xülasə: Elmi tədqiqat və təhsil sferalarının integrasiyası zərurətləri, elm və təhsilin integrasiyasının müasir modelləri araşdırılır. Elm və təhsil sferasının integrasiyasına xarici ölkələrdə mövcud yanaşmalar xüsusi olaraq diqqət yetirilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə elm və təhsilin integrasiya formaları, integrasiyanın ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri məsələləri dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatlar zamanı ABŞ tədqiqat universitetlərinin forma və modellərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda müasir Azərbaycan Respublikasında elm və təhsilin integrasiyası xüsusiyyətləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələr edilmişdir.

Açar sözlər: *elm, təhsil, integrasiya, model, iqtisadiyyat*

UOT:338.24; JEL:YA2.L25

GİRİŞ

Müasir dövrün reallıqları ölkələr qarşısında həlli vacib vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin böyük hissəsi istənilən ölkənin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan elm və təhsilin payına düşür. Göründüyü kimi, davamlı inkişaf, elm və təhsil sistemini ayrı-ayrılıqda deyil vahid bir sistem kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Məhz bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkənin inkişafına bir neçə amil ciddi təsir göstərir. Həmin amillərdən biri kimi, elm və təhsil sistemlərinin inkişaf etməsi xüsusi olaraq göstərilməlidir. Elm və təhsilin integrasiyası müasir və daha səmərəli təhsil sisteminin inkişafına, eyni zamanda elmi tədqiqatların daha da fəallaşmasına səbəb ola bilər.

Təhsil və elm, o cümlədən ali təhsil, elmi tədqiqat sferası insanın və cəmiyyətin davamlı mədəni, sosial – iqtisadi və ekoloji inkişafının mühüm komponentləri kimi çıxış edir. Elm və təhsilin üzvi surətdə vəhdəti biliklər iqtisadiyyatının inkişafına yol açmaqla yanaşı insan kapitalının formalaşmasını və rəqabət dünyasında ölkənin mövqelərinin möhkəmlənməsini şərtləndirir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili. Elm və təhsil sistemlərinin integrasiyası məsələsi ilə əlaqədar araşdırmalar XXI əsrin əvvəllərində daha da aktuallaşmağa başladı. Azərbaycan elmi fikrində elm və təhsilin müasir vəziyyəti və inkişafı məsələləri ilə bağlı araşdırmalar müəllifi kimi M. Nəzərov “Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin sosiomədəni aspektləri” əsəri göstərilə bilər. O.Mustafayev, H.Əlizadə, F.Rüstəmov və b. elm və təhsilin integrasiyası məsələləri ilə əlaqədar araşdırma və dəyərli elmi müşahidələrin müəllifləri kimi diqqəti cəlb edir. Rus alimlərindən Bezlepkın N.İ., Eqorova E.A., Nebroskiy, V.S.Ledneva, P.F.Kubruşko, S.A.Arxañelski, V. Bezrukova və b. məşğul olmuşlar. Qərb elmi fikrində K.Kerr “multiuniversitet”, M.Epşteyn “transmədəni təhsil” ideyalarının ardıcılıqları kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan elmi fikrində elm və təhsilin integrasiyası məsələsi ilə əlaqədar xüsusi dəyərləndirmələrə ehtiyac vardır.

Metodologiya. Məqalədə empirik tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Bu üsullardan müşahidə, müqayisə, analitik təhlil üsullarına geniş yer verilmişdir.

Elmi tədqiqat və təhsil sferalarının integrasiyası zərurətləri. XXI əsrin yaxın on illiklərində global iqtisadi inkişafı altıncı texnoloji uklad müəyyənləşdirəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, altıncı texnoloji ukladın əsasını nana, bio, informasiya texnologiyaları (nanoelektronika, molekulyar, nanafotonika, nanamateriallar, nanatexnologiyalar, virtual texnologiyalar reallığı, robot texnikası, yeni təbabət, gen mühəndisliyi, təbii resurslardan yeni istifadə üsulları və s.) təşkil edir. Sonrakı inkişaf çərçivəsində

istehsalın çevik avtomatlaşdırılması, kosmik texnologiyalar, süni intellekt sistemləri, qlobal informasiya şəbəkələri, integrasiya edilmiş yüksək sürətli nəqliyyat sistemlərinin inkişaf etdirilməsi gündəmdə olan məsələlərə çevrilməkdədir. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat üçün mütəxəssislərin innovasiyalı hazırlığı təşkil edilməlidir. Mahiyyət etibarı ilə burada söhbət təhsilin paradiqmasının dəyişilməsindən gedir. Paradiqların təmayüllərindəki dəyişiklik insanın azad inkişaf etməsini, yaradıcı təşəbbüslərin artmasını, təhsil alanların müstəqilliyinin artırılmasını, rəqabətqabiliyyətli və çevik qərarlar qəbul edən mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir. Hesab edirik ki, bütün bunlar mütəxəssis hazırlığında ciddi sıçrayışlar olmadan qeyri mümkündür. Göründüyü kimi, yeni texnoloji inkişaf elm, təhsil, texnologiyaların ümumi inkişafı, müvafiq inkişaf strategiyasının seçilməsi ilə mümkündür. Müasir istehsal texnologiyaları sürətlə inkişaf edir, onun elm tutumluluğu fasiləsiz olaraq artmaqdadır. Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, yeni mühəndislər korpusunun hazırlanması gündəmdə olan məsələyə çevrilmişdir. Sabahın mühəndisləri necə hazırlanmalıdır ki, mütəxəssislər aktual məsələlər spektrinin həlli ilə məşğul ola bilsinlər (Fadeyev A.S, 2016. №4: 55).

Təcrübələr göstərir ki, elm və təhsil müəsisələrinin integrasiyası hazırlanan mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, kadr hazırlığının əmək bazarının tələbatlarına yönəlməsinə, məzunların işlə təmin olunması səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Aşkar görünür ki, elmi bazanın, əmək bazarının əmək resurslarına tələbatını nəzərə almadan mütəxəssis hazırlığının təşkili səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyildir. Burada diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri elm və təhsilin integrasiyasını həyata keçirməli olan müvafiq strukturların yaradılmasıdır (Bezlepkin 2005. №12: 6).

Elm və təhsilin integrasiyası bir tərəfdən elmi araşdırmaların məhsuldarlığı və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, 2) təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, 3) tələbə gənclərin araşdırmalar sferasına gəlməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən elm və təhsilin integrasiyasının nəticələrinin dəqiq hesablanmasına xüsusi ehtiyac vardır. Hər iki fəaliyyət növünün keyfiyyətini azaltmadan elm və təhsilin bir-biri ilə uzlaşdırılması olduqca vacib məsələdir.

Çox haqlı olaraq hesab edirlər ki, elm və təhsilin, istehsalın integrasiyası yeni ideyaların yaranmasına xidmət etməklə yanaşı, iqtisadiyyat və idarəetmə vasitəsi ilə öz təsirlərini göstərir. Məlumdur ki, biliklərə əsaslanan elm tutumlu istehsalın formalaşmasında elm və təhsil mühüm yerlərdən birini tutur. Elm və təhsilin integrasiyası iqtisadiyyatın innovasiya potensialını artırır. Elm və təhsilin integrasiyasının aşağıdakı formaları vardır:

- Texnoparklar;
- Tədqiqatların aparıldığı universitetlər;
- Konsaltinq şirkətləri və s.

Elm, təhsil, biznesin integrasiyası komplekslərinin yaranması siyasi, normativ-hüquqi, iqtisadi və sosial-mədəni şəraitlərdən asılıdır. Siyasi şəraitin yaradılmasının təmin edilməsi dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Məlum həqiqət kimi iqtisadiyyatın yenilənməsi elmin və təhsilin integrasiyasından bilavasitə asılıdır.

Elm və təhsilin integrasiyasının müasir modelləri. Elm və təhsilin integrasiyasının aşağıdakı modelləri vardır:

1) Akademik institutların təhsil və tədris işinin təşkilində iştirakı, 2) Universitetlərin bazasında integrasiya komplekslərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, 3) elm və təhsil müəsisələrinin müştərək istifadəsi üçün kollektiv mərkəzlərin yaradılması. Analitiklər hesab edirlər ki, elm və təhsilin integrasiyası iki yol ilə, təkamül və inqilabı yol ilə mümkündür. Onlar məqbul yol kimi integrasiya proseslərinin təkamül yolu ilə aparılmasını göstərirlər (Eqorova E.A.).

Daha sonra XIX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində xarici ölkələrdə elm, təhsil və istehsalın integrasiyası proseslərinə diqqət yetirilməsi məqsəddəyişən olardı. Belə bir zəmində bəzi integrasiya modelləri barəsində bir qədər ətraflı dəyərləndirmələr aparılması yerinə düşərdi. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Amerika integrasiya modeli daha məhsuldar modellərdən biri hesab edilə bilər. Məsələn Amerika ali məktəblərini bitirən mütəxəssislər nobel mükafatı laureatı olurlar. Ali məktəbi

bitirən məzunların pilot layihələri daha sonra iri texnoloji şirkətlərdə icra edilən konveyer layihələrinə çevrilirlər. İnteqrasiya formaları hər bir ölkədə, hətta hər bir ali məktəbdə spesifik xarakter və məzmun kəsb edir. Həmin modelləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. 1) Amerika modelləri, 2) Yaponiya (Asiya) modeli, 3) qarışıq tipli Avropa modelləri. Belə bir modelləşmə elmi parkların təşkili zamanı da özünü büruzə verir. Sözügedən modellər aşağıdakılardır:

1. Amerika modeli (ABŞ və Böyük Britaniya).
2. Yapon modeli
3. Qarışıq model (Fransa və Almaniya).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ və Böyük Britaniyada yaradılan elmi parkların üç modeli diqqəti cəlb edir.

Bunlar aşağıdakılardır:

- özünün dar mənasında elmi parklar;
- innovasiyaların texniki prototip mərhələsinə qədər tətbiq edildiyi elmi parklar;
- inkubatorlar və innovasiya mərkəzləri.

Elmi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq belə bir fikir vardır ki, tədqiqatlar aparan universitetlər elm və təhsilin inteqrasiyasının ən uğurlu modeli hesab edilir. Tədqiqat aparan universitetlər dünya praktikasında xüsusi yer tuturlar. Həmin institutlarda eyni zamanda mühazirə otaqları və laboratoriyalar fəaliyyət göstərilir. Sözügedən inteqrasiya formasının əsas konsepsiyası universitetlərin sənaye sektoru sıx əlaqələrinin mövcudluğu təşkil edir.

Müvafiq olaraq həmin universitetlər haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilməsi yerinə düşərdi. Qeyd edildiyi kimi tədqiqat universitetləri (Research University)-Universitetlərin spesifik formalarıdır. Həmin universitetlərdə elmi tədqiqat universitetlərin işlərində aparıcı mövqedə dayanır. Həmin universitet özəl və dövlət universitetləri ola bilər. Qlobal məqaslarda tədqiqat universitetləri daha çox dövlət universitetləridir. Burada ABŞ və Yaponiya istisnaqlar təşkil edir. Tədqiqat universitetləri ilk dəfə olaraq XIX əsrin əvvəllərində Almaniya yaradılmışdır. Vilhelm fon Qumboldt "elm və tədqiqatların" vahidliyi haqqında konsepsiyasını irəli sürdü. XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın tədqiqat universitetləri bütün dünyada məşhurlaşmağa başladı.

Sözügedən ali məktəbin tələbələri nəzəri biliklər əldə etməklə yanaşı, ali məktəbin laboratoriyalarında çalışmaq imkanı da əldə edirlər. Belə bir inteqrasiya modelinin bərqərar olduğu universitetlər elm və təhsil fəaliyyətləri üçün dövlət büdcəsindən çox böyük maliyyə dəstəyi alırlar. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın 100 aparıcı universitetinin vəsaitlərinin 95%-i dövlət büdcəsindən maliyyələşir. Eyni zamanda yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı tədqiqatların aparıldığı universitetlərdə həyata keçirilir. Lakin universitet konsepsiyasının əsas xüsusiyyəti kimi istehsalatla, xüsusi ilə sənaye müəssisələri ilə əlaqələrin qurulması göstərilə bilər. Məsələn, Massaçusets Texnoloji Universitetinin 300 korporasiya ilə əlaqələri vardır. Həmin korporasiyaların demək olar ki, yarısı iri korporasiyalardır.

ABŞ-ın 235 universiteti tədqiqat aparan I və II dərəcəli universitetlərdir. Həmin universitetlərdə ABŞ-da fundamental və tətbiqi xarakter daşıyan tədqiqatların 3/2 hissəsi aparılır.

Daha sonra ABŞ-ın tədqiqat aparan universitetlərin maliyyələşməsi məsələsinə bir qədər ətraflı diqqət yetirək. ABŞ – da tədqiqat aparan universitetlərin maliyyələşdirilməsi mənbələri olduqca rəngarəngdir. Həmin mənbələr aşağıdakılardır:

- Federal və yerli hökumət büdcələri;
- Qrantlar;
- xeyriyyə və himayə fondları;
- təhsil, tədqiqat, konsultasiya fəaliyyətlərindən gələn biznes gəlirləri. Faktlara müraciət edərək

qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da universitetlərin maliyyə xərclərinin 13,3%-i federal hökumətin, 30,3%-i ştat hökumətinin, 2,7%-i yerli hakimiyyət orqanlarının, 4,9%-i özəl sektorun, 33%-i tələbələrin üzərinə düşür. Vəsaitlərin qalan 15%-i universitetlərin öz fondlarının üzərinə düşür. Tədqiqat aparan müasir universitet eyni zamanda müstəqil, iri iqtisadi subyektdir. Nümunə üçün qeyd etmək olar ki, Texas Universitetinin illik büdcəsi 3 milyard dollar, Senford Universitetinin illik büdcəsi 1 milyard dollar, Mançestr Metropoliten Universitetinin illik büdcəsi 1 milyard dollardır (Neboskiy 2011 №1: 48).

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək olar ki, universitetlərin ətrafında tədqiqat parkları yaradılır. Tədqiqat parkları universitetlərin cazibə mərkəzləri kimi də dəyərləndirilə bilər. Həmin parklar iki əsas blokdan ibarət olur : 1) kiçik innovasiya müəssisələri, 2) həmin müəssisələri dəstəkləyən və xidmət edən hissə (Nybom :141).

Bütünlükdə tədqiqatçı universitetlərin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Təhsil prosesinin bütün mərhələlərində təhsil və tədqiqatın sıx əlaqəsi;
- Tədris prosesində hər müəllimə düşən tələbə sayının azlığı, tədris yükünün digər ali məktəblərdən daha az olması;
- coxsaylı xüsusi hazırlıq proqramlarının tərtib edilməsi;
- İri, fundamental və tətbiqi xarakter daşıyan araşdırmaların aparılması;
- dünyanın iri tədqiqat mərkəzləri ilə daha sıx əlaqələrin qurulması.

Dünya praktikasında universitetlərin yaxınlığında, daha doğrusu əhatə dairəsində texnoparkların yaradılması bir neçə mərhələdən keçmişdir:

Birinci mərhələ XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin 50-ci illərini, ikinci mərhələ XX əsrin 50-70-ci illərini əhatə edir. Bu illər elmi texniki inqilabın nəticələrinin təhsil, biznes, tədqiqat sahələrinə sürətlə tətbiqi ilə də diqqəti cəlb edir. Üçüncü mərhələ XX əsrin 80-ci illəri və XXI əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu mərhələdə ABŞ və Qərbi Avropada texnoparkların ikinci nəsli formashmağa başlayır, əvvəllər texnoparkların olmadığı Yaponiya və digər ölkələrdə isə texnoparklar yaradılır (Neoborkiy: 48).

Müasir Azərbaycan Respublikasında elm və təhsilin integrasiyası. Elm və təhsilin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasında hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Göründüyü kimi, elmin və təhsilin integrasiyası prinsipcə yeni məsələ deyil. Respublikamızda 1945-ci ildə yaradılmış Elmlər Akademiyası həmişə fundamental elmi tədqiqatların aparıldığı əsas mərkəz olmuş, yüksək ixtisaslı elmi kadrların, o cümlədən gənc alimlərin hazırlanmasında və nüfuzlu elmi məktəblərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının yeni təsərrüfat şəraitinə keçməsi ilə elm və təhsil sisteminin köhnə şablonlardan imtina etməsinə xüsusi zərurət yarandı. Elm və təhsil sistemlərinin yeni sosial – iqtisadi reallıqlara uyğunlaşdırılması tələb olunurdu.

2015-ci ildə ilk dəfə olaraq AMEA-da ali təhsilin magistratura pilləsi yaradıldı. AMEA-da magistrantlar üçün dərslər institutlar tərəfindən ayrılmış ən son texnologiya ilə təchiz olunmuş dərslər otaqlarında keçirilir (<https://science.gov.az/az/news/open/7329>).

Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında “ 2022-ci il 28 iyul Fərmanında elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və bu sahədə mühüm struktur dəyişikliklərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur (<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/prezidentin-son-fermani-elm-ve-ali-tehsilinintegrasiyasina-yeni-ufuqlar-acir-1659212882>).

“Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və bu sahələrdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə mühüm qərarlar qəbul edildi:

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi (bundan sonra – Nazirlik) adlandırıldı. Elm sahəsində dövlət siyasətinin və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi, elmi müəssisə və təşkilatların elmi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər Nazirliyə həvalə edildi.

Nazirliyin yanında aşağıdakı Agentliklər yaradıldı:

3.1. Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi;

3.2. Məktəbəqədər və Ümumi Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi.

4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilən elmi müəssisə və təşkilatlarının, habelə digər qurumlarının siyahısı təsdiq edildi (əlavə edilir). Bütünlükdə AMEA-nın 27 institut, təşkilat və digər qurumlar yeni yaradılan Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin, 3 muzey Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyinə verildi (<https://sesqazeti.az/news/politics/972297.html>). Bunlar *Azərbaycan Milli Elmlər*

Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi və Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi əmlakları ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyinə verildi (<https://president.az/az/articles/view/56763>).

Nəticə

Elm və təhsilin integrasiyası Qərbdə XXI əsrin əvvəllərindən müasir dövrə qədər davam etməkdədir. Zamanın sınağından keçmiş integrasiya modelləri tətbiq olunduğu ölkələrin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Azərbaycan Respublikasında elm və təhsilin integrasiyasının qarışıq modelinə üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bezlepkin N.İ., Akademiya upravleniya i ekonomiki –model inteqrasiya nauki i obrazovaniya // 2005. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademiya-upravleniya-i-ekonomiki-model-integratsii-nauki-i-obrazovaniya>, c.6-9
2. Egorova E.A., Problemi inteqrasiya nauki i obrazovaniya, \ <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=23075>
3. Neborski E.V. Modeli inteqrasiya obrazovaniya, nauki i biznesa v universitetax SŞA, Evropı i Yaponii // Problemi sovremennoqo obrazovaniya 2011. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-integratsii-obrazovaniya-nauki-i-biznesa-v-universitetax-ssha-evropy-i-yaponii> (дата обращения: 03.09.2023), c. 48-59
4. Fadeev A.S., Gerdi universiteta // Visşee obrazovaniya v Rossii 2016. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-obrazovaniya-nauki-i-proizvodstva-model-baumanskogo-universiteta>, c.55-63
5. Nybom, T. The Humboldt legacy: Reflections on the past, present, and future of the European University // Higher Education Policy. № 16, 2003. pp. 141–159
6. <https://president.az/az/articles/view/56763>
7. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/prezidentin-son-fermani-elm-ve-ali-tehsilin-integrasiyasina-yeni-ufuqler-acir-1659212882>
8. <https://science.gov.az/az/news/open/7329>
9. <https://sesgazeti.az/news/politics/972297.html>

Вопросы интеграции науки и образования в современную эпоху

Жале Мирзабекова

Старший научный сотрудник,
Институт Экономики НАНА. Азербайджан.
E-mail: jale.2003@mail.ru

Резюме: Исследуются потребности интеграции научно-исследовательской и образовательной сферы, современные модели интеграции науки и образования. Особое внимание было уделено существующим подходам к интеграции науки и образования в зарубежных странах. Рассмотрены формы интеграции науки и образования в разных странах, оценено влияние интеграции на социально-экономическое развитие стран. В ходе исследований особое внимание уделялось формам и моделям исследовательских университетов США. В то же время были оценены характеристики интеграции науки и образования в современной Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: наука, образование, интеграция, модель, экономика

Comparative analysis of wear of fixed assets in business entities

Rzayeva Kamala Elshad

Phd student of Azerbaijan State Economic University (UNEC)

kamala-rzayeva@unec.edu.az

Abstract: Depreciation expenses for property, plant and equipment that impact to balance items is important part of financial statements. Thus, these costs, which are important in the profit or loss statement, have a special role in determining the residual value of property, plant and equipment affected in the financial statement. Although the International Standards of Financial Reporting for SME broadly address the topic of operation and depreciation of each asset, the Tax Code briefly defines depreciation expenses as expenses deducted from income within the limits. In addition, the determination of additional coefficients for depreciation costs for micro and small medium enterprises causes significant differences between the costs in the accounts prepared by IFRS and the Tax Code.

Keywords: International Standards of Financial Reporting for Small and Medium Enterprises, IFRS, depreciation, rate of depreciation

JEL: M41, M16, Z23

Sahibkarlıq subyektlərində əsas vəsaitlərin amortizasiyasının müqayisəli təhlili

Rzayeva Kəmalə Elşad qızı,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

kamala-rzayeva@unec.edu.az

Xülasə: Maliyyə hesabatlarının mühüm hissəsini torpaq, tikili və avadanlıqlara görə hesablanan amortizasiya xərcləri və onların balans maddələrinə təsiri təşkil edir. Belə ki, mənfəət və ya zərər hesabatında əhəmiyyətli olan bu xərclər, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda əks etdirilən torpaq, tikili və avadanlıqların qalıq dəyərinin müəyyən edilməsində xüsusi rola malikdir. KOS üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları geniş şəkildə hər aktivin istismarı, amortizasiyası mövzusunda toxunsa da, Vergi Məcəlləsində qısa şəkildə amortizasiya xərclərini həddlər daxilində gəlirdən çıxılan xərclər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Əlavə olaraq mikro və kiçik orta sahibkarlıq subyektlərinə amortizasiya xərcləri üçün əlavə əmsalların müəyyənləşdirilməsi MHBS və Vergi Məcəlləsi ilə tərtib edilən hesablarda xərclər arasında əhəmiyyətli fərqlərə səbəb olur.

Açar sözlər: *Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, MHBS, Vergi Məcəlləsi, amortizasiya, amortizasiya dərəcələri*

JEL: M41, M16, Z23

GİRİŞ

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının 2.15-ci maddəsində keçmişdəki hadisələrin nəticəsi olaraq müəssisə tərəfindən nəzarət edilən resursları aktiv adlandırır. Aktivlərin tanınması onun müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi fayda gətirməsi və dəyərinin etibarlı ölçülə bilməsinə əsaslanır ki, bunun əsasında maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda tanınır. Standartın 2.49-cu maddəsi aktivlərin ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməsi və daha sonra digər baza dəyərlərinə əsasən qiymətləndirməsindən bəhs edir. Belə ki, misal olaraq, torpaq, tikili və avadanlıqlar ya ilkin dəyərlə yığılmış amortizasiya və aktivin dəyərdən düşmə məbləği ilə fərqi və bərpa dəyəridən ən aşağı olan dəyərlə; yaxud yenidənqiymətləndirmə dəyəri ilə bərpa edilmə dəyəridən ən aşağı olanla qiymətləndirir. Aşağı qiymətlə dəyənləndirmə aktivin satışından və ya istifadəsindən əldə edəcəyi məbləğdən çox qiymətləndirilmədiyinə əminlik yaradır. Aktivlər qısamüddətli və uzunmüddətli kimi təsnifləşdirilir ki, normal sikl dövründə aktivin satılması və istifadə edilməsi, ticarət məqsədilə saxlanılıqda, hesabat tarixindən sonrakı ok iki ay ərzində satılması gözlənilirsə qısamüddətli hesab edilir, qalan aktivlər uzunmüddətli kimi nəzərə alınmalıdır.

KOS üçün MHBS-nin 17-ci bölməsində əks etdirilən torpaq, tikili və avadanlıqlar istehsalda, mal-materialların çatdırılması və ya xidmətlərin göstərilməsində istifadə edilməsi, digər tərəfə icarəyə verilməsi və ya inzibati məqsədlər üçün saxlanması və bir hesabat dövründən artıq istifadə edilməsi gözlənilən aktivlərdir (IFRS Board, 2018). Vergi Məcəlləsi 13.2.17-ci maddədə torpaq, tikili və avadanlıq anlayışını əsas vəsaitlər adı altında istifadə müddəti bir ildən çox və dəyəri 500 manatdan çox olan və amortizasiya edilməli olan aktivlər kimi izah edir (Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2023). Məcəllənin 143-cü maddəsində aktivlərin dəyərinə daxil olan xərclər əks etdirilmişdir ki, aktivlərin alınması, müəssisəyə gətirilməsi, istehsalı, tikilməsi və qurulmasına sərf edilən xərclər, aktivin dəyərini artırır digər xərclər buna aiddir. Həmçinin əsas vəsaitlər üçün vergi qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi həddən artıq çəkilmiş təmir xərcləri əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini artırır.

KOS üçün MHBS və Vergi Məcəlləsi arasında torpaq, tikili və avadanlıqlar anlayışının izahında fərq yaradan mühüm amil aktivlərə minimal olaraq dəyər müəyyən edilməsidir. MHBS bir ildən uzun müddət istifadə edilməsi gözlənilən aktivlərin torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi tanınması imkanı versə də, Vergi Məcəlləsi bu müddət üzrə istifadə edilə bilən aktivlərə minimal olaraq 500 manat dəyərini müəyyən etməklə aktivlərin əhatə dairəsini məhdudlaşdırır. Çünki dəyəri 500 manatdan az olan lakin bir

İldən uzun müddət müəssisələrin əldə etdikləri gəlirdə payı olan bir çox avadanlıq var ki, Vergi Məcəlləsi onu əsas vəsait kateqoriyasına aid etmir. Məsələn, tikinti fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə bir ildən uzun müddət istismara yararlı olan kiçik əl avadanlıqları. Bu şəkildə aktivlərin əsas vəsait kimi tanınmaması müəssisə daxili həmin avadanlıqların tez bir zamanda uçotdan silinməsinə, nəticədə müəssisə üçün xərclərin çoxalmasına, mənfəətin azalmasına səbəb olur ki, digər tərəfdən də yeni avadanlıq alınması üçün vəsaitin ayrılmasını zəruri edir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası. Amortizasiya, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Amortizasiyanın uçotunun təkmilləşdirilməsi elm və təcrübənin kəşifən əsas problemlərindəndir. Uzunmüddətli aktivlərin Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları və Vergi Məcəlləsi nöqtəyi nəzərdən uçotundakı fərqliliklər amortizaya hesablanmasında da kənarlaşmalara səbəb olur ki, bu da öz növbəsində müəssisənin mənfəətinə birbaşa təsir edir.

Uzunmüddətli aktivlərin amortizasiyasının aktivlərin yenilənməsi üçün nəzərdə tutulan ehtiyat fondlarına da təsiri böyükdür. Mal satışı və ya iş, xidmət göstərilməsi ilə bağlı gəlirin əldə edilməsində bilavasitə iştirak edən uzunmüddətli aktivlərin amortizasiyası satılan məhsulun ərsəyə gətirən xərclərdən biri kimi formalaşır.

Hazırda Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları amortizasiya mövzusunda geniş şəkildə yanaşsa da Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ancaq bir maddədə məhdudlaşdırır. Belə ki, Kiçik və Orta sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının 8 maddəsində, 16 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının 20 maddəsini ehtiva edir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar dəyərini bir il ərzində itirmir, amortizasiya ilə bir neçə il ərzində xərclərə aid edilərək məhsulun, iş və ya xidmətin maya dəyərinin formalaşmasında iştirak edir. Amortizasiya-əsas fondların və qeyri-maddi aktivlərin istismarı nəticəsində onların yararlı istifadə müddəti ərzində balans dəyərinin tədricən azalmasını əks etdirən məbləğdir. Beynəlxalq Standartlar və Vergi Məcəlləsi əsas vəsaitlərin amortizasiyasına fərqli aspektlərdən yanaşır. Lakin amortizasiyadakı fərqlərin izahından əvvəl əsas vəsaitlərin qruplaşdırılmasına nəzər yetirmək lazımdır. Amortizasiya hesablanması üçün qruplaşdırma əhəmiyyətli məsələdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün MHBS-də torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə heç bir qruplaşma nəzərdə tutulmasa da, 16 nömrəli MUBS 37-ci maddədə müəssisə əməliyyatlarında istifadə üsuluna görə aktivlərin qruplaşdırılmasını torpaq, tikili və avadanlıqların sinfi adlandırmış, Vergi Məcəlləsi isə ümumi olaraq 6 kateqoriyada ümumiləşdirmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Torpaq, tikili və avadanlıqların qruplaşdırılması

<i>Torpaq, tikili və avadanlıqlar adlı 16 nömrəli MUBS</i>	<i>Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi</i>
torpaq	torpaqların yaxşılaşdırılması üzrə kapitallaşdırılmış xərclər, binalar, tikintilər və qurğular
torpaq və onun üzərində olan tikililər	
avadanlıqlar	maşınlar və avadanlıqlar, yüksək texnologiyalar məhsulu olan hesablama texnikası
gəmilər	nəqliyyat vasitələri
təyyarələr	
avtonəqliyyat vasitələri	
mebel və digər ləvazimatlar	digər əsas vəsaitlər

inzibati idarələrdə avadanlıqlar	
barverən bitkilər	iş heyvanları

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mənbə: 16 nömrəli "Torpaq, tikili və avadanlıqlar" adlı MUBS, 37-ci maddə və Vergi Məcəlləsi 114-cü maddə

Cədvəl məlumatlarına nəzər salsaq, 16 nömrəli MUBS torpaq, tikili və avadanlıqların kateqoriyalarını daha konkret ifadə etmiş, həmin aktivlərin bu şəkildə qruplaşması maliyyə hesabatlarında təqdim edilən məlumatların keyfiyyət göstəricilərinin təmin olunmasına səbəb olur. Vergi Məcəlləsinin binalar, tikililər və qurğular, o cümlədən avadanlıqları bir ad altında cəmləşdirməsi hesabatlarda təqdim edilən məlumatların münasiblik baxımından etibarsız və çatışmayan olmasına səbəb ola bilər. Belə ki, KOS üçün MHBS 2.10-cu maddə məlumatların tam olmasının hesabatların etibarlı olması üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasını vurğulayır.

KOS üçün MHBS "Vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər" adlı 29.15-ci bölməsində mühasibat mənfəət müəyyən edilən amortizasiyanın vergiyə cəlb ediləcək məndəət müəyyənləşdirilməsi zamanı istifadə olunan amortizasiyanı bir-birindən fərqləndirir (IFRS Board, 2018). Fərqi səbəbi aktivin və onun vergi bazasının balans dəyəri arasındakı məbləğdir ki, cari və əvvəlki dövrlər üzrə vergi orqanı tərəfindən vergiyə cəlb ediləcək mənfəətin müəyyən edilməsi zamanı aktivin bütün icazə verilmiş tutumlar çıxılmaqla qalan ilkin dəyəridir.

İstismara yararlı müddətdə aktivlərin amortizasiya edilmiş dəyərinin müəyyən olunmuş hissələrlə müntəzəm olaraq (sistematik) paylaşdırılması (bölüşdürülməsi) hesab edilən amortizasiya, müxtəlif metodlardan istifadə edilməklə aktivin dəyərinin istismar müddəti ərzində ardıcıl olaraq bölüşdürülməsini əhatə edir. "Torpaq, tikili və avadanlıqlar" adlı MUBS və həmçinin KOS üçün MHBS düz xətt, azalan qalıq və istehsal vahidi metodlarını amortizasiyanın metodları kimi sadalasa da, Vergi Məcəlləsi amortizasiya normaları müəyyən edərək azalan qalıq metodu ilə amortizasiya əsasında aktivin dəyərinin azaldılmasını qəbul edir. Amortizasiya barədə müvafiq standart və vergi Məcəlləsində əhatə olunan maddələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Amortizasiya barədə maddələr

	KOS üçün MHBS	16 nömrəli MHBS	Vergi Məcəlləsi
Amortizasiya	- Əgər Torpaq, tikili və avadanlıqların əsas komponentlərindən gələn iqtisadi səmərəliyin istifadə edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirsə, müəssisə Torpaq, tikili və avadanlıqlara görə ilkin olaraq tanınmış məbləği onun əsas komponentləri arasında bölüşdürməli və hər bir belə komponenti onun istifadəsi müddətində amortizasiya hesablamalıdır. Digər aktivlərin müvafiq istifadə müddətlərində vahid bir aktiv kimi köhnəlməsini hesablanmalıdır. Torpaq faydalı istifadə baxımından qeyri-məhdud müddətə malikdir və beləliklə karxana və sahə kimi tullantıların basdırılması üçün istifadə edilən bir sıra istisnalarla köhnəlmə	- Torpaq, tikili və avadanlıqlara aid müəyyən aktivin hər hansı bir hissəsinin ilkin dəyəri tərkib hissəsi olduğu aktivin ümumi dəyərinə nisbətə əhəmiyyətli məbləği təşkil edirsə, həmin hissə ayrıca olaraq amortizasiya edilməlidir. -Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri üzrə ilkin tanınmış məbləğləri bu obyektin əhəmiyyətli hissələrinə tətbiq etməklə, onları ayrılıqda amortizasiya edilir. - Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinin tərkib hissəsi olan əhəmiyyətli dəyərli müəyyən bir hissəsinin faydalı istifadə müddəti və amortizasiya metodu həmin obyektin digər əhəmiyyətli	- Əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə amortizasiya ayırmaları bu Məcəllənin 114.3-cü maddəsi ilə hər kateqoriyaya aid olan əsas vəsaitlər üçün müəyyənləşdirilmiş amortizasiya normasını həmin kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərinə tətbiq etməklə hesablanır.

	hesablanmır. - Hər bir dövr üzrə köhnəlmə xərcləri xalis mənfəət və ya zərərdə tanınmalıdır, bu MHBS-in digər hər hansı bəndində belə xərclərin hər hansı aktivin maya dəyərinə daxil edilməsinin tələb olunması burada istisnaqlıq təşkil edir.	dəyərli hissəsinin faydalı istifadə müddəti və amortizasiya metodu ilə eyni olduqda, həmin hissələr amortizasiya ayırmasını müəyyənləşdirmək üçün qruplaşdırıla bilər. - Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin bəzi hissələrini ayrılıqda amortizasiya edilməklə yanaşı, bu obyektin qalan hissələrini də ayrılıqda amortizasiya edilir. - Müəssisə obyektin ümumi dəyərinə nəzərən əhəmiyyətli sayılmayan hissələrini ayrılıqda amortizasiya etmək qərarına gələ bilər. - Hər dövr üzrə amortizasiya məsrəfləri digər aktivin balans dəyərinə daxil edilmirsə, mənfəət və ya zərər haqqında hesabatda tanınmalıdır.	
Amortizasiya olunan məbləğ və amortizasiya müddəti	-Aktivin köhnəlmə hesablanan məbləği həmin aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində sisteməlik bölüşdürülməsinə əsaslanır. -Aktivdən istifadə metodunun dəyişdirilməsi, proqnoz edilə bilməyən fiziki köhnəlmə, yeni texnoloji imkanlar və bazar qiymətlərində baş verən dəyişikliklər kimi faktorlar göstərə bilər ki, aktivin qalan dəyəri və ya faydalı istifadə müddəti son illik hesabat müddətindən etibarən dəyişmişdir. Əgər belə əlamətlər varsa, müəssisə özünün əvvəlki qiymətlərini nəzərdən keçirməli və əgər cari proqnozlar həmin qiymətlərdən fərqlənsə, aktivin qalıq dəyəri, köhnəlmə metodu və ya faydalı istifadə müddətində düzəlişlər edilməlidir. - Aktivin köhnəlmə hesablanması o zaman başlayır ki, o, istifadə üçün mövcud olsun, yəni, onun yeri və vəziyyəti rəhbərliyin istəyinə uyğun olaraq onun istismarının həyata keçirilməsinə imkan versin. Aktivin köhnəlməsinin hesablanması aktivin tanınmasının dayandırılması tarixindən başlayaraq sona çatır. Aktivin köhnəlməsi aktivin tamamilə köhnəlməsi halı istisna olmaqla boş aktiv və ya aktivin fəal istifadəsinin başa çatması halında sona çatmır. Bununla belə, aktivin istifadəsi əsasında köhnəlmə metodlarının tətbiqi zamanı, aktiv	- Aktivin amortizasiya edilmiş dəyəri onun faydalı istismar müddəti üzrə sisteməlik olaraq bölüşdürülməlidir. - Aktivin həm son qalıq dəyəri, həm də faydalı istifadə müddəti hər maliyyə ilinin sonunda yenidən baxılmalıdır. -Amortizasiya, aktivin son qalıq dəyəri onun balans dəyərindən artıq olmazsa, aktivin ədalətli dəyəri onun balans dəyərindən artıq olduğu halda belə tanınır. - Aktivin amortizasiya edilmiş dəyəri bu aktivin son qalıq dəyəri çıxılmaqla tanınır. -Aktivin son qalıq dəyəri onun balans dəyərindən artıq olduğu halda, həmin aktivin son qalıq dəyəri öz balans dəyərindən az dəyərə bərabər olanadək amortizasiya edilmir və sıfır dərəcə ilə hesablanır. -Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin amortizasiyası bu obyekt istifadəyə yararlı olduqda başlanır.	- Amortizasiya olunan aktivlər üzrə illik amortizasiya normaları aşağıdakı kimi müəyyən edilir: -torpaqların yaxşılaşdırılması üzrə kapitallaşdırılmış xərclər, binalar, tikintilər və qurğular - 7 faizədək; - maşınlar və avadanlıq - 20%-dək; - yüksək texnologiyalar məhsulu olan hesablama texnikası üzrə - 25 faizədək; - nəqliyyat vasitələri - 25 faizədək; - iş heyvanları - 20 faizədək; -geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə cəkilən xərclər - 25 faizədək; - qeyri-maddi aktivlər - istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün 10 faizədək, istifadə müddəti məlum olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə; - digər əsas vəsaitlər - 20 faizədək

	istehsal prosesində iştirak etməzsə, köhnəlmə məbləği sifirə bərabər ola bilər.		
Amortizasiya metodu	- Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə tətbiq edilən köhnəlmə metodu müəssisə tərəfindən aktivdən gözlənilən gələcək iqtisadi səmərənin istehlak sxemini əks etdirməlidir. Müvafiq köhnəlmə metodu düzxətli metodu, azalan balans metodu və istehsal vahidi metodu kimi istifadəyə əsaslanan metodu özündə birləşdirir. - Əgər gələcək iqtisadi fayda ehtiva edən aktiv barəsində gözlənilən istehlak sxemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verərsə, tətbiq edilən köhnəlmə metodu həmin dəyişiklikləri əks etdirmək üçün dəyişdirilməlidir.	- Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə tətbiq edilən amortizasiya metodu müəssisə tərəfindən aktivdən gözlənilən gələcək iqtisadi səmərənin istehlak sxemini əks etdirməlidir. - Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə tətbiq edilən amortizasiya metodu ən azından hər maliyyə ilinin sonunda yenidən nəzərdən keçirilməlidir. - Aktivin amortizasiya edilmiş dəyərinin onun faydalı istismar müddəti üzrə ardıcıl olaraq bölüşdürülməsi üçün müxtəlif amortizasiya metodlarından istifadə edilə bilər. Belə metodlara düz xətt metodu, azalan qalıq metodu və istehsal vahidi metodu aiddir.	-Əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə amortizasiya ayırmaları bu Məcəllənin 114.3-cü maddəsi ilə hər kateqoriyaya aid olan əsas vəsaitlər üçün müəyyənləşdirilmiş amortizasiya normasını həmin kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərinə tətbiq etməklə hesablanır.

16 nömrəli MUBS torpaq, tikili və avadanlığın hər bir aktiv üzrə amortizasiya hesablanmasını, hətta bəzən təyyarə kimi aktivlərin hissələr üzrə amortizasiyasını və bunun da aktivin faydalı istismar müddəti üzrə bölüşdürülməsini əhəmiyyətli hesab edir. Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi ilinin sonuna mövcud olan aktivin dəyərinə amortizasiya norması tətbiq edilir. Vergi Məcəlləsinin 114.6-cı maddəsinə əsasən əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyəri, ilin əvvəlinə olan qalıq dəyərinə il ərzində əldə edilmiş və həmçinin 115-ci maddənin nəzərdə tutduğu təmir normalarını aşmış təmir xərcləri əlavə edildikdən sonra il ərzində təqdim edilmiş, ləğv edilmiş və o cümlədən qalıq dəyəri 500 manatdan az olan və ya ilkin dəyərin 5 %-dən aşağı olan vəsaitlər çıxıldıqdan sonra qalan dəyərdir (AR Vergi Məcəlləsi, 2023)

Cədvəl 3.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar adlı MUBS və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşirilən fərqlər

KOS üçün MHBS	Vergi Məcəlləsi
Amortizasiya hər bir torpaq, tikili və avadanlıq üzrə aparılır.	Amortizasiya əsas vəsait qrupuna amortizasiya normasını tətbiq etməklə hesablanır. Yalnız bina, tikililər və qurğular üzrə amortizasiya ayırmaları hər tikili üzrə ayrılıqda aparılır.
Aktivin amortizasiya edilmiş dəyəri onun istismar müddəti üzrə sisteməlik olaraq bölüşdürülməlidir.	Amortizasiya norması vergi ilinin sonuna olan qalıq dəyərinə tətbiq edilməklə hesablanır. Kiçik sahibkarlıq subyektlərində amortizasiya normaları 1.5 əmsal ilə tətbiq edilə bilər.
Aktivin qalıq dəyəri və faydalı istifadə müddətinə hər maliyyə ilinin sonunda baxılmalıdır.	
Amortizasiya metodları: düz xətt metodu, azalan qalıq metodu və istehsal vahidi metodu	Amortizasiya metodu: azalan qalıq metodu
	İlin sonuna əsas vəsaitin qalıq dəyəri 500 manatdan və ya ilkin dəyərinin 5 faizindən az olduqda, qalıq dəyərinin məbləği gəlirdən çıxılır.
Torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyərinin tərkib hissələri (a) alış qiymətindən hər növ ticarət	Aktivlərin dəyərinə onların alınması, gətirilməsi, istehsalı, tikilməsi, quraşdırılması və qurulması üçün

endirimləri çıxıldıqdan sonra, idxal rüsumları və alışla bağlı əvəzləşdirilməyən vergilər daxil olmaqla ümumi çəkilən məsrəflər; (b) aktivdən müəssisə rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş tərzdə istifadə edilməsi üçün onun lazımi istismar yerinə və vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən bütün birbaşa məsrəflərdən ibarətdir.	çəkilən xərclər, həmçinin vergi ödəyicisinin gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər və əsas vəsaitlərin (vəsaitin) yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində yaranan müsbət fərq) istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər daxil edilir.
Torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım aktivlərin dəyərinə əlavə olunur.	Əsas vəsaitlərin (vəsaitin) yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində yaranan müsbət fərq) amortizasiya hesablanması məqsədləri üçün əsas vəsaitlərin (vəsaitin) vergi ilinin sonuna qalıq dəyərinə əlavə olunmur.

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu isə bəzi əhəmiyyətli məqamları üzə çıxarır:

1. Əsas vəsaitin alınması və istismara verilməsi müddətlərinin vergi nöqteyi nəzərindən amortizasiya hesablanılmasında əhəmiyyətini itirməsi. 114.6-cı maddədə qeyd olunduğu kimi il ərzində daxil olan əsas vəsaitlər anlayışının istifadə edilməsi əsas vəsaitlərin alınma tarixinin, istismara verilməsinin və həmçinin aktiv istismar müddətinin həmin il üzrə amortizasiya hesablanmasında diqqətə alınmamasını əsaslandırır. Bu isə amortizasiya xərclərinin süni şişirdilməsi və nəticədə gəlirdən çıxılan xərclərinin artımına və müəssisənin mənfəətinin azalması ilə nəticələnir. Üstəlik kiçik sahibkarlıq subyektlərində 1.5 əmsal ilə amortizasiya normalarının tətbiqi amortizasiya xərclərinin gəlirdə ciddi faiz nisbəti yaratmasına səbəb olur. Nümunə olaraq, illik gəliri 450 000 manat olan müəssisə həmin ilin may ayında 10 il istismar müddət olan və dəyəri 70 000 manat olan nəqliyyat vasitəsi əldə etmişdir. Müvafiq il üzrə amortizasiya xərci vergi nöqteyi-nəzərindən 26 250 manat ($70\,000 \cdot 25\% \cdot 1.5$) dəyərində olacaqdır ki, bu isə gəlirin 6 faizini təşkil edəcəkdir.

Cədvəl 4.

Nümunə

	KOS üçün MHBS müvafiq olaraq	Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq	
		Orta və ya iri sahibkarlıq subyekti olduğu halda	Kiçik sahibkarlıq subyekti olduğu halda
Gəlir	450 000.00	450 000.00	450 000.00
Xərclər			
Amortizasiya xərci	4 666.66	17 500.00	26 250.00
Mənfəət	445 333.33	432 500.00	423 750.00
Aktivin qalıq dəyəri	65 333.34	52 500.00	43 750.00

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2. İl ərzində əsas vəsaitlərin satılması və ya uçotdan silinməsi zamanı Vergi Məcəlləsinə əsasən amortizasiyanın hesablanmaması. 114.6-cı maddəyə əsasən il ərzində satılan və ya uçotdan silinən əsas vəsaitlər ilin sonuna olan qalıq dəyərində olmadığı üçün həmin vəsaitlərə amortizasiya hesablanmır. Bu halda il ərzində istifadə edilən əsas vəsaitin amortizasiya xərcləri gəlirdən çıxılan xərclərdə əksini tapmır və xərclərin azalması və mənfəətin artması, müvafiq olaraq da mənfəət vergisinin artması baş verir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən alınmış nəqliyyat vasitəsi növbəti il avqust ayında satılmışdır. Bu halda MHBS-ə uyğun olaraq 7 ay üzrə amortizasiya xərci hesablanacaqdır ($70000/10$ il/ $12\text{ay} \cdot 7\text{ay}$). Lakin Vergi Məcəlləsinə əsasən il ərzində təqdim edilmiş əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya hesablanmayacaqdır (AR Vergi Məcəlləsi, 2023).

Cədvəl 5.

Nümunə

	KOS üçün müvafiq olaraq	MHBS	Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq	
			Orta və ya iri sahibkarlıq subyekti olduğu halda	Kiçik sahibkarlıq subyekti olduğu halda
Amortizasiya xərci		4 083.33	0.00	0.00

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

3. Dəyəri 500 manatdan az və ya qalıq dəyəri ilkin dəyərinin 5 %-dən az hissəsini təşkil edən olan əsas vəsaitlərin uçotdan silinməsi. Dəyəri Vergi Məcəlləsinin müəyyən etdiyi 500 manat həddindən aşağı olan, lakin müəssisəyə əhəmiyyətli dərəcədə fayda verən əsas vəsaitlərin həmin il ərzində silinməsi, həmçinin çox dəyərli əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinin onların ilkin dəyərinin 5%-nə çatması və uçotdan silinə bilməsi müəssisə daxili oğurluq, aktivlərin əskik gəlməsi hallarının baş verməsinə səbəb ola bilər.

4. Aktivin qalıq dəyəri və faydalı istifadə müddətinə hər maliyyə ilinin sonunda baxılmalıdır. 16 nömrəli MUBS-un 51-ci maddəsində qeyd etdiyi bu məqam çox önəmlidir. KOS üçün MHBS-nin 17.19-cu maddəsi isə buna aktivdən istifadə metodunun dəyişdirilməsi, proqnoz edilə bilməyən köhnəlmə, yeni texnologiya imkanları və bazar qiymətlərindəki dəyişikliklər aktivin qalıq dəyəri və faydalı istifadə müddətinə təsir göstərən önəmli faktorlardır. Aktiv əldə olunandan 3 il sonra daha çox fayda verə bilər ki, bu onun keçən illərə nisbətə amortizasiyasının çox olmasına səbəb ola bilər. Yaxud yeni texnologiya imkanları, texnologiyanın sürətlə inkişafı mövcud vəsaitin artıq tələblərə cavab vermədiyini müəyyən edildiyindən onun satılıb yenidən alınmasını zəruri edə bilər.

Nəticə və təkliflər:

1. KOS üçün MHBS əsasən torpaq, tikili və avadanlıqların ayrılıqda uçota alınarkən Vergi Məcəlləsi amortizasiya və təmir xərclərinin hesablanması əsas vəsaitlərin kateqoriyasının əsas götürməklə bina və tikililərdən başqa digər vəsaitlərin kateqoriyaya uyğun qruplaşdırılmasını önə çəkir. Həmçinin kateqoriya üzrə amortizasiya hesablanması edilməsi hər aktiv üzrə ayrılıqda qalıq dəyərinin düzgün müəyyən edilməsinə səbəb olur. İlin əvvəli alınan vəsaitlə ilin sonunda alınan vəsaitə eyni faizlə standart amortizasiya hesablanır ki, aktivlərin ədalətli dəyərini düzgün formalaşdırmır. Fikrimcə Vergi Məcəlləsində amortizasiya hesablanması üçün hər vəsait üzrə hesablamaların aktivin istifadə müddətinə görə müəyyən edilməsi qeyd edilməsi daha doğru olardı. Nəticədə gəlirdən çıxılan amortizasiya xərcləri düzgün müəyyənləşdiriləcəkdir.

2. Vergi Məcəlləsində torpaq, tikili və avadanlıq kateqoriyasına aid edilməsi üçün aktivlər üçün minimal olaraq 500 manat həddin müəyyənləşdirilməsi də ziddiyyət doğurur. Aktiv xarakterindən və istismarından asılı olaraq uzun müddət istifadəsi nəzərdə tutulduğu halda torpaq, tikili və avadanlıq kimi, qısa müddət ərzində istismar edilərsə cari aktiv kimi qiymətləndirilməlidir. Həmçinin dəyəri 500 manatdan az olub bir ildən uzun müddətə xidmət edən aktivlər də var ki, Vergi Məcəlləsinə əsasən əsas vəsaitlərdən hesab edilməyərək ehtiyatlara uyğun olur, bunun əksi, dəyəri 500 manatdan yuxarı olan aktivlər də vardır ki, bir ilə qədər istismar müddəti var. Vergi Məcəlləsində əsas vəsaitlərin tərifindən 500 manat dəyər limitinin istismar müddətinə görə müəyyənləşdirilməsi ilə əvəz edilməsi məqsədəuyğundur.

3. Dəyəri 500 manatdan aşağı olduqda və ya ilkin dəyərin 5%-dən aşağı olduqda əsas vəsaitlərin balansdan silinməsi də Vergi Məcəlləsinin əks etdirdiyi digər məsələdir ki, istehsalat müəssisələrində dəyərinə milyonları əhatə edən əsas vəsaitlər vardır ki, onların 5%-i əhəmiyyətli məbləğdir. Bu da xərclərə salınaraq amortizasiya xərclərinin çox əks etdirilməsi və mənfəətin, nəticədə xalis mənfəətin azalmasına səbəb olur. Məcəllənin bu maddəsində 500 manat kimi həddin müəyyənləşdirilməsi, lakin 5% kimi hədd müəyyən edilməməsi məqsədəuyğun olardı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Vergi Məcəlləsi, 2023-cü il
2. 16 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı MUBS, Maliyyə Nazirliyi, 2018-ci il
3. 12 nömrəli “Mənfəət vergisi” adlı MUBS, Maliyyə Nazirliyi, 2018-ci il
4. “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları”, Maliyyə Nazirliyi, 2018-ci il
5. “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin “09” dekabr 2019-cu il tarixli Q-15 Nöli Kollegiyasının Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
6. International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized Entities, <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/ifrs-for-smes/english/2015/ifrs-for-smes-standard-part-a.pdf>
7. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 556 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
8. “Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim olunması üzrə konseptual əsaslar”. MUBSŞ-nın Konseptual Əsasları MUBSK-nın İdarə Heyəti tərəfindən iyul 1989-cu ildə dərc olunmaq məqsədi ilə aprel 1989-cu ildə təsdiq edilmiş və 2001-ci ilin aprel ayında MUBSŞ tərəfindən qəbul edilmişdir.
9. Maliyyə Hesabatları üzrə Konseptual Əsaslar (MUBSŞ tərəfindən 2010-cu ilin sentyabrında buraxılmışdır)

Сравнительный анализ износа основных средств в субъектах предпринимательства

Рзаева Кямалә Элшад

Докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета

kamala-rzayeva@unec.edu.az

Резюме: Важной частью финансовой отчетности являются затраты на амортизацию, рассчитанные по земле, зданиям и оборудованию, и их влияние на статьи баланса. Таким образом, эти затраты, которые играют важную роль в отчете о прибылях и убытках, играют особую роль в определении остаточной стоимости земли, зданий и оборудования, отраженной в финансовом отчете. Хотя Международные стандарты финансовой отчетности для МСП широко рассматривают тему эксплуатации и амортизации каждого актива, Налоговый кодекс кратко определяет расходы на амортизацию как расходы, вычитаемые из доходов в пределах установленных лимитов. Кроме того, определение дополнительных коэффициентов к амортизационным затратам микро- и малых средних предприятий приводит к существенным различиям между затратами в отчетности, подготовленной по МСФО и Налоговому кодексу.

Ключевые слова: Международные стандарты финансовой отчетности для малого и среднего бизнеса, МСФО, Налоговый кодекс, амортизация, нормы амортизации.

Improving public financial protection of agriculture based on international experience

Alakbarova Laman Rafail

BSU, Department of Economics, Phd student

Lemanelekberova85@gmail.com

Abstract: In the article, directions for improving the state financial protection of agriculture based on international experience were mentioned, and actual problems were mentioned in this framework.

The purpose of the research - the main goal of the article is to prepare scientifically justified proposals on the improvement of state financial protection for agriculture based on international experience.

The methodology of the research - observation, comparative analysis, analysis-synthesis and logical generalization methods were used during the research.

The practical importance of the research - it is possible to effectively use the financial resources allocated by the state for the protection of agriculture by using the ideas presented in the article.

The results of the research - on the basis of international experiences, the directions for solving the problems related to the state financial protection of agriculture in our country have been determined.

The originality and scientific novelty of the research - kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə dəstəyinin əhəmiyyəti beynəlxalq təcrübələr əsasında dəyərləndirilmiş və təkmilləşdirilməsi üçün istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Keywords: agriculture, government, improvement, finance, international, innovation.

UOT 336.61 JEL Q14

Beynəlxalq təcrübə əsasında kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi

Ələkbərova Ləman Rafail
BDU, İqtisadiyyat kafedrası, doktorant
Lemanelekberova85@gmail.com

Xülasə: Məqalədə beynəlxalq təcrübə əsasında kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri qeyd edilmiş, bu çərçivədə actual problemlər qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi – məqalənin əsas məqsədi beynəlxalq təcrübə əsasında kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi tərəfdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırma zamanı müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz-sintez və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – məqalədə irəli sürülən düşüncələrdən istifadə olunmaqla dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatının müdafiəsinə ayrılan maliyyə resurslarından səmərəli şəkildə yararlanmaq mümkündür.

Tədqiqatın nəticələri – beynəlxalq təcrübələr əsasında ölkəmizdə kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə müdafiəsi ilə bağlı problemlərin həll istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - kənd təsərrüfatı üzrə dövlət maliyyə dəstəyinin əhəmiyyəti beynəlxalq təcrübələr əsasında dəyərləndirilmiş və təkmilləşdirilməsi üçün istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, dövlət, təkmilləşmə, maliyyə, beynəlxalq, innovasiya.

UOT 336.61 JEL Q14

GİRİŞ

Qlobal mənada bir çox ölkə kənd təsərrüfatı inkişafı və inovativ xarakter alması üçün bir çox maliyyə imkanını bu sahəyə ayırmaqdadır. Kənd təsərrüfatı yalnızca bazar mexanizmlərinin öhtəsinə buraxılacaq bir sahə deyil, çünki bu sahələrarasındakı rəqabətə zərər verə bilər. Buda öz növbəsində kənd təsərrüfatı kimi həyati bir sahədə məhsul istehsalına ciddi zərər verə bilər, bu səbəblərdən dövlətin bu sahəyə diqqət ayırması olduqca vacibdir. Dünyada bir çox dövlət bu sahəyə xüsusi diqqət ayırmaqla, maliyyə resurslarını cəlb etməkdədir. Bu sahəyə dövlət tənzimlənməsinin vacibliyini gətirən aşağıdakı amillərdir:

- 1) gəlir məqsədilə təkrar istehsal prosesinin reallaşmama təhlükəsi;
- 2) kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinə nəzarətin gərəkli olması;
- 3) yerli və xarici ixraatçıların rəqabətqabiliyyətinin artırılması;
- 4) ekoloji səbəblərdən (4).

Qida tədqiqatçıları qida sistemində "maliyyələşdirməyə" artan diqqət ayırdılar, çünki özəl maliyyə aktorları son illərdə sektorun müxtəlif istiqamətlərində artan rol oynadılar. Qida sistemində maliyyə subyektlərinin daha böyük rolunun nəticələrinə çox diqqət yetirilsə də, bu aktyorların tarixən onunla qarşılıqlı əlaqədə olma yollarına nisbətən az diqqət yetirilmişdir; xüsusilə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsində dövlətin rolu ilə bağlı. Bu məqalə kənd təsərrüfatı, maliyyə və dövlət arasında uzunmüddətli əlaqəni araşdırır. Tarixən özəl kapital dövlətin zəmanəti və dəstəyi olmadan kənd təsərrüfatına sərmayə qoymaq istəmir və dövlətlər bu sektorda özəl maliyyəçilərə müxtəlif dərəcədə tənzimləmə tətbiq edirlər. Bu tendensiya müasir maliyyələşdirmə təcrübələrini formalaşdırmışdır. Kənd təsərrüfatında dövlətin rolunu azaltmaq üçün sistemə siyasi layihəni qəbul etsək də, bu qanunauyğunluqlar davam edir və biz son nəticədə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini başa düşmək üçün dövlətin necə uzun müddət davam edən əlaqələndirici olduğunu anlamaq maliyyə və kənd təsərrüfatı arasında vacib olduğunu iddia edirik. maliyyə və kənd təsərrüfatı arasında.

Hökumətin kənd təsərrüfatı üzrə həyata keçirdiyi tənzimləmə proqramlarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) inovativ, texnoloji əsaslı maliyyə dəstək proqramlarının tətbiq edilməsi;
- 2) kənd təsərrüfatı ilə digər sahələr arasındakı qarşılıqlı integrasiya prosesinin həyata keçirilməsi;
- 3) kənd təsərrüfatı məhsulları maliyyə yardımı proqramlarının həyata keçirilməsi;
- 4) yerli ixracatçıların haqqlarının qorunması (1).

Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi yoxsul fermerlərə sərvətlərini artırmağa imkan verir və 2050-ci ilə qədər 9 milyard insanı qidalandırmaq üçün qida dəyər zəncirlərinin inkişafına kömək edir. Kənd təsərrüfatının maliyyəsi sahəsində işimiz müştərilərə bazara əsaslanan maliyyə xidmətləri göstərməyə, davamlı kənd təsərrüfatı və kənd-ərzaq dəyər zəncirlərini dəstəkləmək üçün uzunmüddətli və yaşıl investisiyaları maliyyələşdirməyə kömək edir. 2050-ci ilə qədər qidaya tələbat 70% artacaq; bu tələbatı ödəmək üçün illik ən azı 80 milyard dollar investisiya lazımdır.

İqlim dəyişikliyinə sürətlənən tempi, əhalinin artımı və dəyişən pəhriz tərcihləri, global pandemiya və münaqişələr ərzaq təhlükəsizliyini və aqrar-ərzaq sektorunun inkişafını təhdid etməkdədir. Onlar siyasətin diqqətini bütün dünyada daha dayanıqlı və dayanıqlı kənd-ərzaq sənayesinin inkişafına yönəltmək üçün böyük təzyiq göstərir. Hesablamalar göstərir ki, global ərzaq tələbatı 2050-ci ilə qədər 70% artacaq və cavab olaraq bütün dəyər zəncirlərində illik ən azı 80 milyard dollar investisiya tələb olunacaq. Məhdud dövlət resursları, mexanizasiyada geniş miqyas, iqlim ağıllı texnologiyaları, emal və aqro-ərzaq logistikası səbəbindən onların əksəriyyəti özəl sektordan gəlməlidir. Ətraf mühitin təsirini azaltmaqla və iqlim risklərini nəzərə alaraq məhsuldarlığını artırmaq üçün fermerlər və kənd təsərrüfatı mikro, kiçik və orta müəssisələr üçün də kiçik investisiyalara ehtiyac var.

Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemləri davamlı kənd təsərrüfatı və aqro-qida sənayesinə keçidi maliyyələşdirməyə hazır deyil. Banklar, mikromaliyyə institutları və institusional investorlar ənənəvi olaraq sektorlar üçün çox məhdud resurslar təmin edirlər. Kənd təsərrüfatı kreditləri və investisiya portfelleri hazırda kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-dəki payı ilə müqayisədə qeyri-mütənasib şəkildə aşağıdır. Maliyyə bazarları üçün mühüm problemlərə kənd təsərrüfatında unikal risklərin idarə edilməsi, çoxlu sayda kiçik fermerlər və kənd təsərrüfatı dəyər zəncirləri boyunca mikro, kiçik və orta müəssisələr (MSME) ilə iş zamanı yüksək əməliyyat xərcləri, maliyyəyə məhdud effektiv tələb, və kənd təsərrüfatı kredit portfellerinin idarə edilməsində maliyyə institutlarının. təcrübə çatışmazlığı daxildir. Digər tərəfdən, bir çox ölkələr qeyri-adekvat və ya səmərəsiz siyasət və alətlər tətbiq ediblər ki, bu da çox vaxt sektor üçün özəl kapitalı səfərbər etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Burada bir çox ölkə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi strategiyalarının işlənilməsi, hazırlanmasında və həyata keçirilməsində özəl kapitalı cəlb etmək, kənd təsərrüfatının davamlı maliyyə bazarlarını dərinləşdirməyə çalışırlar. Bu cür bazarlar kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, kommersiyalaşdırılması və daşınması sahəsində fəaliyyət göstərən fermerlərdən tutmuş, kənd təsərrüfatı dəyər zəncirləri boyunca adekvat maliyyə xidmətlərini təmin edir.

Öz növbəsində Dünya Bankı kənd təsərrüfatı maliyyəsinin vəziyyəti ilə bağlı ölkələrə dəstək məqsədilə Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi Proqramı əsasında diaqnostik tədqiqatlar aparır və kənd təsərrüfatı maliyyəsini səfərbər etmək üçün əlverişli mühit yaratmaq məqsədilə dövlət siyasətləri və qaydaları islahat etmək üçün konkret fəaliyyət planları hazırlayır. Burada siyasi və hüquqi tənzimləyici məsələlərinə bəzi nümunələr arasında kredit kvotaları, faiz dərəcələri hədləri, bank filiallarının genişləndirilməsi qaydaları, kənd təsərrüfatı kreditləşməsinə təsir edən prudensial qaydalar, anbar daxilolmalarının maliyyələşdirilməsi çərçivələri, aqrobiznes debitor borcları sertifikatları və müqaviləli əkinçilik üçün alternativ mübahisə mexanizmləri daxildir (10).

Kənd təsərrüfatının maliyyə bazarlarının gücləndirilməsi bütün dövlətlər üçün olduqca əhəmiyyətli məsələdir. Beynəlxalq mənada dövlətlər kənd təsərrüfatı kreditlərinə uzunmüddətli maliyyəyə çıxış, xidmətlərini rəqəmsallaşdırmaq və yaşıllaşdırmaq, kənd təsərrüfatı risklərini idarə etmək və kənd təsərrüfatı aktivləri siniflərini inkişaf etdirmək üçün həllər təqdim edirlər. Həmçinin dövlət maliyyə institutlarının islahatları və potensialının artırılması üçün texniki yardım göstərmək və kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini inkişaf etdirmək üçün Fintechs və rəqəmsal platformalardan istifadə etmək gərəklidir.

Maliyyə kooperativlərinə dəstək məqsədilə xüsusi proqram və maliyyə kooperativlərinə yönəlmiş təcrübə icması fəaliyyət göstərməlidir, çünki bu müəssisələrin kiçik fermerlərə, kəndli KOM-lara və ev təsərrüfatlarına maliyyə xidmətlərinin təminatçısı kimi əhəmiyyətini nəzərə almalıyıq. Bu proqramlar kənd təsərrüfatı fəaliyyətini gücləndirmək, habelə onları öz ölkələrinin maliyyə sisteminə daha yaxşı integrasiya etmək üçün müvafiq qaydaları və nəzarət tədbirlərini gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Eyni zamanda dövlətlər texniki yardım və ya kredit layihələrinin bir hissəsi kimi geniş çeşidli alətlərin dizaynına və inkişaf etdirilməsinə maliyyə yardımı etməlidirlər. Dəyər zənciri maliyyəsi, kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərinə əsaslanan innovativ kredit skoringi, qismən kredit zəmanəti sxemləri, kənd təsərrüfatı dəyərini birləşdirən rəqəmsal kənd təsərrüfatı platformaları, maliyyə institutları, və kapital bazarı həlləri inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı üçün vacib məsələlərdir. Biz həmçinin maliyyəyə çıxışı artırmaq və fermerlərə və KOM-lara çatmaqda əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün rəqəmsal maliyyə, e-ticarət və ödəniş platformalarının inkişafı üzərində işləməliyik.

Xarici ölkələrin təcrübəsindən innovativ aqrar iqtisadiyyat o zaman formalaşır ki, aqrar sənaye istehsalı əsasən innovativ fəaliyyətə əsaslansın ki, bu da vahid maliyyə və informasiya məkanının formalaşması üçün yeni texnologiyalar olmadan mümkün deyil. Eyni zamanda, innovasiyaların tətbiqi və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması yeni çağırışlar yaradır: sənayenin daha ixtisaslı kadrlara ehtiyacı var, eyni zamanda işçilərin buraxılması baş verir ki, bu da işsizliyin artmasına və işsizliyin artmasına səbəb ola bilər (8).

Kənd təsərrüfatı istehsalı və aqro-KOS-lar iqlim dəyişikliyinə qarşı son dərəcə həssasdır, bu da kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsində riski əhəmiyyətli dərəcədə artırır və bir çox maliyyə institutları sadəcə olaraq sektordan uzaqlaşır. Digər tərəfdən, sektor emissiyaları azaltmaq və məhdud təbii ehtiyatları qorumaq üçün cəlbədar imkanlar təqdim edir. Ölkələr maliyyə alətləri və dövlət-özəl əməkdaşlıq da daxil olmaqla həllər hazırlamalıdırlar. Müdaxilələr məhsuldarlığın artırılması və resursların səmərəliliyi üçün ağıllı iqlim investisiyalarını asanlaşdırmaq və genişləndirmək məqsədi daşımali və maliyyə institutlarına kənd təsərrüfatı kredit portfelində iqlim risklərini idarə etməyə kömək etməlidir.

Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə maneələrin aradan qaldırılması. Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini genişləndirmək üçün maliyyə bazarları məsələlərinə əlavə olaraq, biz kənd təsərrüfatı məhsulları üçün bazarlara çıxış, maliyyə institutlarının yaxın olmaması və kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə güclü maneələr yaratdığından torpaq mülkiyyəti kimi müxtəlif problemləri həll etməyə çalışırırlar (10).

Həmçinin kənd təsərrüfatı sahələrinə dəstəyinin edilməsi üçün bəzi ölkələr (Kanadada 0,8%, Avstraliyada 0,3%, Yaponiyada 1,4%, Koreyada 4,5%, Norveçdə 1,5%, İsveçdə 2,0%, ABŞ 0,9%) beynəlxalq təşkilatlara məcmu ümumi daxili məhsullarının müəyyən bir hissəsi qədər maliyyə dəstəyi ayırırmışdılar (9).

Spesifik olaraq baxdıqda isə ABŞ aqrar sahədə innovasiya prosesinin idarə olunması, problemlərin həll olunması baxımından böyük təcrübəyə malikdir. ABŞ-ın aqrar-sənaye şirkətləri çərçivəsində iri təsərrüfat təşkilatlarının fəaliyyət prinsiplərinə mümkün qədər uyğun gələn belə idarəetmə üsulları və innovasiya proseslərinin təşkili formaları işlənib hazırlanmışdır. ABŞ, Kanada və ya Avstraliyada tətbiq edilən formada vergi tədbirləri kifayət qədər güclü stimullaşdırıcı təsir göstərdi və müəssisələr AR-GE qiymətlərinin azalmasına öz xərclərini artırmaqla cavab verdilər. Məsələn, ABŞ-da məlum oldu ki, dövlət bu cür fəaliyyəti maliyyələşdirə biləcək vergilər şəkildə nə qədər pul əldə etməmişdir, təxminən bir o qədər firma AR-GE üçün əlavə vəsait yatırmışdır. Ümumiyyətlə, 40-a qədər - Korporasiyaların vergiyə cəlb edilməyən mənfəətlərinin 60%-i istehsalın, əsas vəsaitlərin yenilənməsi üçün AR-GE sahəsinə göndərilir.

Innovativ iqtisadiyyatın yaradılmasında həlledici rol dövlətə məxsusdur. Kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyələşdirmə əsasən dövlət tərəfindən aşağıdakılar çərçivəsində həyata keçirilir:

- kənd təsərrüfatı subyektlərinə dövlət dəstəyinin forma və üsullarının işlənib hazırlanması;
- kənd təsərrüfatı sahəsində prioritetlərin seçilməsi;
- strateji planlaşdırma, dövlət sifarişi verilə bilən mal və xidmətlərin siyahısının müəyyən

edilməsi;

- kənd təsərrüfatı infrastrukturunun formalaşdırılması, o cümlədən dövlət, sahələrarası, sahə və regional xarakterli ixtisaslaşdırılmış innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin yaradılması;
- sivil texnologiya bazarı üçün şərait yaratmaqla, yəni müəlliflik hüququ, patent və əmtəə nişanının mühafizəsi sahəsində bütün beynəlxalq konvensiyaları tanımaqla xarici texnologiyaların transferinin stimullaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı sferasında özünütəşkilat mexanizmlərinin yaradılması, innovativ layihələrdə iri kapitalın iştirakının həvəsləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı layihələrin ekspertizası və təhlili.

Dünyada kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyələşdirmənin əsasını inovativ yeniliklər formalaşdırır. Innovasiya vəziyyətinin təhlili innovasiya prosesində kənd təsərrüfatı konsaltinqi institutundan istifadə nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatında innovasiyaların inkişafı sisteminin formalaşdırılması üçün nəzəri və metodoloji əsasların, konseptual müddəaların işlənilib hazırlanmasından ibarət olmuşdur. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların inkişafı üzrə təklif olunan sistem çərçivəsində kənd təsərrüfatında innovasiyaların mənimsənilməsi sisteminin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları və metodoloji müddəaları işlənilib hazırlanmışdır; iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafının ən səmərəli istiqaməti kimi innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti üzə çıxarılır və kənd təsərrüfatında innovasiyaların təsnifatı təklif olunur (7).

Əsasən tətbiqi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması nəticəsində yaradılmış yeni texnika və texnologiya yeni tələbatların ödənilməsinə imkan verən daha yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərə malikdir. Bu yeniliklərin tətbiqi daha qısa müddətdə və daha az xərclə baş verir, lakin texniki səviyyədə və səmərəlilikdə sıçrayış çox azdır.

- Orta və kombinator innovasiyalar elementlərin konstruktiv əlaqəsinin müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edilməsidir. İxtiranın və nou-haunun orta səviyyəsini reallaşdıran bu yeniliklər texnologiyanın bu nəslinin yeni modellərinin və modifikasiyalarının işlənilib hazırlanması üçün zəmin yaratmağa, mövcud texnologiyayı təkmilləşdirməyə, əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmağa imkan verir (3).

- kiçik və kombinator innovasiyalar - kiçik ixtiralar, innovasiya təklifləri, istehsal təcrübəsi əsasında yaranan yeniliklər. Onlar avadanlıq və texnologiyanın əsas texniki-iqtisadi səviyyəsini saxlamaq və ya ikinci dərəcəli texniki-iqtisadi parametrlərini təkmilləşdirmək, istehsal olunan məhsulların parametrlərini yaxşılaşdırmaq, bu məhsulların daha səmərəli istehsalına kömək etmək və ya istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün lazımdır. Aqrar sektorda investisiya təhlükəsizliyi problemləri:

- kənd təsərrüfatında maliyyə-iqtisadi göstəricilərin davamlı şəkildə pisləşməsi tendensiyası müşahidə olunur;

- sənayedə istehsalın azalmasının dərin nəticələri onun reproduktiv potensialının ardıcıl olaraq məhv edilməsidir (texnologiya, torpaq, insan faktorları, intellektual qüvvələrin zəifləməsi, elmin vəziyyəti və s.);

- kənd təsərrüfatında öz maliyyə resurslarının olmaması, uzunmüddətli kreditləşmənin əhəmiyyətli dərəcədə azalması investisiya aktivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur;

- istər ölkədə, istərsə də onun regionlarında kənd təsərrüfatında investisiya fəaliyyətinin təşkili sistemi yoxdur (5).

Kənd təsərrüfatında investisiyaların idarə edilməsi tədbirlərinin nəzəri və metodoloji təhlili əsasında investisiya cəlbəediciliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar müəyyən edilmişdir. Ən əhəmiyyətlisi, investisiya cəlbəediciliyinə təsir edən amillərin geniş spektrinin qarşılıqlı əlaqəli xüsusiyyətlərinə əsaslanan multifaktorial yanaşmadır. Bunlara iqtisadi potensial daxildir; ümumi iş şəraiti; bazar mühitinin inkişaf səviyyəsi; siyasi amillər; sosial və sosial-mədəni amillər; siyasi amillər; təşkilati və hüquqi; maliyyə və bir sıra başqaları. İnvestisiya mühiti reytinginin formalaşdırılması üçün əsas mövqelərə aşağıdakılar daxildir:

1. İlkin statistik məlumatın formalaşması.
2. Müqayisə obyektini seçin.
3. Regional inkişaf göstəricilərinin formalaşdırılması (2).

Innovasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalına sərmayə qoyan investorların stimullaşdırılması tədbirləri kömək edəcək ki, onların təkrarlanması kənd təsərrüfatında innovativ proseslərin inkişafını sürətləndirəcək. Bunu həm investorların köməyi ilə, həm də hansısa böyük innovativ layihənin həyata keçirilməsi üçün müvəqqəti komandalar təşkil etməklə həyata keçirmək vacibdir. Bu fəaliyyət növünün stimullaşdırılması üzrə digər tədbirlər də səmərəlidir: innovasiyaları tətbiq edən subyektlər üçün vergi və güzəştlərin qəbulu; müəssisə və təşkilatlara investisiya mənbəyi kimi amortizasiya fondlarını artırmaq imkanı yaratmaq məqsədilə amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi; yüksək texnologiyalı unikal avadanlıq lizininin inkişafı və s.(6).

Yekun

- Kənd təsərrüfatı sahəsinə ancaq tələb-təklif rol oynayarsa, bu sahəyə maliyyə resurslarının formalaşması təhlükəyə düşür.

- Kənd təsərrüfatı sahəsində rəqabətqabiliyyətli mühitin raranması son dərəcə vacib bir məsələdir.

- Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi ən qabaqcıl müdafiə tədbiri istehsalçılara maliyyə dəstəyinin verilməsidir. Bu məqsədlə maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşməsi olduqca vacibdir.

- Kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət göstərən sektorların inovativ dəyişimini həyata keçirmək gərəklidir. Bunun üçün mütləq sahibkarların maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırılmalı, onların təsərrüfatlarının maddi-texniki vəziyyəti yüksəlməlidir.

Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınaraq kənd təsərrüfatı üzrə düzgün maliyyə siyasəti olduqca vacib olmaqla, beynəlxalq qurumlarla iş birliyi günümüzün günümüzün gətirdiyi ən vacib üstünlüklərdən biridir.

- Kənd təsərrüfatı sahəsində bütün xarici və daxili təyziqlərə baxmayaraq dövlət maliyyə müdafiəsinin təkmilləşməsi məqsədilə inovativ maliyyə mexanizmləri yaradılmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Afiq Cavanşir oğlu Nəsimov "KƏND TƏSƏRRÜFATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MALİYYƏ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ" Gəncə – 2021 https://aak.gov.az/upload/dissertation/ qtisad_elml_ri/ Afiq_N%C9%99sibov--avtoreferat_son_variant-16_04_21.pdf
2. Ataşov, B.X. Maliyyə bazarları. / B.X. Ataşov – Bakı, "Kooperasiya nəşriyyatı", 2016. – 456 s.
3. Qasimov F.H., Əliyev T.N., Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 680 s
4. Санакоева, Д.К. "Основные направления совершенствования государственного регулирования развития сельского хозяйства" // Д.К.Санакоева, Е.А.Колпакова, А.А.Тибилова /Вестн. Волгогр. гос. ун-та.Сер. 3, Экон. Экол. 2015. №4 (33). -с. 161-169
5. Минаков, И.А., Кувшинов В.А. Государственная поддержка сельского хозяйства региона в условиях реализации стратегии импортозамещения //Агропродовольственная политика России. – 2017. – № 7 (67). – С. 57-63.– s.59.
6. Abdykerova G.Zh., Aikupesheva D.M., Jempeissova G.I., Baytikenova G.A. ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5227 Volume 2, Number 324 (2019), 63 – 68. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1483.38>
7. McIntosh, Caio Scuarcialupi "The use of financial technology in the agriculture sector" // Asian Development Bank Institute (ADBI), Tokyo 2018 p 872
8. Richard Best "The Step by Step Portfolio Planning Process" // Investopedia October 29, 2022 <https://www.investopedia.com/articles/company-insights/083116/portfolio-planning-process-step-step.asp>
9. Suppan, S. Agricultural finance for climate resilience: An assessment with policy options. Published September, 2020. p.14
10. THE WORLD BANK "Agriculture Finance & Agriculture Insurance" AUGUST 31, 2022 <https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/agriculture-finance>

Улучшение государственной финансовой защиты сельского хозяйства на основе международного опыта

Алакбарова Ламан Рафаил
БГУ, кафедра Экономика, докторант
Lemanelekberova85@gmail.com

Резюме: В статье обозначены направления совершенствования государственной финансовой защиты сельского хозяйства на основе международного опыта, а также обозначены актуальные проблемы в этом контексте.

Цель исследования – основная цель статьи – подготовить научно обоснованные предложения по совершенствованию государственной финансовой защиты сельского хозяйства на основе международного опыта.

Методология исследования – методы наблюдения, сравнительного анализа, анализа-синтеза и логического обобщения.

Прикладная значимость исследования - используя идеи, изложенные в статье, можно эффективно использовать финансовые ресурсы, выделяемые государством на защиту сельского хозяйства.

Результаты исследования - на основе международного опыта определены направления решения проблем, связанных с государственной финансовой защитой сельского хозяйства в нашей стране.

Оригинальность и научная новизна исследования - оценена важность государственной финансовой поддержки сельского хозяйства на основе международного опыта и определены направления совершенствования.

Ключевые слова: сельское хозяйство, государство, благоустройство, финансы, международные, инновации.

Assessment of factors affecting the development of ecotourism in Azerbaijan

Bashir Gudrat oğlu Hacıyev

Doctorate of ETM Institute of Economics

Abstract: Ecotourism is currently one of the priority areas as one of the most developed types of tourism in the world. From the point of view of sustainable development of tourism, ecotourism is of particular importance. For the development of sustainable ecotourism in our country, the positive and negative effects caused by it and the factors that impede the development of ecotourism must be correctly identified. Every element of ecotourism must be analyzed and carried out in a comprehensive manner. In order to achieve the goal set to the eyebrow, the method of expert assessment was used during the study. Thus, it is impossible to assess the factors hindering the effective development of ecotourism by traditional methods. Because , most of these effects, factors do not come to measure. Also, during the study, a large number of survey methods were widely used. Another key advantage of this method is that the study includes representatives of all parties involved in ecotourism, including representatives of the public living in the ecotourism region, ecotourism experts, government representatives developing ecotourism development strategies, tourism operators and business representatives implementing ecotourism, etc. are involved. The methodology proposed by us in the work is already important in terms of elimination of the above deficiencies.

Keywords: *ecotourism, sustainable tourism, mass tourism, development strategy, ecological balance, balanced development*

UOT:338.48; JEL: Q57

Azərbaycanda ekoturizmin inkişafına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Bəşir Qüdrət oğlu Hacıyev
ETM İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Xülasə: Ekoturizm hal hazırda dünyada turizmin ən çox inkişaf etmiş növlərindən biri kimi prioritet sahələrdən biridir. Turizmin dayanıqlı inkişafı baxımından ekoturizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə dayanıqlı ekoturizmin inkişafı üçün onun yaratdığı müsbət və mənfi effektlər və ekoturizmin inkişafına mane olan amillər düzgün müəyyənəlməlidir. Ekoturizmin hər bir elementi üzrə ciddi təhlil aparılmalı və onlar kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Qaşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı ekspert qiymətləndirməsi metodundan istifadə olunmuşdur. Belə ki, ekoturizmin effektiv inkişafına mane olan amillərin ənənəvi metodlarla qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Çünki, bu təsirlərin , amillərin əksəriyyəti ölçüyə gəlmir. Həmçinin tədqiqat zamanı çoxlu sayda sorğu metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Bu metodun digər əsas üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, tədqiqata ekoturizmlə əlaqəli olan bütün tərəflərin o cümlədən, ekoturizm bölgəsində yaşayan ictimaiyyətin nümayəndələri, ekoturizm üzrə ekspertlər, ekoturizmin inkişaf strategiyasını işləyib hazırlayan hökumət nümayəndələri, turizm operatorları və ekoturizmi həyata keçirən biznes nümayəndələri və s. cəlb edilir. İşdə təklif etdiyimiz metodika yuxarıda göstərilən çatışmamazlıqların aradan qaldırılması baxımında olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Ekoturizm, dayanıqlı turizm, kütləvi turizm, inkişaf strategiyası, ekoloji tarazlıq, tarazlı inkişaf*

UOT:338.48; JEL: Q57

GİRİŞ

Araşdırmalar göstərir ki, ekoturizmin inkişafına mane olan əsas faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir[1]: 1) qanunvericilik sisteminin zəif olması; 2) Ekoturizmin planlaşdırılması və menecmentində problemlər; 3) Ekoturizm üzrə insan kapitalının formalaşmaması; 4) maliyyə çatışmamazlığı; 5) Təbii qoruqlarda infrastrukturun səviyyəsi; 6) dövlət-özəl əməkdaşlığının səviyyəsi; 7) ekoloji tarazlıq.

Ekoturizmin effektivliyinə və dayanıqlılığına təsir edən amillərin təsirini ənənəvi üsullarla qiymətləndirmək mümkün deyil. Ekspert qiymətləndirməsi metodu isə bu çatışmamazlığı aradan qaldırır. Ekoturizm sahəsi üzrə təcrübəsi olan ekspert rəyləri və qiymətləndirməsi əsasında həmin faktorların ekoturizmin effektivliyinə təsirini qiymətləndirmək olar[2]

Metodologiya/ Methodology

Bu zaman ekspert qiymətləndirməsi metodologiyası aşağıdakı ardıcılıqla aparılmışdır:

1. Ekoturizmin effektivliyinə təsir edən amillərin kəmiyyət ölçüsünü müəyyən etmək üçün ekspert qiymətləndirilməsi metodunun seçilməsi;
2. Ekspert qiymətləndirməsinin məqsəd və vəzifələrinin düzgün formalaşdırılması;
3. Ekoturizm üzrə mükəmməl təcrübəsi olan ekspert qrupunun formalaşması;
4. Ekspert qrupu tərəfindən ekoturizmin effektivliyinə ən çox təsir edən indikatorların seçilməsi;
5. Ekspert qrupunun üzvləri tərəfindən ekoturizmin effektiv fəaliyyətinə təsir göstərən faktorların əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə xüsusi çəkisinin müəyyənəlməsi;
6. Hər bir göstəriciyə ekspert qrupu tərəfindən balların verilməsi
7. Ekspert qiymətləndirməsinin nəticəsi əsasında ekoturizmin effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillər üzrə yekun şərhin verilməsi;
8. Ekspert qiymətləndirməsi metodu ilə alınan son nəticələrin əsasında dayanıqlı ekoturizm strategiyasının hazırlanması üzrə təklif və tövsiyələrin işləyib hazırlanması.

ƏSAS HİSSƏ/ MAIN PART

Tədqiqatın obyekti Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qoruqlar və milli parklarda və bununla əlaqəli digər təbiət zonalarında ekoturizmdir.

Tədqiqat zamanı ekoturizm üzrə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən 80-dən çox ekoturizm mütəxəssisləri ekspert qrupunun tərkibinə daxil edilmişdir. Bu da alınan nəticələrin etibarlılığı baxımından önəmlidir. Ekoturizmin effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillərin əhəmiyyətlik dərəcəsini qiymətləndirmək üçün ekspert qrupunun üzvləri arasında sorğu aparılmış və onun nəticəsində ən əhəmiyyətli faktorlar faktorlar müəyyən edilərək tədqiqat zamanı istifadə edilmişdir.

Ekspert qrupu tərəfindən müəyyən edilmiş ekoturizmin effektivliyinə və dayanıqlılığına təsir edən faktorlar aşağıdakılardır:

- qanunvericilik sisteminin səviyyəsi(X_1);
- ekoturizmin planlaşdırılması və menecment səviyyəsi(X_2);
- ekoturizm üzrə insan kapitalının formalaşmaması (X_3);
- maliyyə şatıamamazlığı (X_4);
- təbii qoruqlarda infrastrukturun səviyyəsi (X_5);
- dövlət-özəl əməkdaşlığının səviyyəsi (X_6);
- ekoloji tarazlıq (X_7);
- institutsional sistemin səviyyəsi (X_8).

0-1 arasında olmaqla hər bir göstəriciyə ekspert qrupunun üzvləri tərəfindən xüsusi çəki verilir. Daha sonra ekspert qrupunun üzvləri tərəfindən hər bir göstəriciyə onun ekoturizmə təsiri baxımından 1-5 aralığında bal verilir.

Tədqiqat zamanı ekoturizmin effektivliyi üzrə göstəricilərin qiymətləndirilməsində ekspert qrupunun üzvləri kimi ekoturizm sahəsində çalışan sahibkarların, ekoturizm mütəxəssislərin, ekoturizm üzrə təcrübəli ekspertlərin, ekoturizm sahəsində çalışan digər mütəxəssislərin və ekoturizm zonalarında yerli əhalinin nümayəndələrinin rəyləri əsas götürülmüşdür.

Bu zaman ekoturizmin effektivliyini aşağıdakı formula ilə hesablanmışdır:

$$f = \sum_{i=1}^n n_i X_i$$

Burada, n – i –ci göstəricinin ekspert qrupu tərəfindən müəyyənəndirilmiş xüsusi çəkisi; X_i - i-ci göstəriciyə ekspert tərəfindən verilmiş baldır.

Təkid olunan metodika Şirvan, Qızılağac və Göygöl qoruqlarında sınaqdan keçirilmişdir.

Şirvan, Qızılağac və Göygöl qoruqları üzrə aparılmış tədqiqatın nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. (cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Gös- təri- cilər	Şirvan qoruğu			Qızıl- ağac qoruğu			Göy- göl qoruğu		
	n_i	X_i	$n_i X_i$	n_i	X_i	$n_i X_i$	n_i	X_i	$n_i X_i$
X_1	0,157	5	0,785	0,157	4	0,628	0,157	3	0,471
X_2	0,159	3	0,477	0,159	3	0,477	0,159	3	0,477
X_3	0,098	4	0,392	0,098	3	0,302	0,098	2	0,196
X_4	0,111	3	0,333	0,111	2	0,222	0,111	1	0,111
X_5	0,107	3	0,321	0,107	2	0,214	0,107	2	0,214
X_6	0,098	2	0,196	0,088	1	0,088	0,098	2	0,196
X_7	0,169	4	0,676	0,169	4	0,676	0,169	3	0,507

X_8	0,101	3	0,303	0,101	2	0,202	0,101	2	0,202
$F = \frac{\sum_{i=1}^n n_i X_i}{n}$			3.483			2.809			2.374

$$F_{orta} = (3.483 + 2.809 + 2.374) / 3 = \mathbf{2.888}$$

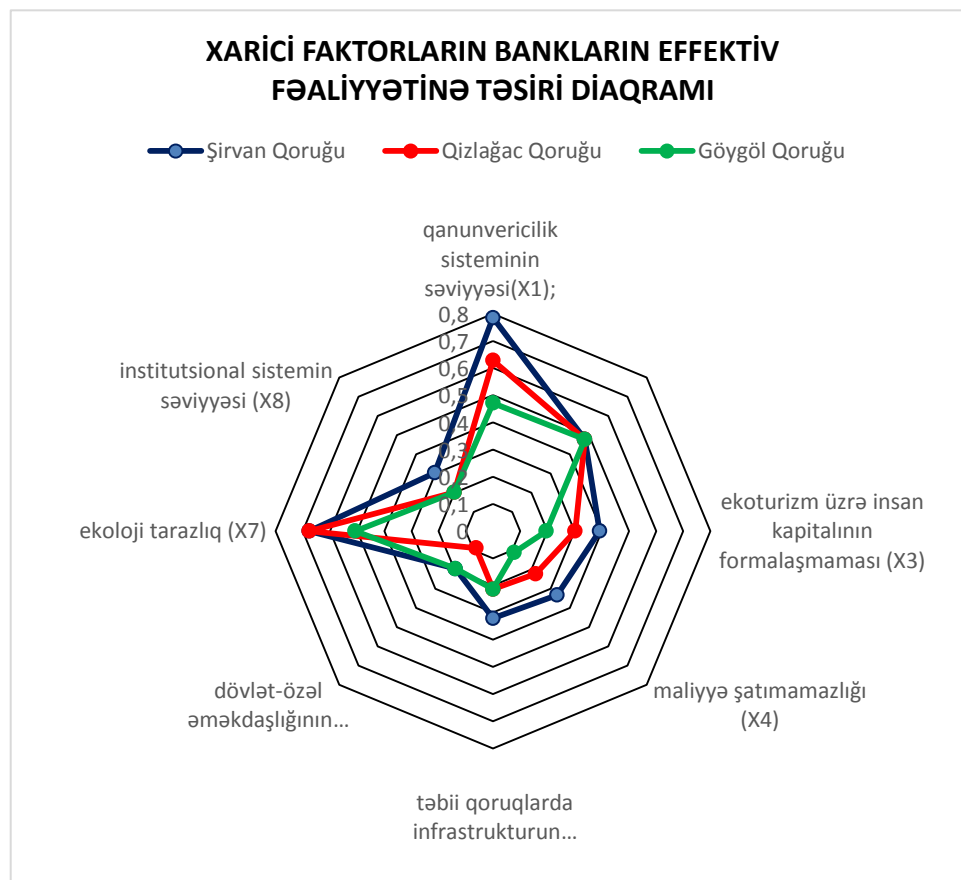
Bu zaman ekoturizmin effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillər aşağıdakı kimi şərh edilir:

1. $1 \leq F \leq 2.5$ Ekoturizm- səmərəsiz olmuşdur
2. $2.5 \leq F \leq 3.5$ Ekoturizm- orta səmərəli olmuşdur
3. $3.5 \leq F \leq 5$ Ekoturizm – çox səmərəli olmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, tədqiq olunan qoruqlar üzrə üzrə ekoturizmin səmərəli istifadə göstəricisinin orta qiyməti **2.888** – ə bərabər olmuşdur. Bu da tədqiq olunan qoruqlar üzrə ümumən effektivlik səviyyəsinin orta həddə olduğunu göstərir. Şirvan üzrə bu göstərici **3.483** – çox səmərəli, Qızıllağac Qoruğu üzrə **2.809** – orta səmərəli və Göygöl qoruğu üzrə bu göstərici **2.374** – aşağı səmərəli olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Şirvan Qoruğu istisna olmaqla digər qoruqlarda effektivlik və dayanıqlılıq səviyyəsi o qədər də yüksək deyildir.

Yuxarıdakı cədvəldə ekspert qiymətləndirməsi nəticəsində alınan nəticələri şəbəkə qrafikində təsvir edək.

Qrafikdən göründüyü kimi ekoturizmin dayanıqlılığınə və effektivliyinə mane olan əsas faktor institusional sistemin zəifliyi, dövlət-özel əməkdaşlığının səmərəli olmaması, ekoturizm sahəsində çalışan

sahibkarlar üçün maliyyə çatışmamazlığıdır. Demək olar ki, bütün qoruqlar üzrə bu mənfi təsir özünü göstərməkdədir.

Nəticə

Odur ki, ekoturizmin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün institusional sistem təkmilləşdirilməli, dövlət-özəl əməkdaşlığının daha səmərəli formalarından istifadə edilməli və maliyyə əlçatanlığı yaxşılaşdırılmalıdır. Bu şəbəkə qrafikindən istifadə etməklə ekoturizmin effektivliyi üzrə elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq mümkündür.

Ekoturizmin bütgün ölkələr üçün universal qəbul edilmiş inkişaf modeli mövcud deyil. Hər bir ölkə üçün yerli xüsusiyyətlər, coğrafi və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq ekoturizmin inkişaf strategiyası işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bunun üçün ölkədə dayanıqlı ekoturizmi tətbiq etməzdən əvvəl onun iqtisadi, ekoloji və sosial effekti geniş tədqiq olunmalıdır. Dərindən əsaslandırılmış, ciddi şəkildə təhlil olunmuş ekoturizmin formalaşması və inkişafı ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etməklə yanaşı ekoloji, iqtisadi və social-mədəni tarazlığın qorunmasını təmin edər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT / References

1. Weaver D. B2001 Ecotourism, John Wiley & Sons: Milton.
2. Fennel D.A. Ekoturizm, fifth edition, 2020, p.382
3. Tourism Strategy of Turkey-2023 2007 Ministry of Culture and Tourism, Ankara, Turkey, 60 p.
4. Drumm A Moore A 2002 An Introduction to Ecotourism Planning (Volume I), Ecotourism Development, A Manual for Conservation Planners and Managers, USA, 96
5. Dinç A Kocan N 2012 Ecotourism Planning of Murat Mountain (Uşak, Kutahya/Turkey). International Conference on Applied Life Sciences (ICALS2012), Turkey, September 10-12, 2012, Online [Available]: (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0>).
6. Bansal S. P Kumar J 2011 Ecotourism for Community Development: A Stakeholder's Perspective in Great Himalayan National Park. International Journal of Social Ecology and Sustainable Development, 2(2), 31-40.

Оценка факторов, влияющих на развитие экотуризма в Азербайджане

Гаджиев Башир Гудрат оглы
Докторант Института экономики ЭТМ

Резюме: Экотуризм в настоящее время является одним из приоритетных направлений как один из наиболее развитых видов туризма в мире. С точки зрения устойчивого развития туризма особое значение имеет экотуризм. Для развития устойчивого экотуризма в нашей стране необходимо правильно определить вызываемые им положительные и отрицательные последствия и факторы, препятствующие развитию экотуризма. Каждый элемент экотуризма должен быть тщательно проанализирован и реализован комплексно. Для достижения поставленной цели в ходе исследования был использован метод экспертной оценки. Таким образом, невозможно оценить факторы, препятствующие эффективному развитию экотуризма традиционными методами. Потому что большинство этих эффектов и факторов невозможно измерить. Также в ходе исследования широко использовалось большое количество опросных методов. Еще одним важным преимуществом этого метода является то, что в исследовании участвуют все стороны, связанные с экотуризмом, включая представителей сообщества, проживающего в зоне экотуризма, экспертов по экотуризму, представителей органов власти, разрабатывающих стратегию развития экотуризма, туроператоров и представителей бизнеса, реализующих экотуризм, и т. д. вовлечен. Предлагаемая нами методология очень важна с точки зрения устранения отмеченных выше недостатков.

Ключевые слова: экотуризм, устойчивый туризм, массовый туризм, стратегия развития, экологический баланс, сбалансированное развитие.

Main features of gender inequality in employment in Azerbaijan

Tarana Najafova

leading n.s., Ph.D. Institut Economics Department

"Problems of Demography and Employment"

E-mail: tarana1@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-1736-7931>

Abstract: The article considers the main features of gender inequality in employment in Azerbaijan. At the international level, economic measures are constantly being taken to eliminate gender inequality. The analyzes carried out show that in order to eliminate gender inequality in the field of employment in Azerbaijan, new programs and concepts should be adopted at the state level.

Keywords: *gender, education, women, men, economy, innovation, entrepreneurship, development.*

JEL J15, UDC 316.75

Azərbaycanda məşğulluq sahəsində gender bərabərsizliyinin əsas xüsusiyyətləri

Təranə Nəcəfova

aparıcı e.i., i.f.d İqtisadiyyat İnstitutu

"Dемоqrafiya və məşğulluq problemləri " şöbəsi

E-mail: tarana1@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-1736-7931>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda məşğulluq sahəsində qender bərabərsizliyinin əsas xüsusiyyətlərinə baxılmışdır. Beynəlxalq səviyyədə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması istiqamətində davamlı olaraq iqtisadi tədbirlər həyata keçirilir. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanda da məşğulluq sahəsində gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində yeni proqramlar, konsepsiyalar qəbul olunmalıdır.

Açar sözlər: *gender, təhsil, qadın, kişi, iqtisadiyyat, innovasiya, sahibkarlıq, inkişaf.*

JEL J15, UDC 316.75

GİRİŞ

Azərbaycan qadını sivil dünyada yaşayan hər bir azad qadın kimi hər hansı bir fəaliyyət növünün həyata keçirilməsində azad seçim hüququna malik olmalıdır və bərabər əməyə görə bərabər səviyyədə mükafatlandırılmalıdır. Azərbaycan qadınları kişilərlə eyni hüquqa malikdirlər və ölkə qanunvericiliyi məşğulluq sahəsində kişi və qadınların hüquq bərabərliyini təmin etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının mövcud konstitutsiyası, ölkənin apardığı sosial-iqtisadi siyasət, gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması sahəsində qəbul edilmiş olan beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi – cəmiyyətdə və ailədə gender bərabərliyinin təmin edilməsi yolunda Azərbaycan Respublikasının irəliləməsinin etibarlı təminatçısıdır.

Tarixi inkişaf prosesində, xüsusilə də keçən yüzillikdə qadının statusuna münasibətdə ictimai düşüncədə, əhalinin həyat dəyərləri sistemində, ənənəvi yaşayış tərzində köklü dəyişikliklərin baş verməsi kəskin şəkildə özünü biruzə vermişdir. Müasir qadının simasının formalaşması, onun cəmiyyətdə və ailədəki indiki vəziyyəti siyasi, sosial və iqtisadi inkişafın uzun sürən mürəkkəb və dinamik proseslərinin nəticəsidir. Lakin müasir dünyada gender bərabərliyinin daha geniş kontekstində həll edilməkdə olan “qadın məsələsi” bundan sonra da ardıcıl və düşünülmüş kompleksli sosial-iqtisadi və demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Müasir dünyamızda qadınların və kişilərin tam məşğulluğuna əmək qabiliyyətli əhalinin maksimum ictimai istehsalat cəlb edilməsi kimi deyil, əmək və təhsil hüququ ilə birlikdə ictimai istehsalda işləmək arzusu və ehtiyacı olanların işlə təmin edilməsi üzrə vətəndaşlar qarşısında dövlət vəzifəsini özündə əks etdirən bir hal kimi baxılmalıdır[1].

Gender bərabərsizliyi sahəsində mövcud vəziyyətin dəyərləndirilməsi. Müasir Azərbaycanda demokratikləşmə və qloballaşma proseslərinin təsiri altında, əhalinin inkişaf etməsi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində ailə-nikah münasibətlərində gender pariteti güclənməkdədir, yəni kişi və qadının ailənin həyat fəaliyyətində eyni dərəcədə vacib mövqedə olmasına doğru dəyişiklər baş verməkdədir. İctimai və sosial-iqtisadi transformasiyaların fonunda ailə münasibətlərində bir sıra dəyişikliklər baş vermiş və baş verməkdə davam edir. Bu özünü birinci növbədə ailə üzvləri arasında ailə vəzifələrinin daha ədalətli şəkildə bölgüsündə, qender rollarının yer dəyişməsində, ailənin gəlirlərinin formalaşmasında və bölgüsündə qadınların iştirak etməsində göstərir. Kişilər ailədə uşaqların tərbiyəsinə və məişət vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə daha çox vaxt ayırmağa başlamışlar, qadınlar isə ailənin maddi rifahının yaradılmasında və həyatı baxımdan çox önəmli ailə problemlərinin həll edilməsində daha mühüm rol oynamağa başlamışlar.

Gender bərabərliyinin təmin edilməsi dövlətin gender siyasətinin həyata keçirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. “Gender siyasəti dedikdə cəmiyyətdə tam ədalətin bərqərar olması nəminə qadınların bərabər hüquqlarını təmin edən fəaliyyətsivil cəmiyyətdə cinslər arasında münasibətlərin fəlsəfəsinə

əsaslanan siyasət kimi də qiymətləndirmək olar” [2].

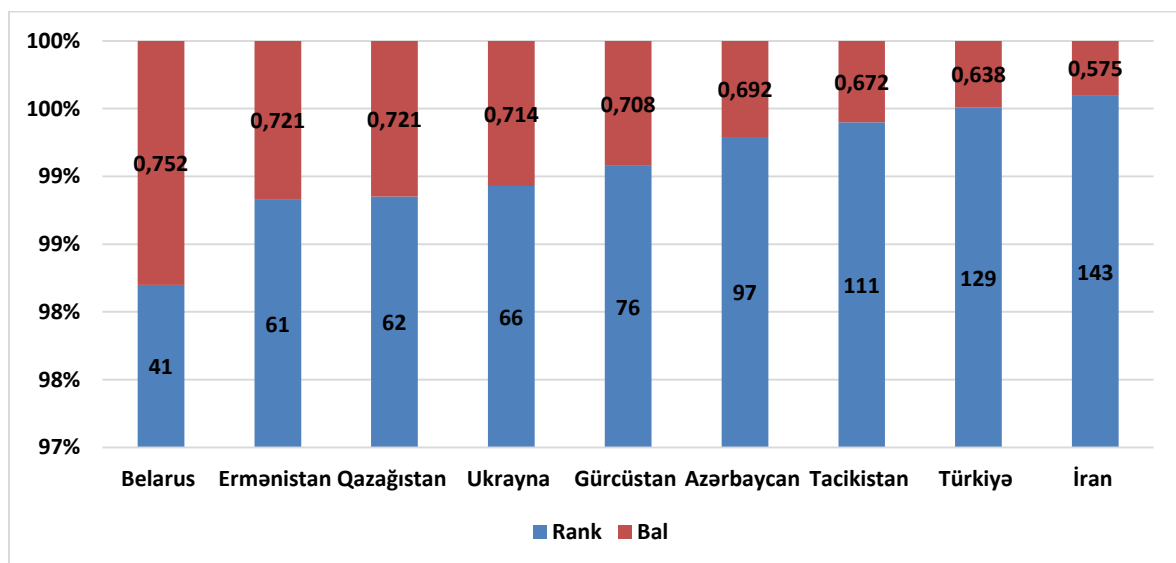
Qeyd edək ki, işləyən qadınların bir sıra problemlərinin həll edilməsində hələ də müasir cəmiyyətdə mövcud olan köhnəmiş gender stereotiplərinin aşılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan birinci növbədə bütün əhalinin, o cümlədən qadınların mövcud həyatı dəyərlərində yer alan üstünlüklər sisteminin dəyişdirilməsi, həmçinin qadın peşələri haqqında ev əməyi bölgüsünün davamı kimi baxılan təsəvvürlərin dəyişdirilməsi tələb olunur. Qadınlarla karyera yüksəlişinin uzlaşmaması haqqında və ailə üzvləri arasında ailə vəzifələrinin bölgüsü haqqında köhnəmiş təsəvvürlər də dəyişdirilməsi tələb olunan stereotiplər cərgəsinə daxildirlər.

Qadın əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, onların müxtəlif sahələrdə məşğulluğu və iqtisadi müstəqilliyi ailə-nikah münasibətlərindəki gender paritetində müsbət irəliləyişlərin və dəyişikliklərin baş verməsinin obyektiv əsasını təşkil edir. Sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi və əhalinin mədəni səviyyəsinin ümumi yüksəlişi də məhz, elə bu istiqamətdə gedir.

Baş verən proseslər nəticəsində əhalinin müxtəlif sosial və demoqrafik qruplarında analıq funksiyasının peşəkarlıq fəaliyyətilə uzlaşmasına münasibətdə, ailədə arzu olunan uşaq sayına, qadının həyatı dəyərlər sistemində iş karyerasının tutduğu yerə, valideynlər və uşaqlar arasında gəlirin və asudə vaxtın bölgüsünə, cəmiyyətdə və ailədə kişi ilə qadının qarşılıqlı münasibətlərinə və rollarının funksiyalarına və sairəyə münasibətdə eyni tipli və oxşar davranışlar və baxışlar formalaşır.

Ailənin demoqrafik davranışının ənənəvi tipinin xarakterik cəhəti kişinin dominantlığı olaraq qalmaqdadır. Kişi ailə başçısıdır və ailənin bütün həyatı dövrləri boyunca seçimi kişinin verdiyi qərarlardan asılıdır. Ənənəvi demoqrafik davranış tipinə aid olan ailələr maddi rifah səviyyəsinə görə, eləcə də təhsilinə, yaşayış yerinə və s. görə fərqlənən bütün sosial-demoqrafik əhali qruplarında yetərincə təmsil olunmuşlar. Bununla yanaşı apardığımız araşdırmalar deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə bütün ailə üzvlərinə aid olan qərarların qəbul edilməsində er və arvadın bərabər hüquqlarla və imkanlarla iştirak etdiyi demokratik münasibətlər əsasında qurulan ailələrin sayı artmaqdadır. Tərəfdaşlıq münasibətlərinin hökm sürdüyü belə ailələr demoqrafik ədəbiyyatda eqalitar ailə adlanır. Yüksək mənəvi-psixoloji iqlim, hissiyyat və davranış mədəniyyəti belə ailələrə xas olan cəhətlərdir. Müasir cəmiyyətdə belə ailələr üstünlük təşkil etmir. Lakin, bütövlükdə insan münasibətlərinin, o cümlədən də ailə-nikah münasibətlərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq əminliklə deyə bilərik ki, sivil dünyada gələcək bu tip ailələrə məxsusdur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra baş verən iri miqyaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər, bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması və inkişaf etməsi gender bərabərliyi səviyyəsinin yüksəlməsinə və gender paritetinin yaxşılaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

Qrafik 2. MDB və qonşu ölkələr üzrə gender bərabərliyi indeksi.

<https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2023> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Ancaq bununla yanaşı ölkələr üzrə gender bərabərsizliyinin yekun indekslərinin (dörd təməl sahədə – iqtisadiyyat, təhsil, sağlamlıq və siyasətdə mövcud olan gender fərqləri əsasında hesablanılır) müqayisəsi aparılarkən MDB və qonşu ölkələr üzrə gender bərabərliyi indeksi üzrə Azərbaycan 97-ci yerdə, Gürcüstan 76-cı yerdə olmuşdur (Qrafik 1). Bu sahədə ən yaxşı göstərici 41-ci yerdə olmaqla Belarusda olmuşdur [6].

2023-cü ildə Azərbaycanda gender bərabərliyi indeksi 0,692-a bərabərdir. Dünya reytingində birinci yeri tutmuş İslandiyada isə gender bərabərliyi indeksi 0,895-ə bərabər olmuşdur[6]

Məşğulluq sahəsində gender bərabərsizliyi özünü başlıca olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə biruzə verir: kişilərlə müqayisədə qadınların iqtisadi resurslardan istifadə imkanlarının eyni olmaması; eyni ixtisas çərçivəsində kişilərin daha yüksək rütbəli vəzifələr tutması (hətta qadın məşğulluğunun böyük üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə rəhbər vəzifələri yenə də kişilər tuturlar); əmək bazarında kişilərlə müqayisədə qadınların işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin daha aşağı olması və s. Başqa sözlə, məşğulluq sferasında kişilərlə qadınlar arasında hüquq bərabərliyinin olmasına baxmayaraq, reallıqda obyektiv və subyektiv amillərin təsir gücündən asılı olaraq qadınlar öz yaradıcı və peşəkarlıq qabiliyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün bərabər imkanlara malik deyillər.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ildə məşğulluq və işsizlik səviyyəsi(faizlə)

	Min nəfər		Cins bölgüsü	
	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	Kişilər
Məşğul əhalinin sayı	2408,1	2580,1	48,3	51,7
İşsiz əhalinin sayı²	182,1	133,6	57,7	42,3
İqtisadi fəal əhalinin sayı	2590,2	2713,7	48,8	51,2
İşsizliyin səviyyəsi	7,0	4,9	x	x

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər. 2022.

Ölkə iqtisadiyyatında gender bərabərliyinin vəziyyətini xarakterizə etmək üçün qeyd etmək kifayətdir ki, 2021-cü ildə məşğul olanlar arasında qadınlar 2408,1 min nəfər, kişilər isə 2580,1 min nəfər təşkil edirdi. Bu o deməkdir ki, ölkənin iqtisadi sahələrində çalışanların ümumi sayının 48,3%-ni qadınlar, 51,7 %-ni isə kişilər təşkil edirdi [3]. Lakin bununla yanaşı qadının orta aylıq nominal əmək haqqı 552,2 manat təşkil edirdi, (kişilərdə – 851,9 manat), yəni kişilərin orta aylıq əmək haqqı səviyyəsinin 64,8%-ni təşkil edirdi [3]. İqtisadi fəaliyyətin bütün növləri üzrə kişilərin orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsi qadınlarla müqayisədə yüksək olmuşdur. Müxtəlif sahələr üzrə kişilərin orta aylıq nominal əmək haqqı səviyyəsinin üstünlüyü 12,3-dən 59,3 faiz bəndinə qədərki interval arasında dəyişirdi. Qadınlarda orta aylıq nominal əmək haqqının ən aşağı səviyyəsi İnzibati və yardımçı

1. [Beynəlxalq əmək təşkilatı metodologiyası](#)

xidmətlərin göstərilməsi sahəsində qeydə alınmışdır (353,9 manat), ən yüksək səviyyə isə mədənçıxarma sənayesində qeydə alınmışdır (2202,2 manat). Kişi əhalisi üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının ən aşağı səviyyəsi İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sahəsində qeydə alınmışdır (466,2–manat), ən yüksək səviyyə isə mədənçıxarma sənayesində qeydə alınmışdır (2965,6–manat). Qeyd edək ki, bu problemin tədqiqatçıları yekdilliklə hesab edirlər ki, kişilər və qadınların əmək haqqları arasında, o cümlədən onların orta aylıq nominal əmək haqqları arasında mövcud olan fərqlər ilk növbədə qadın məşğulluğunun əsasən peşəkar hazırlığın tələb olunmadığı və ya daha aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinin tətbiq edildiyi iş yerlərində qərar tutmasıdır. Bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyil: beləki, daha yüksək rütbəli vəzifələri başlıca olaraq kişilər tutur. Hətta iqtisadi fəaliyyətin təhsil və səhiyyə kimi feminləşmiş sahələrində də nüfuzlu, yüksək maaşlı vəzifələri kişilər tuturlar.

Cədvəl 2.

2021-ci il üzrə İqtisadi qeyri fəal əhəlinin kateqoriyalar və cins üzrə bölgüsü (faizlə, min nəfər)

	Yekuna görə faizlə		Cins bölgüsü	
	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	Kişilər
Əyani şöbədə oxuyanlar, yuxarı sinif şagirdləri	15,4	28,7	50,7	49,3
Yaş, iş stajına, güzəştə malik təqaüdçülər	27,5	30,8	63,1	36,9
Əlil təqaüdçülər	9,0	26,9	39,0	61,0
Mülkiyyətdən gəlir alanlar	2,2	9,1	31,6	68,4
Ev işlərini yerinə yetirən, uşaqlara və digər ailə üzvlərinə qulluq edənlər	45,9	4,5	95,1	4,9
Cəmi, faizlə	100,0	100,0	65,7	34,3
Min nəfər	1419,5	741,8	x	x

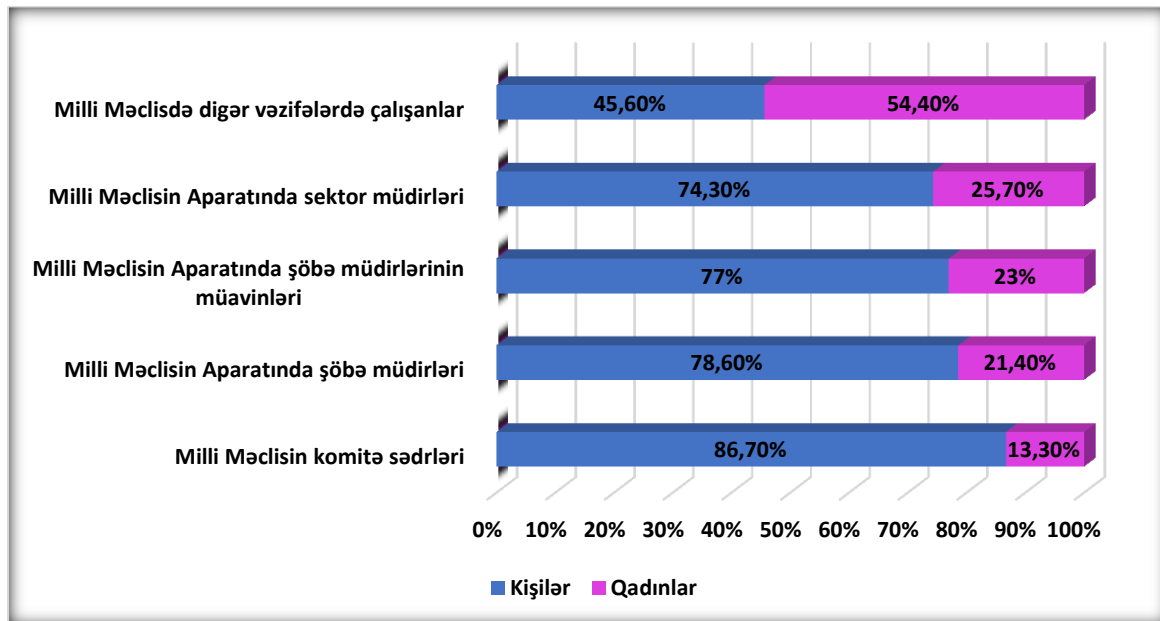
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər.

2022.

Aparılan statistik müşahidələrin məlumatlarına görə Azərbaycanda ev işlərinin yerinə yetirməsi ilə, eləcə də uşaqlara və ailənin digər üzvlərinə baxılması ilə məşğul olan iqtisadi fəal olmayan əhali arasında qadınlar 2014-cü ildə 96,9% təşkil edirdisə, 2021-ci ildə 95,1 % olmuşdur. Kişilər isə 2014-cü ildə cəmi 3,1% olmuşdursa, 2021-ci ildə 4,9 % təşkil etmişdir. Digər tərəfdən bu kateqoriyadan olan əhali iqtisadi fəal olmayan qadın əhalisi arasında 2014-cü ildə 30,8% təşkil edirdi, 2021-ci ildə 45,9 % olmuşdur. 2014-cü ildə kişilər arasında isə bu göstərici 1,1%-ə bərabər olmuşdur. 2021-ci ildə isə 4,5 % olmuşdur [3]. Bu rəqəmlər göstərir ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkəmizdə də ailə üzvləri arasında ailə vəzifələri elə şəkildə bölünür ki, ailədə yerinə yetirilən işlərin böyük bir hissəsi qadınların çiyinləri üzərinə düşür.

Gender bərabərliyi göstəricilərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda ölkənin siyasi həyatında qadınların iştirakı, onların idarəetmə orqanlarında təmsil olunması müqayisə edilməz dərəcədə aşağı səviyyədədir. Məsələn, qeyd edək ki, 2020-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanın Milli Məclisinin deputatları

cəmi arasında 22 nəfər qadın var[4]. Milli Məclis Aparatında çalışan dövlət qulluqçuları və digər əməkdaşların cins üzrə bölünüşü aşağıdakı kimidir.

Qrafik 2. Milli Məclis Aparatında çalışan dövlət qulluqçuların sayı (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanda qadınlar və kişilər.*

– 2021.

<https://stat.gov.az/> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 3.

2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə təhsil müəssisələrinin tipləri üzrə təhsil alanların sayı (faizlə)

Təhsil müəssisələrinin növləri	Yekuna görə faizlə		Cins bölgüsü	
	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər
Ümumi təhsil müəssisələrində	78,6	80,8	46,4	53,6
Peşə təhsili müəssisələrində	7,2	7,6	45,7	54,3
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində	3,8	2,0	62,5	37,5
Ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada	10,4	9,6	49,2	50,8
Cəmi, faizlə	100	100	47,1	52,9
Nəfər	978582	1099771	x	x

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanda qadınlar və kişilər.* – 2021.

Cədvəldən göründüyü kimi 2021-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanda hər 100 təhsil alanın 47-si qadın, 53-ü kişidir. 2021-ci ildə məşğulluğun üfqü gender strukturunun öyrənilməsi göstərir ki, məşğul olan qadınların ümumi sayı təhsil sahəsində 242530 nəfər olmuşdur.

Cəmiyyətdə gender bərabərliyinə nail olunması şübhəsiz ki, təhsildə gender bərabərliyi olmadan

gerçəkləşdirilə bilməz. Təhsil sahəsində gender vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, bütövlükdə müsbət meyllərin cərəyan etməsinə baxmayaraq, bu sahədə də cinslər arasında qeyri-bərabərlik hökm sürməkdədir, o cümlədən təhsil alanlar arasında, müəllimlər heyətinin tərkibində, rəhbər vəzifələri tutan şəxslər arasında və s.

Cədvəl 4.

2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyəti
(yekuna görə, cins bölgüsü, nəfər, faizlə)

	Yekuna görə faizlə		Cins bölgüsü	
	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər
Rektorlar	0,1	0,6	10,0	90,0
Prorektorlar, filial direktorları	0,6	2,2	24,0	76,0
Laboratoriya və şöbə müdirləri	4,6	7,0	45,3	54,7
Fakültə dekanları	0,6	2,4	25,8	74,2
Kafedra müdirləri	2,9	9,1	28,5	71,5
Kafedra heyətindən professorlar	2,2	10,6	20,3	79,7
Kafedra heyətindən dosentlər	23,2	30,4	48,7	51,3
Baş müəllimlər	30,4	21,2	64,1	35,9
Müəllimlər, assistentlər	35,4	16,5	72,8	27,2
Cəmi, faizlə	100,0	100,0	55,5	44,5
nəfər	7647	6137	x	x

Cədvəldən məlum olur ki, 2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətində çalışan qadınlar arasında baş müəllimlər, müəllimlər və assistentlər üstünlük təşkil etsə də rəhbər vəzifələrdə yenə də kişilərdir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində təhsilin oynadığı rol, gender bərabərliyinin təmin edilməsinə təsir göstərən amillər arasında təhsilin mərkəzi yerlərdən birini tutması nəzərə alınaraq ölkəmizdə gender siyasəti və təhsil siyasəti aparılarkən qadın əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, təhsil sahəsinin bütün səviyyələrində təhsil alanlar arasında cinsi nisbətin yaxşılaşdırılmasına daim böyük diqqət yetirilir.

Getdikcə daha çox və təsirli istehsal amilinə çevrilməkdə olan təhsil artıq gündəlik həyatda da ən gərəkli elementlərdən birinə çevrilməkdədir. Hal-hazırda məişətdə də müəyyən bilik və bacarıqların olması tələb olunur ki, bu da öz növbəsində əhalinin təhsil səviyyəsinin artırılmasını tələb edir.

Hal-hazırda Azərbaycanda ibtidai təhsili olan işçilərin əməyinin tətbiq edildiyi iş yerlərində başlıca olaraq qadın əməyindən istifadə olunur. Aztəminatlı ailələrdə oğlanların və yaxud qızların təhsil alması seçimi qarşısında məcbur vəziyyətdə qalan valideynlər oğlanların təhsilinin investisiya edilməsinə üstünlük verirlər. Mütəxəssislər və texniklər, elmlər doktorları, akademiklər və müxbir-üzvləri, siyasətçilər və müxtəlif rütbəli rəhbər işçilər arasında qadınların xüsusi çəkisi çox aşağıdır.

Gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması istiqamətləri. Gələcəkdə elmi-texniki tərəqqinin daha da inkişaf etməsi, istehsalın daha da avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi aşağı səviyyəli ixtisasları olan fərdlərin əməyinin tətbiq edildiyi iş yerlərinin ixtisara düşməsinə səbəb olacaqdır. Tətbiq olunan əməyin mürəkkəbliyinin artması cəlb olunan işçi qüvvəsi üçün irəli sürülən tələblərin də müvafiq olaraq dəyişməsinə səbəb olur. Bazar münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinin tələb və təklifi arasındakı

nisbətdə keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi isə bütün əhali arasında yaşından və cinsindən asılı olmayaraq təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə olan motivasiyanı gücləndirəcəkdir. Görünən odur ki, bu sferada dayanıqlı və sürətli inkişafın mexanizmi bu şəkildədir.

Məşğulluq sahəsində gender siyasətinin gender bərabərliyinə nail olunmasını təmin edən digər mühüm istiqamətlərdən biri işləyən qadınların dəstəklənməsinə, məişət vəzifələrinin yerinə yetirilməsini və məktəb yaşlarında və məktəbə qədərki yaşlarda olan uşaqların tərbiyə edilməsini asanlaşdırmağa xidmət etməyə yönələn infrastrukturun inkişaf etdirilməsidir. Bu deyilən tədbirlər analığın və peşəkarlıq fəaliyyətinin uzlaşması şərtlərini yaxşılaşdırır, qadınların evdən kənar işlərinə və ev əməyinə sərf etdikləri vaxtın bölgüsünü dəyişdirir, onların boş vaxtlarının artmasına imkan verəcək və qadının özünü reallaşdırması və analığı arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına təkan verəcəkdir.

Məlum olduğu kimi işəgötürənlərin bir çoxu müəyyən bir işlərə qadınların qəbul edilməsinə tələsmirlər. Onlar hesab edirlər ki, qadınların indiki və gələcək ailə vəzifələri iş prosesində problemlər yaratması qaçınılmazdır. Şübhəsiz ki, tam məşğulluq, üstəlik də uzadılmış və dəqiq müəyyən edilmiş iş günü üzrə məşğulluq işləyən qadının ailəsi üçün olduqca böyük çətinliklər yaradır, problemlidir və arzu olunmazdır. Qadının ev işlərini və ailə vəzifələrini yerinə yetirmək məcburiyyətində olması onun işə düzəlmə variantlarını məhdudlaşdırır, əmək bazarında onun seçimini və rəqabət qabiliyyətinin nisbi olaraq aşağı olmasını müəyyən edir və buna uyğun olaraq potensial gəlirinə təsir edir. Bir çox hallarda uşaqlı qadınların, xüsusilə də məktəbə qədərki və kiçik məktəb yaşlarında uşaqları olan qadınların işə düzəlməsi üçün daha münasib variantlar elastik qrafikli işlərdən, natamam iş günü və ya həftəsi ilə yerinə yetirilən işlərdən, fərdi əmək fəaliyyətindən və ya evdə görülə biləcək işlərdən ibarətdir.

Gender bərabərsizliyinin səbəbləri və nəticələrinin təhlili qadınların daha yüksək səviyyəli təhsil almasına, qadınların evdən kənar məşğulluğunun təmin edilməsinə, onların karyera yüksəlişinə, qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsinə və ölkənin siyasi həyatında fəal iştirakına mane olan köhnəlmiş stereotiplərin aradan qaldırılmasına yönələn işlərin gücləndirilməsini elmi cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir.

Nəticə

Araşdırdığımız məsələnin tədqiqatı belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycan Respublikası şəraitində cəmiyyətin gender tarazlığına və əmək sferasında kişi və qadının imkanlarının bərabərləşdirilməsinə nail olmaq üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bunların arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: təhsil sistemində bütün səviyyələrdə gender bərabərsizliyinin minimuma endirilməsi; məşğulluq sahəsində ayrışeçkilik elementlərinin aradan qaldırılması; qadın işçilərin peşə-ixtisas səviyyəsinin artırılması sisteminin daim inkişaf etdirilməsi; regional gender bərabərsizliyinin əsas səbəblərindən olan infrastrukturun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; əhəlinin yaşayışının keyfiyyəti və səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması; elastik iş qrafiklərinin tətbiqinin genişləndirilməsi və tələbata uyğun olaraq qeyri-standart iş yerlərinin artırılması; məktəbəqədər təhsil müəssisələri şəbəkəsinin inkişafı; ailədə əməyin ədalətli bölgüsü, ev əməyinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması və s.

Əgər bugünkü ölkəmizdə hər dörd kişi sahibkara bir qadın-sahibkar düşürsə, bu, qadınların əmək potensialının inkişaf etməsindən, qadın işçi qüvvəsinin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasından xəbər verir. Beləki, sahibkarlıq fəaliyyəti təkcə peşəkarlığa aid biliklərin olmasını deyil, həmçinin böyük işgüzarlığın, təşkilatçılıq istedadının, biznesin aparılması qabiliyyəti üçün geniş dünyagörüşün, riskin hesablanması və bazar konyunkturundan asılı olaraq dərhal taktikanın dəyişdirilməsi bacarığının olmasını tələb edir.

Gender bərabərliyi və məşğulluq sahəsində gender paritetinə aid məsələlərin əsas məqamlarını ümumiləşdirərək qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında həyatın müxtəlif sahələrində gender

problemlərinin olmasına baxmayaraq, gender bərabərliyi göstəricilərinin tədricən yaxşılaşması və gender ayrışeçkiliyinin azalması prosesi gedir ki, bu da gender problemlərinin həllində müsbət dinamikanın olduğunu göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Muradov, Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər/Ş.M. Muradov. – Bakı: «Elm», – 2004, 660 s.
2. Gözəlova A.Q. Azərbaycanda gender siyasətinin həyata keçirilməsi. “Müasir mərhələdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluq və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri” elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2003, s. 37-40
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər – 2022.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər– 2021.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda qadınlar və kişilər– 2020.
6. <http://wcons.net/novosti/novosti-konsorciuma/gendernoe-ravnopravie-ostaetsya-utopiej>
7. <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2023>
8. <https://www.stat.gov.az/source/gender/2022.pdf>

Основные характеристики гендерного неравенства в сфере занятости в Азербайджане

Тарана Наджафова

ведущая н.с., к.э.н. Институт Экономика
отдел " Проблемы демография и занятость"

E-mail: tarana1@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-1736-7931>

Резюме: В статье рассмотрены основные характеристики гендерного неравенства в сфере занятости в Азербайджане. На международном уровне постоянно принимаются экономические меры для устранения гендерного неравенства. Проведенные анализы показывают, что для устранения гендерного неравенства в сфере занятости в Азербайджане на государственном уровне должны быть приняты новые программы и концепции.

Ключевые слова: *гендер, образование, женщины, мужчины, экономика, инновации, предпринимательство, развитие.*

Some directions of economic recovery and development in the territories during the post-conflict.

Gafar Baghirov

Doctoral student, Baku Business University, Azerbaijan

Email: bagirov.gafar@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9912-5353>

Abstract: The article says that the economy is almost completely destroyed in the liberated territories. Karabakh and East Zangazur economic regions have a sharp need to restore the economy. At the same time, the employment of the population in the restoration process is growing. Employment is a column for the restoration of the economy after the war: he acquires means, hopes and constructive attitude to improve the material life of the affected households. It offers an alternative to the former war participants. It is a powerful economic stimulus to avoid taking a weapon, refreshing the conflict and continue to develop non-productive, socially harmful behavior during the conflict. Moreover, employment in the recovery phase reduces the frustration of people depending on foreign assistance and assistance. Workplaces and income activities are specific peace dividends for the population. The promotion of employment is to ensure access to the labor market of economic activists. This allows the affected communities to be part of its countries.

Keywords. *socio-economic effects of employment, income generation, infrastructure, rehabilitation, reintegration of IDPs and refugees..*

UOT: 338,245.8

Post-konflikt dövründə ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpasının və inkişafının bəzi istiqamətləri

Qafar Bağirov

Doktorant, Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Email: bagirov.qafar@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9912-5353>

Xülasə: Məqalədə qeyd edilir ki, İAEƏ-də iqtisadiyyat demək olar ki, tam mənası ilə dağıdıldığından yox dərəcəsindədir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iqtisadiyyatın bərpasına kəskin ehtiyac vardır. Eyni zamanda bərpa prosesində əhalinin məşğulluğu artır. Məşğulluq müharibədən sonra iqtisadiyyatın bərpası, sülh quruculuğu üçün bir sütundur: O, təsirə məruz qalmış ev təsərrüfatlarının maddi həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün vasitələr əldə edir, ümid və konstruktiv münasibət yaradır. Bu, keçmiş müharibə iştirakçıları üçün alternativ təklif edir. Onları silah götürməkdən, münafişəni yenilməkdən və münafişə zamanı inkişaf etdirilən qeyri-məhsuldar, sosial cəhətdən zərərli davranış tərzini davam etdirməkdən çəkirmək üçün güclü iqtisadi stimuldur. Üstəlik, bərpa fazasında məşğulluq uzun müddət xarici yardım və yardımlardan asılı olan insanların məyusluğunu azaldır. İş yerləri və gəlir gətirən fəaliyyətlər əhali üçün konkret sülh dividendləridir. Məşğulluğun yaradılmasının təşviqi iqtisadi fəal əhalinin əmək bazarına çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. Bu, təsirə məruz qalmış icmaların öz ölkələrinin yenidən qurulmasının bir hissəsi olmağa imkan verir.

Açar sözlər: *məşğulluğun sosial-iqtisadi təsirləri, gəlirlərin yaradılması, infrastruktur, bərpa, məcburi köçkünlərin və qaçqınların reintegrasiyası.*

UOT: 338,245.8

Giriş/ Introduction

Münafişələr əsasən iki və ya daha çox fərd və ya qruplar tərəfindən ziddiyyət təşkil edən və bir araya sığmayan məqsədlərə nail olmaqdan qaynaqlanır. Əslində, münafişə sülh yolu ilə və ya güc və zorakılıq yolu ilə həll edilə bilən münasibətlər və qarşılıqlı fəaliyyət tipologiyasıdır. [11] Təlimatlarda daha çox siyasi xarakter daşıyan münafişələrə istinad edilir. Münafişələr şiddətli və ya ölümcül olur və fikir ayrılıqları hətta birtərəfli qaydada fiziki zorakılıqla həll edildikdə baş verir. Bunun əksinə olaraq, silahlı münafişə iki və ya daha çox antaqonist tərəflər arasında şiddətli qarşıdurmanın dinamik prosesidir.

Münafişələrin təsnifatı və səciyyələndirilməsi, onların təhlil oluna biləcəyi çoxsaylı ölçülərə, habelə dinamik təbiətinə və daxili gözlənilməzliyinə görə olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Əslində indiki münafişə tipologiyası belədir. [10. s.19]

Münafişədən sonrakı kontekstlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpasının necə həyata keçiriləcəyinə dair təkliflər və fikirlər vacibdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası ilə bağlı bəzi əsas qərarlar (yəni, bərpanın haradan başlamaqla həyata keçiriləcəyi, kiminlə işləməli, hansı maraqlı tərəflər səfərbər edilməli və iştirak etməyə təşviq edilməlidir və bərpa proqramlarının hansı diqqət və əhatə dairəsi olmalıdır) münafişə xüsusiyyətlərindən, onların zaman və məkanda təkamülündən asılıdır.

Yerli imkanların səviyyəsi, yerli idarəetmənin növü və gücü, ərazinin tipologiyası və onun iqtisadi inteqrasiyası kimi parametrlər əsasında qurulmuş bir sıra iqtisadiyyatın bərpası ssenariləri təklif olunur ki, bunlardan da hədəfə çatmaq üçün ən yaxşı şəkildə təmsil edən müəyyən edə bilər. Onlar iqtisadi bərpanın məzmunu və həcmi və təşəbbüs, koordinasiya, planlaşdırma və icra ilə bağlı öhdəliklərin yerli mülkiyyət dərəcəsinə görə dəyişir.

Əsas mətn/ Main Part

Ədəbiyyatların təhlili. Qeyd etmək lazımdır ki, post-konflikt ərazilərin bərpası, zəruri inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılması, sahibkarlığın iqtisadi və sosial tərəfləri ilə bağlı ölkəmizin iqtisadi alimlərindən N.Müzəffərli, A.F.Musayev, E.R.İbrahimov, E.A.Quliyev, İ.H.İbrahimov, A.H. Vəliyev,

F.F. Fikrətzadə, xarici tədqiqatçılardan isə Anke Hoeffler, Chesterman, Christopher J., John Eriksson, Robert Muscat və bir sıra beynəlxalq təşkilatlar o cümlədən Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bu sahədə geniş tədqiqat işləri aparmışlar və bu yöndə önəmli tövsiyələr vermişlər.

Metodologiya. Tədqiqatın yerinə yetirilməsində təhlil, kompleks yanaşma, beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Müzakirə. Silahlı münaqişələr yerli resursların əvəzsiz itkisinə səbəb olur: insanların itkisi, mülki şəxslərin yerdəyişməsi, fiziki infrastrukturun məhv edilməsi və təchizatçılar və müştərilərlə şəbəkələr kimi “yumşaq iqtisadi infrastrukturun” pozulması. Bu təsirlərin nəticəsi olaraq əhalinin əsas xidmətlərə (məsələn, su, elektrik enerjisi) və sosial xidmətlərə çıxışı yoxdur. İş yerləri və məhsuldar aktivlər və bununla yanaşı, gəlir mənbələri də itirilir. İşçi qüvvəsinin ölümü və yerdəyişməsi nəticəsində bilik və təcrübə itirilir. Nəhayət, əhalinin, xüsusən də qadınlar, uşaqlar, gənclər və əlillər üçün həssaslıq artır.

Müharibədən dağılan ərazilərdə yerli iqtisadiyyat zəifləyir və daha çox zərər çəkən qruplar humanitar yardımdan daha çox asılı olurlar. Malların dövriyyəsi təkcə zəif kommunikasiya infrastrukturuna görə deyil, həm də tədarük zəncirlərində şəbəkələrin və dinamikanın pisləşməsi səbəbindən məhdudlaşdırılır. Gəlir mənbələrinin itirilməsi və azalması nəticəsində yerli əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ümumiyyətlə çox məhdudlaşır. Beyin axını və insanların kütləvi hərəkətləri yerli insan kapitalında mühüm dəyişikliklər yaradır. Belə şəraitdə, əksər yerli bazarlar yüksək dərəcədə pozulur və ya zədələnir və fəaliyyət göstərmək və icra etmək üçün çox məhdud imkanlara malik olurlar. Lakin bir neçə digər bazarlar isə nisbətən daha yüksək səviyyədə işləməyə davam edə bilər və bəziləri hətta münaqişədən faydalana bilər.

Münaqişənin yaratdığı təsirlərin əksəriyyəti bir-biri ilə bağlıdır və bir-birini gücləndirə bilər. Məsələn, iş yerlərinin və gəlirlərin olmaması insanları qeyri-rəsmi xarakterləri, aşağı gəlirləri və aşağı məhsuldarlığı ilə xarakterizə olunan yaşayış fəaliyyəti ilə məşğul olmağa sövq edir. Onlar onsuz da zəifləmiş istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini ağırlaşdırır ki, bu da öz növbəsində yerli iqtisadiyyatın canlanmasına və iş yerlərinin açılmasına mane olur. Aşağıdakı (cədvəl 1) çoxsaylı təsirlərin təfərrüatlı, lakin tam olmayan icmalını təqdim edir.

Cədvəl 1.

Müharibələrin sosial-iqtisadi təsirləri

Təsvirlər	İzahları
Əmək ehtiyatları dəyişdirilir	Ölənlərin sayı artır, kütləvi əhalinin hərəkəti (məcburi köçkünlər, qaçqınlar, geri qayıdanlar) son nəticədə əmək ehtiyatlarının və əmək bazarının dəyişməsi ilə nəticələnir.
Yerli infrastrukturun qismən və ya tamamilə məhv edilməsi	Zədələnmiş infrastruktur (məsələn, nəqliyyat, kommunal xidmətlər, rabitə şəbəkələri, sosial obyektlər, elektrik və su təchizatı sistemləri) əsas xidmətlərə (su, elektrik enerjisi), sosial xidmətlərə (səhiyyə, təhsil) çıxışı çətinləşdirir və sosial-iqtisadi fəaliyyətləri (məsələn, istehsal və ticarət) pozur.
İş yerlərinin və dolanışq vasitələrinin itirilməsi və işsizliyin artması	Münaqişə zamanı sosial və iqtisadi dinamikanın pozulması həm kənd yerlərində, həm də şəhər yerlərində rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə kütləvi işsizliklə nəticələnir. Həmçinin, təlim və əməklə bağlı digər institutlar zəifləmiş və yaxud məhv edilmişdir və əmək bazarının canlanmasına dəstək verə bilmir.
Artan qeyri-formal iqtisadiyyat	Münaqişə səbəbindən formal iqtisadi mexanizmlər, institutlar və tənzimləyici orqanlar fəaliyyət göstərmədikdə, əhalinin böyük hissəsi qeyri-formal yaşayış fəaliyyəti ilə məşğul olar. Genişlənmiş qeyri-rəsmi iqtisadiyyat qadınlar üçün həm sahibkar kimi yeni imkanlar, həm də risklər (məsələn, fiziki təhlükə, sosial müdafiənin olmaması) təqdim edə bilər.
Malların və	Malların və xidmətlərin (xammal daxil olmaqla) çatışmazlığı və ya

xidmətlərin çatışmazlığı və ya olmaması	olmaması istehsalın dayandırılması, məhsulların itkisi, məhsuldar aktivlərin (anbarlar, bazarlar, suvarma sistemləri, avadanlıq və mexanizmlər və s.) zədələnməsi və s. pozulmuş iqtisadi və kommersiya əlaqələri (məsələn, idxal, ixrac, təchizat zəncirləri, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı).
Mal və xidmətlərə zəif çıxış	Bu, nəqliyyat infrastrukturunun olmaması səbəbindən bazarlara çıxışın məhdud olması ilə bağlıdır. Etibarsızlıq və cinayətkarlıq da iqtisadi hərəkətə mane olur və onun xərclərini artırır.
Bazarlarda mal və xidmətlərin qıtlığı qiymətlərin artması ilə nəticələnir. Bu, xüsusilə əsas ehtiyacları ödəmək və bərpanı dəstəkləmək üçün vacib olan bəzi sektorlarda, yəni aqrar ərzaq və tikinti sektorlarında baş verir. Bunlar tələb və təklif arasında uyğunsuzluq yaradır.	
Maliyyə resurslarının olmaması (və ya çıxışın olmaması).	Münaqişədən sonrakı şəraiti xarakterizə edən risklər və qeyri-sabitlik özəl investisiyalara maneə törədir və kapitalın daha sabit sahələrə yönləndirilməsini təşviq edir. Kreditorla borcalan arasında məlumatın olmaması banklar və sahibkarlar arasında konstruktiv əməkdaşlığa mane olur. Yoxsulluq və girov çatışmazlığı kimi digər struktur problemlər də maliyyə resurslarına çıxış üçün maneələrdir.
Qanunsuz fəaliyyətlərin artması	Qanuni məşğulluq imkanları olmadıqda, fərdlər yeganə mövcud vasitə kimi qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmağa məcbur edilə bilər. Məsələn, münaqişələrdə silah qaçaqmalçılığı, ağac, qiymətli daşlar və ya narkotik kimi qeyri-qanuni təbii sərvətlərin becərilməsi və ticarəti, əksər hallarda münaqişənin tərəfləri olan sərkərdələr və qruplaşmalar tərəfindən dəstəklənir, rəsmi sülh elan edildikdən çox sonra da davam edə bilər.
Sosial kapitalın dəyişməsi, etibar və məlumat çatışmazlığı	Münaqişələr sosial kapitalı, yəni insanlar arasında münasibətlərə təsir edən və sosial normaları, münasibətləri, dəyərləri, dil və mədəniyyəti, ailə bağlarını və icmanı əhatə edən sosial strukturun elementlərinin məcmusunu dəyişir. Kooperativ razılaşmalarına etiraz edilir.
Bacarıqlı insan resurslarının olmaması	Münaqişədən təsirlənən ölkələrin əksəriyyətində fərdlər ölkədə və ya xaricdə sığınacaq axtardıkları üçün ixtisaslı və bacarıqlı insan resursları əhəmiyyətli dərəcədə tükənir. İşçi qüvvəsinin bir hissəsinin nəticədə itirilməsi (həmçinin ölüm səbəbindən) sahibkarlıq biliklərinin və texniki bacarıqlarının sonrakı itirilməsinə, eləcə də təchizatçılar və müştərilərlə şəxsi əlaqələrin və şəbəkələrin itirilməsinə səbəb olur. Münaqişədən təsirlənmiş bəzi ölkələrdə yoxsulluq və/yaxud müəyyən regiona və ya əhali qrupuna qarşı ayrı-seçkilik siyasəti (xüsusilə də münaqişədən sonrakı dövrdə) səbəbindən insan resurslarına sərmayə qoyuluşunun olmaması münaqişədən sonra ixtisaslı insan resurslarına ehtiyacı artırır. Bundan əlavə, münaqişə zamanı təhsilin olmaması sonrakı illərində uşaqların formalaşmasına təsir göstərir.
Gender rolllarının dəyişdirilməsi	Bir çox qadınlar ərələrinin, atalarının və ya digər təminatçıların yaralanması və ya ölümündən sonra ailə başçısı olurlar. Münaqişədən sonrakı cəmiyyət çox vaxt qadınları bu cür yeni vəzifələr və peşəkar təcrübələrlə birləşdirməyə hələ hazır deyil. Münaqişə vəziyyətlərində qızlar və qadınlar döyüş qüvvələrinin bir hissəsi kimi döyüşçü ola bilər, burada öyrənilən yeni bacarıqlara əlavə olaraq, cinsi istismardan əziyyət çəkmiş ola bilərlər. Nəticə etibarlı ilə keçmiş döyüşçü qadınların əksəriyyəti reinteqrasiyada böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Həmçinin, cinsi zorakılığın və ya digər gender əsaslı zorakılığın qurbanı olan mülki qadınlar tez-tez sosial damğalanır və travma alırlar. Digər

	hallarda, ailə başçısı arvadını itirdikdə ona xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, o işləmək çətinliyi ilə üzləşə bilsin, həm də himayəsində olanlara qulluq etsin.
Sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin olmaması/dağıdılması	Qadınlar, gənclər, uşaqlar, köçkünlər və əlillər xüsusilə sosial müdafiə və sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin pozulmasına məruz qalırlar və buna görə də sosial təcrid olunma riski altındadırlar. Çətin şərait və çıxılmaz məşğulluq ehtiyacı onların həssaslığını artırır və onları əmək bazarında istismarın qurbanına çevirə bilər.
Aşağı istehlakçı alıcılıq qabiliyyəti	Fərdlər iş yerlərini və maddi sərvətlərini itirərək gəlir mənbəyindən məhrum olurlar və bununla da istehlakçı kimi onların alıcılıq qabiliyyəti azalır. Bundan əlavə, artan qiymətlər onların əmanətlərinin və qeyri-adi gəlirlərinin real dəyərini azaldır.
Ətraf mühitə birbaşa və dolayı təsirlər	Birbaşa zərərlər: havanın, suyun və torpağın çirklənməsi; meşələrin, suların və sənaye sahələrinin çirkləndirici kimyəvi maddələrlə hədəflənməsi; minalar və digər hərbi sursatlar; silahların və çirkləndirici materialların utilizasiyası.

Beləliklə, ərazilərin yenidənqurma çox vaxt aparan prosesdir və demokratik və iştirakçı qərarların qəbulu üçün möhkəm təsisatların və mexanizmlərin olmaması ilə daha da çətinləşir. O, istehsal və ticarəti dəstəkləmək üçün həm “sərt”, həm də “yumşaq” infrastrukturun yenidən qurulması və gücləndirilməsi ilə məşğul olmalıdır.

Praktiki olaraq hər bir münaqişədən sonrakı şəraitdə yerli əhali tərəfindən müsbət mübarizə strategiyaları təyin edir və cəmiyyət tədricən transformasiyaya uğrayır ki, bu da yeni yaranan münasibətlərə gətirib çıxarır. Müharibə iştirakçıları öz evlərinə qayıtdıqdan sonra dəyişdirilməsi və ya aqressivləşməsi ehtimalı var ki, bu da əlavə işçi qüvvəsinin faydası olmadan (xüsusilə kişilərin reproduktiv vəzifələrin bölüşdürülməsinə töhfə vermədikdə) qadın başçılıq etdiyi ev təsərrüfatlarına bir yük əlavə edir.

Müharibədən sonra məşğulluğun və əhalinin gəlirlərinin formalaşması.

Əmək konsepsiyası dörd əsas sütuna əsaslanır:

1. Məşğulluğun təşviqi,
2. Sosial müdafiə,
3. Sosial dialoq,
4. İşdə fundamental prinsiplər və Hüquqlar.

Bunların hamısı münaqişələrdən təsirlənmiş iqtisadiyyatların bərpasında və xarici yardımdan asılılığın aradan qaldırılmasında əsas rol oynayır ki, bu da həm qadınların, həm də kişilərin xeyrinə normal vəziyyətə daha tez qayıtmağa kömək edir. Müharibədən sonrakı şəraitdə məşğulluğun yaradılması strategiyaları münaqişəyə həssas mülahizələri birləşdirməli, eyni zamanda həm gələcək münaqişələrin riskini azaltmalı, həm də daha az həssas və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün sosial-iqtisadi məlumatlılığı artırmalıdır.

Sosial müdafiə əsas insan hüququdur və sosial birliyi gücləndirmək, sosial sabitlik və sülhü təmin etmək üçün əsas vasitədir. Əlillik və ya digər maneələr səbəbindən işləyə bilməyənlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün təcili sosial müdafiə tədbirləri, o cümlədən pul qrantları və köçürmələr və təcili sosial müdafiə sxemləri tətbiq edilməlidir.

Sosial dialoqa gəldikdə, münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə bərpa prosesinə daha yaxşı hədəfləmək və yerli mülkiyyətçiləri artırmaq üçün iştirakçıların sayının artırılmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə, yerli iqtisadiyyatı bərpasına səfərbər edilmiş maraqlı tərəflərin öz paylarını açıq şəkildə almaqdan əldə edilə biləcək potensial faydaları etiraf etdikləri bir mühit yaradılmalıdır.

Bərpa prosesində əmək standartlarına diqqət uzunmüddətli perspektivdə yeni məşğulluq imkanlarını layiqli və davamlı edir. Məsələn, həm sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin zəifləməsi, həm də qanunun aliliyinin tətbiqində uğursuzluq səbəbindən münaqişə zamanı uşaq əməyi arta bilər. Onların yenidən yerləşdirilməsi və reinteqrasiyası müharibədən dağılmış cəmiyyətlərdə davamlı sülhə doğru

mühüm addımlardandır.

Əhalinin yaşayış səviyyəsi, həm maddi aktivlər, həm də sosial resurslar və yaşayış vasitələri üçün tələb olunan fəaliyyətlərdən ibarətdir. Yaşayış vasitələri reproduktiv və ya məhsuldar ola bilər. Birinci halda, onlar ailə daxilində fərdlərin psixi və fiziki sağlamlığını təşviq edən fəaliyyətlərə (məsələn, yemək bişirmək, uşaqlara və qocalara qulluq etmək) istinad edirlər. İkinci halda, onlar gəlir əldə etmək və digər gəlir qaynaqları yaratmaq üçün istifadə olunan imkan və fəaliyyətlərə istinad edirlər. Beləliklə, məhsuldar dolanışıq vasitələrinə üç makrokateqoriya daxildir:

1. Pul köçürmələri və əmlak (məsələn, özünüməşğulluqdan əldə olunan gəlirlər, pul köçürmələri, qrantlar, subsidiyalar, faizlər və təqaüdlər),
2. Ailənin kənd təsərrüfatı istehsalı,
3. Əmək haqqı və digər gəlirlər.

Bir ev təsərrüfatı ümumiyyətlə müxtəlif birləşmə və nisbətlərdə birdən çox məhsuldar dolanışıq növünə əsaslanır. Məşğulluq nağd və yaxud natura şəklində ödəniş və ya öz hesabına işdən nağd və ya natura şəklində gəlir yaradan bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Məşğulluğun bu tərifə pul köçürmələri və əmlak kateqoriyasına aid olan dolanışıq vasitələrinin əksəriyyətini istisna edir.

Yaşayış anlayışı sosial kateqoriya kimi qəbul edilə bilər, çünki o, ev təsərrüfatlarının yaşayış tərzini və müəyyən bir kontekstdə cəmiyyətin elementləri kimi fəaliyyət göstərməsini təsvir etməyə kömək edir. Bununla belə, məşğulluq anlayışı mahiyyətə iqtisadi kateqoriyadır və iqtisadi cəhətdən aktiv agentlər kimi fərdlərə – həm qadınlara, həm də kişilərə aiddir. İşgaldan azad edilən ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası bir dolanışıqdan daha çox məşğulluq anlayışına əsaslanan yanaşmadır.

Məşğulluq müharibədən sonra iqtisadiyyatın bərpası, sülh quruculuğu üçün bir sütundur: O, təsirə məruz qalmış ev təsərrüfatlarının maddi həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün vasitələr əldə edir, ümid və konstruktiv münasibət yaradır. Bu, keçmiş müharibə iştirakçıları üçün alternativ təklif edir. Onları silah götürməkdən, münaqişəni yeniləməkdən və münaqişə zamanı inkişaf etdirilən qeyri-məhsuldar, sosial cəhətdən zərərli davranış tərzini davam etdirməkdən çəkindirmək üçün güclü iqtisadi stimuldur. Üstəlik, bərpa fazasında məşğulluq uzun müddət xarici yardım və yardımlardan asılı olan insanların məyusluğunu azaldır. İş yerləri və gəlir gətirən fəaliyyətlər əhali üçün konkret sülh dividendləridir. Məşğulluğun yaradılmasının təşviqi iqtisadi fəal əhalinin əmək bazarına çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. Bu, təsirə məruz qalmış icmaların öz ölkələrinin yenidən qurulmasının bir hissəsi olmağa imkan verir.

Məşğulluğun yaradılması münaqişədən sonrakı ilkin mərhələlərdən, yəni sülh danışıqları başlayandan və ya sülh sazişləri imzalandıqdan sonra təşviq edilməlidir. Münaqişədən sonra məşğulluğun yaradılması və reintegrasiya ilə bağlı BMT Siyasətində tövsiyə edildiyi kimi, sülh quruculuğu prosesində məşğulluq siyasətləri cəld nizamlanmalı və əmək bazarlarının fəaliyyətinə mane olan əsas hədəf aradan qaldırılırdı [10. s.1].

Əmək haqqı və gəlirlər vasitəsilə nağd pulun mövcudluğu yerli alıcılıq qabiliyyətini artırır və münaqişədən sonra yerli iqtisadiyyata pul axınları gətirir. Nəticə etibarilə əhalinin daha yüksək alıcılıq qabiliyyəti istehsal və ticarət dövrlərini stimullaşdırır. Yenidənqurma işlərində yerli müəssisələrdən, yerli işçi qüvvəsindən və yerli materiallardan maksimum istifadə etməklə, daha sürətli formada məşğulluq imkanları yaradılmış olacaqdır. Buna görə də, fikirimizcə əmək bazarının həm tələb, həm də təklif tərəfi aşağıdakı cədvəldəki nümunələrlə ümumiləşdirildiyi kimi, birincisi gücləndirilməli, ikincisi isə stimullaşdırılmalı olan xüsusi müdaxilələrə ehtiyac duyulur.

Cədvəl 2.

Əmək tələbi və təklifi üzrə tədbirlər

Stimullaşdırıcı əmək tələbinin tədbirləri	İşçi qüvvəsinə çıxışın gücləndirilməsi
Müvəqqəti iş imkanlarının yaradılması: • Qısamüddətli, təcili məşğulluq sxemləri (məsələn, dağıntıların təmizlənməsi, icma infrastrukturunun bərpası);	• Təcili məşğulluq xidmətləri • Əmək bazarı işçi qüvvəsi təklifi və tələbinə daha çox cavab verir

• Tikinti işlərinə dövlət investisiyaları istifadə etmək. Müəssisələrin yaradılması və məhsuldarlığının artırılması: • qısamüddətli biznesin idarə edilməsi üzrə təlim; • pul qrantları və ya natura qrantları; • daha əlçatan mikromaliyyə sxemləri; • iş üzrə təlim və texniki yardım; • təkmilləşdirilmiş biznes inkişafı xidmətləri.	• Strateji peşəkar sahələrdə xüsusi peşə bacarıqları üzrə təlim proqramlarının hazırlanması, • Təlim bacarıqlarının yenilənməsi, • Təlimçilərin hazırlanması
--	---

Nəticə/ Conclusion

Müharibədən sonrakı şəraitdə məşğulluğun yaradılması yerli iqtisadiyyatların kövrəkliyi ilə çətinləşir. Yüksək risk investisiyaların qarşısını alır və iqtisadi artımı ləngidir. Biznesin düzgün işləməsi və böyüməsi üçün ən azı minimum dərəcədə bir sıra əlverişli şərtlər tətbiq edilməlidir. Bu əlverişli şərtlərin heç biri öz-özlüyündə zəruri və kafi deyildir, lakin onların qarışığı mühüm rol oynayır. Münaqişədən sonrakı şəraitdə belə şərtlər nadir hallarda olur və onlar tədricən bərpa edilməlidir. Bu, çox böyük problemdir, nəzərə alsaq ki, milli və yerli sahibkarların əksəriyyəti ciddi şəkildə zəifləyib və demək olar ki, fəaliyyət göstərmirlər. Bundan əlavə, siyasi kontekst və təhlükəsizlik şərtləri tez-tez dəyişə bilər ki, bu da investorlar üçün çətin risk səviyyəsi yaradır. Buna görə də, onları müəyyən etmək üçün məqsədyönlü siyasətlər və müdaxilələr tələb olunur.

Ədəbiyyat/References

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı Bakı şəhəri, 29 oktyabr 2020-ci il
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivliyi üzrə strateji yol xəritəsi
4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 10 dekabr 2021-ci il
5. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikililərin müvəqqəti reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 12 avqust 2021-ci il
6. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı 2022. 271 s
7. İbrahimov İ.H., İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin potensialı və inkişaf amilləri. Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2021, N1.s. 127-137.
8. Vəliyev A.H. İşğal altında olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının dəyərləndirilməsi. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı jurnalı. N3, 2020. s. 60-68
9. İmanov N. Postkonflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı 2021. 270 s.
10. Lederach, J.P., 1997, Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies, United States Institute of Peace Press, Washington, DC.
11. Oliver Ramsbotham; Hugh Miall; Tom Woodhouse Contemporary conflict resolution : the prevention, management and transformation of deadly conflicts

**Некоторые направления восстановления и развития экономики территорий в
постконфликтный период.**

Гафар Багиров

Докторант, Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Email: bagirov.qafar@hotmail.com

Резюме: В статье говорится, что экономика почти полностью разрушена на освобожденных территориях. Экономические регионы Карабаха и Восточного Зангазура острая необходимость восстановить экономику. В то же время занятость населения в процессе восстановления растет. Занятость - это столбец для восстановления экономики после войны: он приобретает средства, надеется и конструктивное отношение к улучшению материальной жизни пострадавших домохозяйств. Он предлагает альтернативу бывшим участникам войны. Это мощный экономический стимул, чтобы избежать восприятия оружия, освежения конфликта и продолжать развивать непроизводительную, социально вредное поведение во время конфликта. Более того, занятость на этапе восстановления снижает разочарование людей в зависимости от иностранной помощи и помощи. Рабочие места и доходные мероприятия являются специфическими мировыми дивидендами для населения. Содействие трудоустройству является обеспечением доступа к рынку труда экономики. Это позволяет пострадавшим общинам быть частью своих стран.

Ключевые слова: *социально-экономические последствия занятости, получения дохода, инфраструктуры, реабилитации, реинтеграции ВПЛ и беженцев.*

Innovative infrastructure in agricultural field in Azerbaijan current situation and development perspectives

Ramzi Abdullayev

i.f.d., associate professor

remziabdullayev1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2025-1571>

Abstract: The agricultural sector is of particular importance in determining the country's supply of food products, settlement of the population and realization of labor potential. Some countries can use food products as a means of pressure against each other. Therefore, the agricultural sector acts as one of the main areas of ensuring economic security. Increasing the level of self-sufficiency with a number of agricultural products in Azerbaijan, increasing the volume of exports of fruits and berries, tomatoes, cucumbers and other agricultural products, as well as maintaining competitiveness positions in export and foreign markets for some agricultural products is one of the most important issues. The strengthening of the globalization processes and the increase of competition in the world economy forces the national economy to have an innovative structure.

Keywords: *Agrarian field, innovation, infrastructure, resource, institutional support, material base and others.*

UOT: 332.024; JEL: O31

Azərbaycanda aqrar sahədə innovativ infrastrukturun mövcüd vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

Rəmzi Abdullayev

i.f.d., dosent

remziabdullayev1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2025-1571>

Xülasə: Aqrar sahə ölkənin ərzaq məhsullarına olan tələtinin müəyyənləşməsində, əhalinin məskunlaşması və əmək potensialının reallaşdırılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ölkələr ərzaq məhsullarından təzyiq vasitəsi kimi də bir-birinə qarşı istifadə edə bilər. Buna görə də aqrar sahə iqtisadi təhlükəsizliyin təminatının əsas sahələrindən biri kimi də çıxış edir. Azərbaycanda bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları ilə öz-özünü təmin etmə səviyyəsinin artması, meyvə-giləmeyvə, pomidor, xiyar və digər kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın həcmünün artması və eləcə də bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixrac və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətlik mövqelərinin qorunub saxlanması son dərəcədə vacib məsələlərdən biridir. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin güclənməsi və rəqabətin artması milli iqtisadiyyatlı da innovativ quruluşa malik olmağa vadar edir.

Açar sözlər: *Aqrar sahə, innovasiya, infrastruktur, resurs, institusional təminat, maddi baza və s.*

UOT: 332.024; JEL: O31

Giriş / Introduction

Aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, aqrar sferada innovasiya fəaliyyətin əlverişli qurulması, bir çox amillərdən aslıdır. Həmin amilləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- elmi-texnikdən daha əlverişli istifadədə;
- istehsal-maliyyə sahəsinə qashılıqlı əməkdaşlıq,
- məlumat mübadiləsinin düzgün qurulması,
- idarəetmədə məqsədyönlü tənzimləmə,
- kommersiya və logistika işlərinin düzgün qurulması və s.

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, aqrar sahədə məhsulun istehsalı bağlı məsələlərdə (emal, saxlanılma və daşınması) yeni bir yanaşmanın olduğunu görürük. Belə hal isə göstərilən sahədə innovasiyanın elə də sadə bir proses olmadığından xəbər verir. Digər tərəfdən belə bir proses iqtisadiyyatın inkişafına texnoloji təsirin dayanmadan artdığını xarakterizə edir. Dünya təcrübəsi təsdiqləyir ki, müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı əsasən sənaye və sosial infrastruktur sahələrinin inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili. Innovasiya meyilli iqtisadiyyat qurmaq təkcə inkişaf etmiş elm, istehsal, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və yuxarıda sadalanan digər faktorların vəhdəti, mövcudluğu ilə deyil, həm də insanları yenilik yaratmağa və həyata keçirməyə təşviq edən stimullar (maliyyə vəsaitləri, əlverişli sosial şərait, s.) yaratmaq və cəmiyyəti elmi-texniki tərəqqinin inkişafına yönəlməsindən də asılıdır. Əgər bu oriyentasiya müsbətdirsə, onda ölkədə innovasiya prosesinin strukturunun bütün komponentlərini özündə birləşdirən innovasiya sistemini formalaşdırılması mümkün olur. Y.F.Laçuqa öz tədqiqatlarında göstərir ki, aqrar sahədə innovasiya ilə bağlı inkişafının təmin edilməsi iki blokdan; resurs və institusional blokdan ibarət olmalıdır[3.s.30].

V.F. Federonko isə tədqiqatlarında qeyd edir ki, istənilən sektorda innovasiya sisteminin uğurlu işləməsinin əsası onun geniş dəstək xidmətləri şəbəkəsinə - qoşulması ilə başlayır və bu vacib məsələlərdən bir olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçının innovasiya sistemi ilə bağlı infrastruktur haqqında danışarkən qeyd edir ki, innovasiya struktur və təşkilatı baxımdan sahənin əlverişli işləməsinə təmin

etməyə yönəlmiş dəstəkləyici sənaye kompleksləridir [6.s.25].

Böyük İqtisadi Ensiklopediyada isə "infrastruktur" termini "təkrar istehsal prosesinin davamlı inkişafını təmin edən sənaye və qeyri-istehsal sahələri kompleksi kimi göstərilir və buraya;

- yollar,
- rabitə,
- nəqliyyat,
- təhsil, səhiyyə,
- enerji təchizatı,
- nəqliyyat və rabitə şəbəkəsi kimi xarakterizə edilir [7.s.217].

Qeyd edək ki, aqrar infrastruktura aqrar-sənaye kompleksinə xidmət göstərən müəssisə və təşkilatlar daxildir. Onlar istehsalın inkişafı və insanların məişəti üçün ümumi şəraiti təmin edir. Bu baxımdan məqsədinə görə infrastruktur bir inteqral sistem kimi infrastruktur istehsal və sosial infrastruktur kimi təsnifləşdirilir. Kənd təsərrüfatının istehsal infrastrukturuna kənd təsərrüfatı və emal sənayesinə xidmət edən sənaye və xidmət sahələri, xüsusi xidmət bölmələri daxildir.

İstehsalın infrastruktur baxımından qeyd edilənlərə;

- binalar, qurğular və tikililər,
- elektrik, qaz, su təchizatı, texniki xidmətlər sistemi və s.,
- Aqrar sektorda istehsal olunan məhsullarının təchizatı və tədarükü sistemi,
- nəqliyyat vasitələri,
- soyuducular və topdansatış bazalar,
- yollar və kanallar,
- limanlar və anbarlar,
- rabitə sistemləri və s. aid edilir,

Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı insanların yaşadığı mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemin tərkib hissəsidir və onun inkişaf səviyyəsi yalnız istehsal ilə hədudlaşmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada sosial infrastruktur da vardır ki, bu da aqrar-sənaye sahəsinin bir hissəsi kimi xarakterizə olunur. Sosial infrastrukturunun tərkib hissəsi kimi isə;

- məktəblər,
- texnikumlar,
- institutlar,
- xəstəxanalar,
- teatrlar,
- kommunal xidmətlər və s.

Qeyd edilənlərdən başqa beynəlxalq təcrübədə aqrar infrastrukturun inkişafına xidmət edən sahələrdən biri kimi "bazar infrastrukturunu" adlanan tərəfini də göstərilir. Bura əmtəə və xidmətlərin reallaşması zamanı təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edən maddi, texnoloji, təşkilati, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakterli subyektlərin məcmusu kimi göstərilir.

Qlobal aləmdə aqrar sektorda innovativ infrastrukturun milli iqtisadiyyat çərçivəsində əsas təzahürlərdən biri kənd təsərrüfatı üzrə **konsaltinq sistemi** formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı sisteminin inkişafı ilə bağlı konsaltinq xidmətləri subyektlər üzrə vahid sistem əsasında qurulur. Burada kənd təsərrüfatı istehsalçıları və kənd əhalisi funksional olaraq vahid sistemə inteqrasiya olunur eyni zamanda kənd təsərrüfatı məsləhət mərkəzləri əsasında formalaşdırılır və inkişafı qurulur. Belə yanaşma ölkədən-ölkəyə fərqlənir. Belə ki, ərazi baxımdan böyük olan ölkələrdə bu federal səviyyədə, digər ölkələrdə isə regional və rayon səviyyələrində yaradılır.

Kənd təsərrüfatı üzrə **konsaltinq xidməti sisteminin iki əsas məqsədi** vardır.

1. Aqrar-sənaye istehsalının səmərəliliyinin artırılması,
2. kənd əhalisinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi

Elmi-texniki tərəqqi və innovativ istehsal üsulları haqqında biliklərdən istifadə, məsləhət xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə kənd yerlərinin inkişafı və kənd əhalisinin güzəranı, konsaltinq fəaliyyətinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi çağdaş dövrümüzdə zərurət

halına gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, innovasiya infrastruktur sisteminin yaradılmasının *əsas məqsədi* ölkədə innovativ biznesin həyat tsiklinin (dövrü) müxtəlif mərhələlərində inkişafına kömək etməkdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət siyasətinin vacib prioritetlərindən biri iqtisadiyyatın yeni inkişaf yoluna – innovativ iqtisadiyyata keçidinin təmin edilməsidir. Dövlətin innovasiya və iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi;

- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi,
- Elmə əsaslanan sahələrin inkişafı,
- Elmtutumlu texnologiyaların inkişaf etdirilməsidir.

Bu baxımdan çağdaş dövrümüzdə kənd təsərrüfatının innovativ inkişafının qarşılıqlı və bir-birindən asılı istiqamətə malik üç yolu vardır:

- İnsan kapitalına investisiya;
- Bioloji resurslara investisiya;
- Yeni texnologiyaya investisiya.

Azərbaycanda aqrar sahədə innovativ infrastrukturun inkişafı ilə bağlı Qanunvericilik baxımından;

- Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14.01.2019 cu il fərmanı,
- Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında 27.06.2019 cu il fərmanı
- Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında 15.07.2021 tarixli fərman və s.

Sadalanların iqtisadi reallaşdırılması baxımdan iqtisadiyyatın sahələri və kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından 2014-2021-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya (milyon manatla)

İllər	Cəmi	sənaye	kənd təsərrüfatı,	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
2014	17618.6	7639.5	363.9	2221.7	2440.6	157.5	4795.4
2015	15957.0	8499.9	355.4	2123.5	2199.9	335.3	2443.0
2016	16772.8	9949.8	325.1	2831.8	1392.3	199.4	1074.4
2017	17430.3	10610.1	617.8	2746.0	1777.7	171.9	1506.8
2018	17244.9	8497.2	764.4	3721.4	1926.6	441.5	1893.8
2019	18539.5	9258.0	769.5	3550.4	2190.7	547.1	2223.8
2020	17226.1	9065.3	520.6	3178.5	2092.6	185.5	2183.6
2021	16815.5	7507.3	341.9	4033.2	2858.0	152.4	1922.7

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl məlumatları göstərir ki, milli iqtisadiyyatda ən az əsas kapitalla yönəldilən investisiya kənd təsərrüfatıdır və bu tədqiq olunan illərdə 2%-4% arasında olmuşdur. Eyni zamanda, son illər kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsul ÜDM-nin 6%-7% həcmində və bütövlükdə 10 milyard manatlıq məhsul istehsal edilir. Təbii ki, burada aqrar infrastrukturunda müəyyən rolu vardır.

Eyni zamanda, onu da bildirək ki, kənd təsərrüfatında innovativ yanaşmanın səmərəli tətbiqi kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin azalmasına səbəb olur.

Qlobal aləmdə iqtisadiyyatın bir çox xüsusiyyəti beynəlxalq təşkilatlar baxımından qiymətləndirilir. Dünyanın 113 ölkəsində Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksi (GFSI) hesablanır. Bu indeksin hesablanmasında istifadə olunan meyarlardan biri də kənd təsərrüfatı infrastrukturunu ilə bağlıdır. İnfrastruktur üzrə indeks **mövcudluq indeksinin** sub indeksi kimi çıxış edir və burada onun dörd

komponentinin mövcud olduğunu görmək mümkündür [6.s.7]:

- Məhsul saxlanması ilə bağlı anbarların mövcud olması,
- Suvarma ilə bağlı şərait,
- Nəqliyyatın hərəkəti üçün yol infrastrukturu
- Hava, Liman və dəmir yol nəqliyyatı infrastrukturu

İnfrastrukturla bağlı sub indekslər hesablanarkən müvafiq məlumatlı əldə etmək üçün və ya global ərzaq təhlükəsizliyinin mənbəyi kimi (*Economist Intelligence Unit (EIU)*), Dünya Bankı(DB), Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı(FAO), Birləşmiş millətlər təşkilatının inkişaf proqramı(UNDP) İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OESD) ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi(USDA) və dünya ticarət təşkilatının(DTT) göstəriciləri və məlumatlarından istifadə olunur.

Bildirim ki, Kənd təsərrüfatı infrastrukturu üzrə alınan orta göstərici 2017-ci ildə 58 olub və Azərbaycan bu indeks üzrə 113 ölkə arasında 62 yerdə qərarlaşıb, 2018-ci ildə orta göstərici, 58.7 olmuş və 113 ölkə arasında 62 yerdə 2019-cu ildə 49.1 orta göstərici ilə 47 yerdə və nəhayət 2022-ci ildə 55 bal almaqla orta səviyyədə 113 ölkə arasında 77-cü pillədə qərarlaşmışdır.

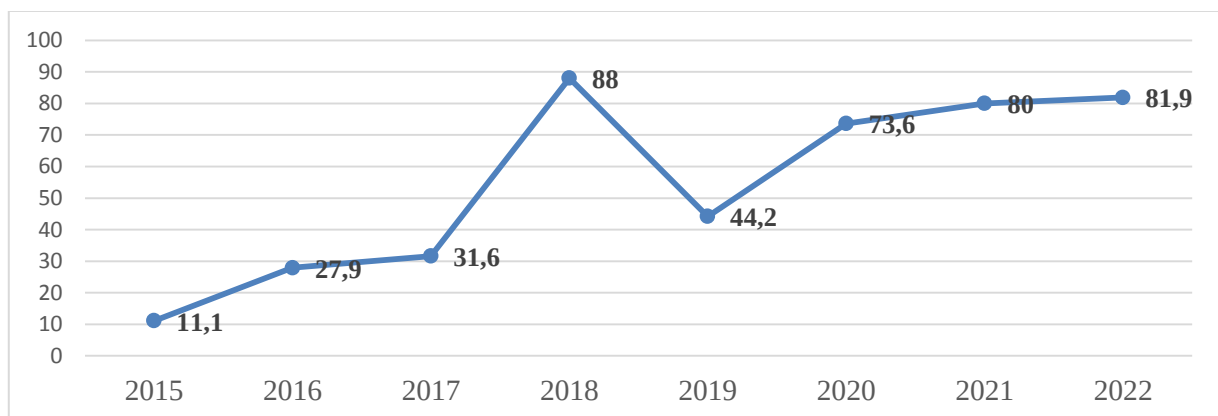
Cədvəl 2.

Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi üzrə Azərbaycanın aldığı bal

Göstəricilər	2017		2018		2019		2020		2021	
	Rank	Orta göstərici	Rank	Orta göstərici	Rank	Orta göstərici	Rank	Orta göstərici	Rank	Orta göstərici
Kənd təsərrüfatı infrastrukturu	62	58	62	58.7	47	49.1	28	47.8	46	47.8

Mənbə: *Economist_Impact_GFSI_2022_Global_Report_Sep_2022.pdf*

Azərbaycanda innovasiyanı araşdırarkən fikrimcə ən mühüm məsələlərdən biri də ölkədə kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyaya ayrılan subsidiyalardır. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə hökumət tərəfindən mütəmadi olaraq kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyanın dəstəklənməsi üçün xərclər çəkilir. Bu baxımdan 2015-2022-ci illər üzrə Azərbaycanda subsidiyalara çəkilən xərclərin dinamikasına nəzər salmaq maraqlıdır.

Şəkil 1. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyaya ayrılan subsidiyaların dinamikası (mln.manatla)

Mənbə: [9].

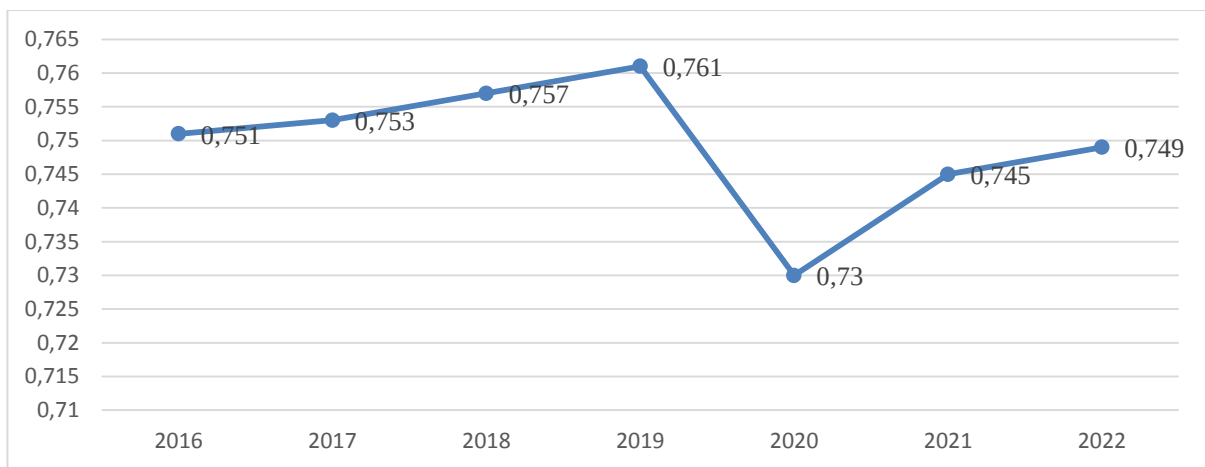
Təhlillər göstərir ki, 2015-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyaya ayrılan subsidiyalar 11.1 mln. manat olmuşdursa bu göstərici, 2022-ci ildə 70.8 mln. manat artaraq 81.9 mln. manat səviyyəsinə çatmışdır. Təhlil olunan il dövrə kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyaya ayrılan subsidiyaların miqdarı artım dinamikaya malik olmuşdur. Onu da bildirək ki, dünya bankı innovasiyalar üzrə ölkələrin reytingini də ölçür. 2022-ci ildə 120 ölkə üzrə aparılan tədqiqatda

Azərbaycan 30.6 balla 82-ci yerdə qərarlaşmışdır[9].

Məlumdur ki, innovasiyanın hərəkətverici qüvvəsi insan amili ilə bağlıdır. XX əsrin 90-cı ildən bəri insan inkişafı ilə bağlı məsələlər dünya ictimaiyyətinin gündəmindədir. Bunun nəticəsidir ki, qeyd edilən dövrdən başlayaraq BMT-nin hesabatlarında "İnsan İnkişafı İndeksi" (İİİ) hesablanır və bu haqda xüsusi məlumat verilir. İİİ-nin mahiyyətini aşağıda göstərilən üç indikatora ifadə olunur[8].

- İnsan dünyaya gəldikdən gözlənilən ömür müddəti,
- layiqli yaşayış səviyyəsi,
- təhsil səviyyəsi.

Qeyd edilənlər indeks formasında hesablanır. Qeyd etdiyimiz birinci meyyar, orta ömür uzunluğu əsasında, ikinci meyyar, insanlar arasında savadlılıq, həmçinin ibtidai, orta və ali təhsil ocaqlarında təhsil alanların say nisbəti əsasında, sonuncu meyyar isə alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə gəlir əsasında hesablanır. BMT-nin qeyd edilmiş meyyarlar əsasında Azərbaycandakı vəziyyəti aşağıda kimi olduğu məlum olmuşdur.

Şəkil 2. Azərbaycanda insan inkişafı indeksi

Mənbə: [7].

BMT-nin insan inkişafı ilə bağlı hesabatından görünür ki, ölkəmizdə İİİ bağlı mövcud vəziyyət yaxşı deyil. Belə ki, tədqiqat üçün götürülən 2016-2022-ci illərdə elə də ciddi inkişaf və ya dəyişiklik yoxdur. Onu da bildirək ki, İİİ-nin nəticələrinə əsasən ölkəmizdə əhalisinin gözlənilən ömür müddəti 69.4-ildir. Bu isə onu göstərir ki, BMT İİİ ilə bağlı hesabatlarda 190 ölkə arasında 83-cü yerdə olduğumuzu göstərir.

Nəticə

Aparılan təhlil və müqayisələr onu deməyə əsas verir ki, aqrar sektor ölkənin ərzaq təminatının başlıca mənbəyi olduğu üçün bu sahədə innovativ infrastrukturun təmin edilməsi də önəmli şərtidir. Bunun üçün:

1. kənd təsərrüfatına və onun infrastrukturla bağlı inkişaf sahələrinə investisiya qoyuluşlarının artırılması,
2. əkinin sahələrinin suvarılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi,
3. infrastruktur xidmətlərinin yaxşılaşdırılması

İkincisi Azərbaycanda kənd təsərrüfatında texnika və texnologiyaya ayrılan subsidiyaların dinamikası və ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında texnologiyaların sayı yetərli olmadığını görürük. Bunu ən azı beynəlxalq reytinglərdə yerinin aşağı olması ilə əlaqədardır.

Həmçinin, İİİ-in də elə də yüksək olmaması Azərbaycanda insan inkişafının səmərəliliyinin artırılmasını şərtləndirir.

Hesab edirik ki, sadəliklər istiqamətində müsbət addımların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından önəmlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Nuriyev Ə.X. "Regional siyasət və idarəetmənin əsasları". Bakı. "Elm və təhsil", 2011. 514 s.
2. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı 2018, s. 479
3. Лачуга Ю. Ф. Стратегия машинно-технологической модернизации сельского хозяйства до 2020 г. Стратегия повышения уровня технической и технологической оснащенности сельскохозяйственных товаропроизводителей: матер. Междунар. науч.-практ. конф. «Росинформагротех», 2009. – С.24-48
4. В. Ф. Федоренко, Д. С. Буклагин, Э. Л. Аронов инновационная деятельность в апк: состояние, проблемы, перспективы Москва 2010 «Росинформагротех», 2010. – 280 с.
5. Böyük iqtisadi ensklapediya Bakı-2012 səh. 630
6. Economist_Impact_GFSI_2022_Global_Report_Sep_2022.pdf
7. <https://stat.gov.az>
8. <https://hdr.undp.org/>
9. <https://www.worldbank.org>
10. <https://agro.gov.az/az>

Инновационная инфраструктура в сельскохозяйственной сфере Азербайджана текущая ситуация и перспективы развития

Рамзи Абдуллаев

и.ф.д., доцент

remziabdullayev1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2025-1571>

Резюме: Особое значение в обеспечении страны продовольственными товарами, расселении населения и реализации трудового потенциала имеет аграрный сектор. Некоторые страны могут использовать продукты питания как средство давления друг на друга. Поэтому аграрный сектор выступает как одно из основных направлений обеспечения экономической безопасности. Повышение уровня самообеспеченности Азербайджана рядом сельскохозяйственной продукции, увеличение объемов экспорта фруктов и ягод, томатов, огурцов и другой сельскохозяйственной продукции, а также сохранение позиций конкурентоспособности на экспортных и внешних рынках по некоторым сельскохозяйственным продуктам является одним из самых важных вопросов. Усиление процессов глобализации и усиление конкуренции в мировой экономике вынуждает национальную экономику иметь инновационную структуру.

Ключевые слова: аграрная сфера, инновации, инфраструктура, ресурс, институциональное обеспечение, материальная база и др.

Statistical advantage trading strategy of gap analysis in financial markets

Rustamov Orkhan Vagif

Ph.D Student, Azerbaijan State University of Economics

email: orkhan-rustamov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-6290-7749>

Abstract: This paper develops a new concept tool which permits execution of open various trading strategies based on analysis of the probability of filling the Gaps easily and quickly. Since the beginning of stock charting, market technicians have been fascinated by gaps. Gaps are known as price leaps of the underlying security's price between trading sessions with a trigger sizeable news event, they could indicate a substantial shift in the stock's situation and present a trading opportunity. If the underlying asset does not make maximum use of the resources, opportunities, and competitiveness at its disposal, it will be operating below its potential or vice a versa. Gap analysis also examines the optimal allocation and transformation of a resources and its current level. Although gaps appear to have piqued the interest of the early technical analysts, discovered that there has been surprisingly little systematic study of gaps. Much of the latest technical analysis research has relied on complicated mathematical models. Thought it would be a fun and intriguing project to delve deeper into one of technical analysis' key concepts. As a result, began investigation a few years ago there possible to open successful trading and hedging strategies in equity and derivatives market.

Keywords: *Gap, Forex, Derivatives, Hedging, Volatility.*

D53, E44, G15

Introduction

We are familiar with a superstition called gap analysis in financial markets. Thus, gap analysis allows analysts to compare the potential performance of an asset with its current performance. Gap analysis examines the gap between the optimal allocation and conversion of asset resources and the current level. This helps analysts to identify areas where development is possible. That is, the essence of this analysis is to determine, document and prove the difference between the required indicators and current indicators. At the same time, gap analysis gives us information about the optimal organization of production or problem solving. Gaps do not always exist. Market makers observe a large number of orders for buying or selling, and accordingly, prices are higher or lower than they were (from the last close or current price). As a rule the price, as a rule, tends to close the gap created (Ulvi Hajiye - "GAP trade strategy") (figure 1).

Figure 1

Source: tradingview

$$\text{Up Open Gap}_{\text{Day}} = \frac{\text{Low Price}_{\text{First Minute}} - \text{High Price}_{\text{Previous Day}}}{\text{Close Price}_{\text{Previous Day}}} \quad \text{Down Open Gap}_{\text{Day}} = \frac{\text{Low Price}_{\text{First Minute}} - \text{Low Price}_{\text{Previous Day}}}{\text{Close Price}_{\text{Previous Day}}}$$

Gap size is defined as in the following equations:

When the market opens at a price that is lower or higher than the previous closing price, the numerous orders (orders) for sale and buy that have been gathered are activated, affecting the market price. As a result, the orders' stops are not far from the closing price. Market makers also want to break these people's stops at this price so that they can collect their money at the market's opening. The market can swing in either direction once the gap closes, with no discernible patterns. However, there are times when the opening price is higher than the previous closing price, and the gap does not close. These situations frequently arise during a strong trend or when global fundamental factors are at play. Let's look at the various stages of gap analysis.

1. Determine the current market price. Expert assessments or quantitative forecasting methods are used to examine the state of the company's planning period forecast. It enables to examine what possible positions stock can take, as well as to compute all the potential benefits earned from making each of the stages specified.
2. Calculating the highest possible price. The feasibility of closing the gap should be established during the assessment phase. If the gaps for the stock to close with its own resources are too wide, it is recommended that the intended future be reconsidered, or that the acquisition be divided into numerous stages, or that the process be extended.
3. Selection of review criteria. Within this phase, the final planning for the overall gap responsibility will be functional, area, area, etc. it is necessary to divide it into components according to the direction of activity. In the course of the final distribution of these requirements, the main categories are identified and grouped. Thus, each part of planning in itself shows the effect of overcoming the gap between the present and the future in the group of requirements. Possible requirements include information, communication, finance, marketing, administrative, technical, etc. could be (DY Piskulov - "Theory and practice of currency distribution". Moscow – 2010)
4. Establishment of an achievement strategy. Various service staff, sales outlets, rivals, and government entities can all be sources. Market-oriented sources look for opportunities based on consumer desires and needs. Scientific research-based sources

The gaps usually appear once a month on average in any currency pairs and some stocks in reporting periods. Whether it is more or less, the reality is that trading in gaps can generate a profit. The types of gaps vary depending on the situation. Some price differences are significant, while others can be overlooked (Julie R. Dahlquist Richard J. Bauer , Jr. | Technical analysis of Gaps.)

- Breakout Gaps, one that appears at the start of a trend;
- Measuring Gaps, occurs along a trend line;
- Exhaustion Gaps, occurs at the end of a trend.

Methodology

If there is a difference between the last closing bar and the opening price on the following bar, a jump occurs. Rather, in this case, the price is significantly higher or lower than the closing, which is clearly visible in the graph. And this case is called gap. Of course, gaps are not always the case. On average, they can be seen once a month in any currency pair (Julie R. Dahlquist Richard J. Bauer , Jr. | Technical analysis of Gaps). Whether it is more or less, the reality is that it is possible to make a profit

from trading in GAPS (Ulvi Hacıyev - "GAP trade strategy".)

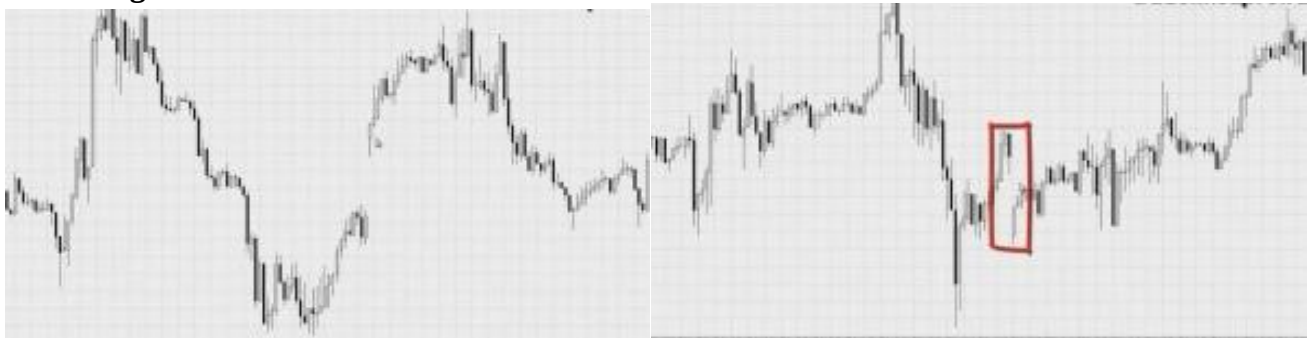
Figure 2

Source: metatrader

Gaps arise because the market is not active on weekends, and at the same time a certain amount of orders for buying and selling is sent and collected. When the market opens on, these orders affect the price of supply and demand, which causes prices to fluctuate and thus create gaps. In figure 2 The market opened on Monday at a higher price than on last Friday close. For a while, the price chart went up, and then went back down. Such cases are always characteristic of the situation after the formation of gaps - the price, as a rule, tends to close the gap. That is, if the gap is directed upwards, the price will decrease, if it is directed downwards, the price will increase.

Figure 3

Source: metatrader

Once the gap closes, the market can move in any direction, with no specific patterns. However, there are cases when the opening price jumps relative to the last closing price and the gap continues without closing. These cases are usually encountered during a strong trend or under the influence of global fundamental factors. For example, serious global changes can be observed over the weekend to create the situation we have mentioned. In short, gaps are trying to close, but there is a possibility that this will not happen. Some people believe that trading with gap is straightforward, that is, do not buy or sell in the direction of closing the gap and ignore the rest. However, this is not an easy task. To begin, it is important to recognize that no currency pair has possible gaps, or rather post-gap closures. It's worth noting that the entries have some consistency. At the same time, stop losses must be properly calculated, because the graph heading toward the gap's closing might potentially move in the opposite way. Nearly 70% of the finest statistics show currency pairs like EUR/USD, GBP/USD, EUR/JPY, and GBP/JPY. The EUR/USD pair has the lowest probability of closing the gap, at 66 percent, while the others have 70-71 percent (Ulvi Hacıyev - gap trade strategy 2016). Even when trading with gaps, we might concentrate more on others by subtracting EUR/USD.

Timeframe - any indicator can be used as a timeframe, but in this case, we'll pick M30 - 30 minutes, which means each candle represents a half-hour indicator. First and foremost, we will assess

whether there is a gap and, as a result, a significant price difference after the market opens. If there is a difference, it should be at least 20 points. If the gap is within 10-15 points, it will not be regarded a significant pricing differential, and we will not discuss it further. Only gaps of 20 points or more will be considered. We will enter the market after the first M30 candle closes, or half an hour after the market opens (figure 4). Why is that, exactly? gaps do not close in the first 30 minutes, according to statistics (Ulvi Hajiyev - gap trade strategy 2016).

Figure 4

Source: metatrader

First we look at the GAP and its size. If you have a minimum size of 20 points, we consider it satisfactory. However, in the graph we present to you, the GAP size is 42 points, which is a pure GAP. Once the market opens, we do not immediately send our orders to close the GAP. The chart shows that the market is closed and we will enter the market where the red line is (chart). What is our goal? Where do we set the take profit point (TP)? We will take the closing point slightly above the closing price on Friday (high or low). As the GAP opens upwards, the high point of the last candle that closed on Friday - the highest point of the candle - is more appropriate to the position we will choose. And a little higher, we assign TP. (figure 5)

Figure 5

Source: metatrader

Thus, the goal of operation is 45 points. After that we select Set stop loss (SL). As you can see, the price is aimed at closing the GAP, and the price is moving in the opposite direction. Why does this happen? Because they are trying to close the gaps, but market makers are trying to squeeze them out of the market. Therefore, we need to keep our stop loss so that we do not leave the market - the funds in the account will not only reach the purchase, but also maintain the overall income of the system. If the stop loss is too high, we will be in danger, even in 70% profitable operations. Thus, we define the stop loss by

1.5 times the profit price: $TP \times 1.5$. If we take the stop loss to a large extent, the profitability of the system is lost. But if we take a small one - if we hit 1.4, the stop loss will be hit quickly, and in this case we will suffer a loss, or we can get less than the necessary equipment.

Let's go back to our example and measure our purpose. Take profit is about 45 points. $45 \times 1.5 = 67.5$. This price is also rounded to 68, and if we calculate a few points for random market plows, we get 70-71 points. Finally, our stop loss will be in the appropriate chart position in this transaction (figure 6).

Figure 6

Source: metatrader

Apparently, although the price did not go in the direction we expected, it did not touch the stop loss, and as a result, the GAP closed. GAPS sometimes close quickly, and sometimes last for days. If the bounce does not close immediately, this is normal. (figure 7) If, after the first M30 candle is closed, the price is moving in the direction of the GAP and the distance to reach the goal is reduced, then this operation is not worth opening.

Figure 7

Source: metatrader

If there are not at least 20 points before the closure of the GAP, then it is not worth opening the planned operation in the market. Of course, the market can close this gap and you can get a low point income, but in this case it is not worth the risk, because the result will not pay off.

Let's look at another example. In this case, the GAP is opened downwards. Here we will analyze the purchases. Analyzing the market opening on Monday, we see that the GAP size is equal to 40 points. Here, too, we are waiting for the first M30 candle to close. As we have seen, in the first half hour, the market can move not only towards the GAP, but also towards its closure. We are targeting our position

slightly below the low of the last candle of the chart closed on Friday. Why do we choose this position? Because the market, as we mentioned earlier, is trying to close the GAP, and often the price schedule returns before reaching the closing price on Friday. (Figure 8) This increases our chances of making a profit.

Figure 8

Source: metatrader

Now we have to show the stop loss (figure 9). I reminded that we determined it by 1.5 times the take profit. We measure Take profit and get a value of 29 points. Taking into account $29 \times 1.5 = 43.5$ and random market plows, we add a few points and calculate 46-47 points, which is the value of the stop loss in the transaction (Ulvi Hajiyeu - "Trading robot and the basics, activities and results of its creation".)

Figure 9

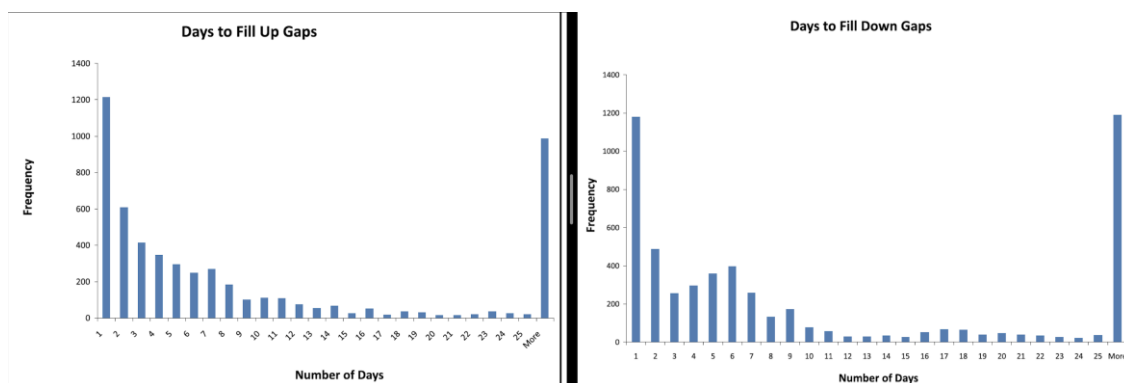
Source: metatrader

As can be seen from the chart, the price chart moves around a fixed price for a while. But then the GAP closed successfully. Such a clear and profitable strategy. This strategy can be applied to stock and forex for successful trading.

Derivatives instruments can be other alternative instrument for trading in financial markets. Not just currency pairs or equities, but also derivative financial instruments, also suitable to be traded in gaps. In the last 40 years, derivatives have become increasingly important in finance. Futures and options are actively traded on many exchanges throughout the world. Many different types of forward contracts, swaps, options, and other derivatives are entered into by financial institutions, fund managers, and corporate treasurers in the over-the-counter market (John Hull | Options, Futures, and Other Derivatives 9th Edition). Derivative Contracts as a high risk that are Market risk, Liquidity risk, Credit risk,

Counterparty risk, Legal risk and Transaction Risk. Pricing risk and systematic risk is also very important. Derivative investor must analyze the market and make the decisions while trading this will undergoes the uncertainty. Derivatives plays a major role for minimizing the risk involved in the marking an investment in futures contracts by expecting to get good result. The investors should also invest in options contracts which help to reduce the risk by use of hedging strategy. Hedging strategy is used for reducing the risk and maximization of profits. Though the futures contracts are subjected to high level the loss can be reduced to an extent by using the hedging strategy (Hedging Strategy Influencing Derivative Investment on Investors Prof. Rekha D. M1, Lavanya. N2). Since the foundational works of option pricing theory has been intensively explored (F. Black, M. Scholes, Merton | The pricing of options and corporate liabilities 1973) Their idea is based on an explicit trading strategy for the underlying asset and riskless bonds with a final payout equal to the derivative security's payoff at maturity. This trading method is known as a dynamic hedging strategy (dynamic because the replication should ideally be continuous) because it protects against the risk of purchasing and selling the derivative. (K.R. Sircar, G. Papanicolaou | General Black - Scholes models accounting for increased market volatility from hedging strategies, 1998). According to quantitative analysis, the gap is always fulfil, and the probability is 91.4 percent based on the findings of the observation (Yi Liu - Statistics: Do Stock Price Gaps Always Get Filled?). Figure 10 describes that number of days and frequency of the filling the gaps.

Figure 10

Source: Technical analysis of gaps

According to the results of the financial report presented in early February 2022, Meta Platform's shares plunged dramatically. In late April 2022, Meta Platform's shares soared as a result of its financial report. This stock's have an unfilled gap above 25 days and a newly formed gap in this scenario (figure 11).

Figure 11

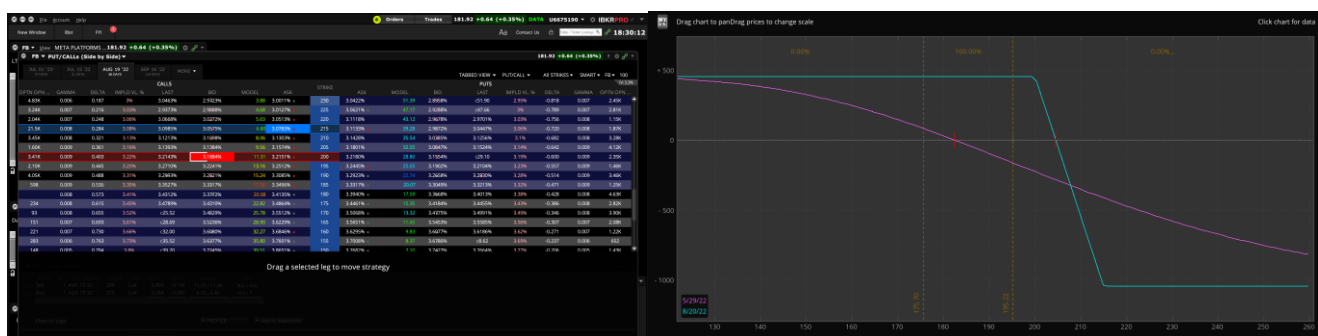
Source: Tradingview

Given that the Fed's increase in interest rates, increases market volatility in the short term, the value of firms diminishes, and the risk of a low gap can be deemed higher in the current circumstances. The option chain and volatility smile are examined in this scenario. When gaps appear, trades can be made by concluding long-term option contracts on them, establishing Credit Spreads, and filling gaps in the desired direction. Based on current market conditions it is more likely to fill below gap. So bearish call credit spread strategy described in (table 1 & figure 12)

Table 1

Position	Strike	Premium	Bid volatility	Ask volatility
Short Call	200	(11.33)	3.1884%	-
Long Call	215	6.8	-	3.0783%

Figure 12

Source: Interactive Brokers, Thinkorswim.

Discussion

To do so process we developed algorithmic scheme to find and open positions automatically.

As a rule, take profit and stop loss are expressed as a percentage. Take profit and stop loss is the percentage of the spread difference between GAP. The next step is to introduce the concept of operational gap - this is the difference between gap and spread, and if it is less than the minimum value of gap (20 points), then GAP is not taken into account. Then the minimum and maximum values of the GAP and the size of the spread are entered. Based on mathematical expectations, the following formula is used to

search for stop loss and take profit (Ulvi Hacıyev - "Trading robot and the basics, activities and results of its creation".):

$$Ex(v) = ((SumProf / numProf) \times (numProf / (numProf + numLoss))) - ((module(sumLoss / numLoss)) \times (numLoss / (numLoss + numProfit)))$$

Introduction of the concept of maximum income based on additional income - search for stop loss and take profit based on maximum income - Max income = sumProfit- (module (sumLoss)) programs and excel files and start and end dates of the operation are included with the on and off function. In the attachment of the excel file - the script, pairs, timeframe, research date (interval) are displayed. In addition, the headings of the excel file must contain all the entered parameters and results - currency pairs, survey period, number of GAPS, free or automatic spread and size, TP%, SL%, minimum GAP number, maximum GAP number, number of positive transactions, number of negative transactions, number of positive points, number of negative points, maximum number of positive transaction days, minimum number of positive transaction days, average number of positive transaction days, maximum number of negative transaction days, minimum number of negative transaction days, average number of negative transaction days. and finally, the inclusion of GAPS themselves, which must be repeated over the years

Completion of work according to Forex advisors:

After the arrival of signals on the screen, the concept of operational GAP - the difference between GAP and Spread, and if it is less than the minimum value of GAP (20 points), then GAP is not taken into account. then the size of the spread is included - this measurement can be measured both freely and automatically. to correct concepts according to forex advisor (Ulvi Hacıyev - "Trading robot and the basics, activities and results of its creation".)

$$TP\% = (GAP - Spread)\%, SL\% = (GAP - Spread)\%$$

Conclusion

Many are heard statement familiar with technical analysis (TA) of equities. By definition, a stock price gap is one of the simplest stock TA patterns (no fancy equations needed). A basic statement like "gaps always get filled" appears simple enough to be employed as a trading strategy. Many individuals have asked the same thing on forums and blogs, according to a quick Google search. Surprisingly, no empirical response has yet been given. I'd like to offer some data on how frequently stock price gaps are bridged. Statistically, when a stock price gap is observed, by a chance of 91.4 percent (Yi Liu - Statistics: Do Stock Price Gaps Always Get Filled?). it will get filled in the future. In layman's word, 9 in 10 gaps get filled; not always, but pretty close. It means there have high chance to trade here by controlling risks. In figure 8 observation shows us frequency and gaps filling in days for both upside and downside which allows trader to open hedging strategies not only in forex and stock market but also in derivatives market. The disadvantage of this strategy is that operations will not be as frequent as many would like, depending on the formation of GAPS. Nevertheless, GAPS are a great opportunity to make a profit. This way, you can trade in the market according to your own strategy and at the same time, once a week or once a month to see if GAPS occur. While main disadvantage for derivatives trading is changing implied volatility (Merton's Model, Credit Risk, and Volatility Skews | John Hull, Izzy Nelken, and Alan White).

References

1. Julie R. Dahlquist Richard J. Bauer , Jr. | Technical analysis of Gaps
2. Yi Liu - Statistics: Do Stock Price Gaps Always Get Filled?
3. John Hull | Options, Futures, and Other Derivatives (9th Edition)
4. Merton's Model, Credit Risk, and Volatility Skews | John Hull, Izzy Nelken, and Alan White
5. DY Piskulov - "Theory and practice of currency distribution". Moscow - 2010
6. Ulvi Hacıyev - "GAP trade strategy"

7. Ulvi Hacıyev - "Trading robot and the basics, activities and results of its creation"
8. fxeuroclub.ru - Forex textbook
9. F. Black, M. Scholes, Merton | The pricing of options and corporate liabilities 1973
10. K.R. Sircar, G. Papanicolaou | General Black - Scholes models accounting for increased market volatility from hedging strategies, 1998

Maliyyə bazarlarında boşluğun statistik üstünlük təhlili ilə ticarəti strategiyası

Rüstəmov Orxan Vaqif

Doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

email: orkhan-rustamov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-6290-7749>

Xülasə: Bu məqalə boşluqların doldurma ehtimalının təhlilinə əsaslanan müxtəlif ticarət strategiyalarını asan və tez dodurulmasını müəyyən etməyə imkan verən konsepsiya tədqiq edilir. Birja ticarətinin başlanğıcından bazar mütəxəssisləri boşluqları təhlil edirlər. Boşluqlar, önəmli olan xəbər hadisəsinin səbəb olduğu ticarət sessiyaları arasında qiymətli kağızın sıçrayışları kimi tanınır, bunlar aktivin vəziyyətindəki əhəmiyyətli bir dəyişiklik kimi göstərə bilər və ticarət üçün bir fürsət təmin edə bilər. Əsas aktiv əlindəki resurs və imkanları, rəqabət qabiliyyətini maksimum dərəcədə istifadə etmirsə, potensialından aşağı və ya əksinə nəticə göstərəcəkdir. Boşluq analizi, mənbələrin optimal paylanması və çevrilməsini və mövcud səviyyələrini də nəzərdən keçirir. Boşluqlar ilk olaraq texniki analitiklərin marağına səbəb olsa da, boşluqların sisteməlik öyrənilməsinin təəccüblü dərəcədə az olduğu aşkar edilmişdir. Texniki analizdəki son tədqiqatların əksəriyyəti mürəkkəb riyazi modellərə əsaslanırdı. Texniki analizin əsas konsepsiyalarından birini araşdırmaq üçün maraqlı və maraqlı bir layihə olacağını düşündüm. Bir neçə il əvvəl başlayan araşdırma nəticəsində səhmlər və törəmələr bazarında uğurlu ticarət və hedcinq strategiyalarının açılması mümkün oldu.

Açar sözlər: *boşluq, Forex, törəmələr, hedcinq, dəyişkənlik.*

Статистическое преимущество торговой стратегии гэп-анализа на финансовых рынках

Рустамов Орхан Вагиф

Аспирант Азербайджанского Государственного Экономического университета

Электронная почта: orkhan-rustamov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-6290-7749>

Резюме. В этой статье разрабатывается новый концептуальный инструмент, который позволяет легко и быстро применять различные торговые стратегии, основанные на анализе вероятности заполнения пробелов. С самого начала составления биржевых графиков специалисты по рынку были очарованы пробелами. Гэпы известны как ценовые скачки цены базовой ценной бумаги между торговыми сессиями, вызванные значительным новостным событием, они могут указывать на существенное изменение ситуации с акциями и предоставлять возможность для торговли. Если базовый актив не использует по максимуму имеющиеся в его распоряжении ресурсы, возможности и конкурентоспособность, он будет работать ниже своего потенциала или наоборот. Анализ пробелов также рассматривает оптимальное распределение и трансформацию ресурсов и их текущий уровень. Хотя пробелы, по-видимому, вызвали интерес у первых технических аналитиков, было обнаружено, что систематического изучения пробелов проводилось на удивление мало. Большая часть последних исследований в области технического анализа опиралась на сложные математические модели. Подумал, что было бы интересным и

интригующим проектом углубиться в одну из ключевых концепций технического анализа. В результате начатого несколько лет назад расследования появилась возможность открытия успешных стратегий торговли и хеджирования на рынке акций и деривативов.

Ключевые слова: *Гэп, Форекс, деривативы, хеджирование, Волатильность.*